

Главни и одговорни уредник
Др Иван Бечић, научни сарадник

Editor-in-chief
Ph. D. Ivan Becić, Research Associate

Уређивачки и редакцијски одбор

Др Мирко Томасовић, Фоча
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Др Екатерина Ентина, Москва
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бечић
Др Драган Танчић
Др Ивана Женарју
Др Весна Зарковић

Editorial Board

Ph. D. Mirko Tomasović, Foča
Ph. D. Shak B. Hanish, San Diego
Ph. D. Ekaterina Entina, Moscow
Ph. D. Jasmina Ahmetagić
Ph. D. Velibor Lazarević
Ph. D. Dragana Janjić
Ph. D. Srđan Slović
Ph. D. Ivan Becić
Ph. D. Dragan Tančić
Ph. D. Ivana Ženarju
Ph. D. Vesna Zarković

Резимеи на енглеском језику
Срђан Словић

Summaries in English Language
Srđan Slović

Лектор

Марија Јефтимјевић-Михајловић

Lector

Марија Јефтимјевић-Михајловић

Издавач

Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

Publisher

Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

UDK 008

Компјутерска обрада и шtamпа
Graficolor Краљево

Computer Text Processing and Print
Graficolor Kraljevo

Сви чланци објављени у часопису
„Баштина“ су рецензирани

All articles published in the magazine
„Baština“ have been reviewed

Вишета на корицама

Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Vignette on the covers

The Prizren's four Gospels
Evangelist Marko

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 41

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЊ
2016

Припрему и штампање ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

- Јасмина Љ. Кнежевић, *Сан у језику Ђорђа Марковића Кодера: заборављени Код(ер)* 11
- Марија С. Јефтимјевић Михајловић, *Бањански њеаџар айсурда („Суџра сџиже Госјодар“ Пеџра Сарића у свејлу бекејовске филозофије чекања)* 35

АРХЕОЛОГИЈА

- Марија М. Савић, Небојша Д. Ђокић,
Конџинуиџеј анџичких комуникаџија на џлу римске џровинџије Горња Мезија 51

ИСТОРИЈА

- Мирослав М. Поповић, Сџефан Драџуџин
и Римокаџоличка црква 77
- Срђан Б. Младеновић, *Поседи Римокаџоличке цркве на Косову и Меџохији у средњем веку* 101
- Весна С. Зарковић, *Уџицај Аусџроуџарске на збивања у Пљеваљском санџаку у џрвој деценији ХХ века* 111
- Иван М. Беџић, *Миџровачка Косовска банка између два свејска раџа* 129
- Далибор З. Велоџић, *Раџни џланови војске Краљевине СХС/Јуџославије џрема Алданији 1928–1938* 145
- Јован Ј. Алексић, *Зайварање државне, оснивање самоуџравне и џоновно оџварање Државне реалне џмназије у Косовској Миџровиџи 1932. и 1933. џодине* 157

Милош М. Дамјановић, <i>Нейийични Руси: Калмници, Јевреји и Цијани међу белоемијранѿима у Јујославији 1918–1941</i>	171
Милутин Д. Живковић, <i>Нови Пазар под окупацијом и судбина новопазарских Јевреја</i>	195
Александар М. Динчић, Дејан Д. Антић, <i>Орјанизација војних формација Јујословенске војске у отајцдини у Македонији (1941–1942)</i> ..	211

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Живорад М. Миленовић, <i>Фактори уицијаја образовања на теолоийичке и војноолоийичке йромене у свейу</i>	233
--	-----

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Срђан Словић, <i>Гроцијусов концепий йриродној и међународној йрава (Студија случаја Косова и Мејхохије)</i>	253
Милош Д. Миленковић, <i>Злоуйоиреда овлаићења носилаца йолицийске власийи за време усйавобранийељској режима</i>	267

ПРИКАЗИ

Каменко М. Марковић, <i>О сйваралашйиву Злайка Павловића</i>	287
Упутство ауторима	291
Упутство рецензентима	295
Списак рецензената	295

CONTENT

LANGUAGE

- Jasmina Lj. Knezevic, *The Dream in the Language of Djordje Markovic Koder: the Forgotten Koder* 11
- Marija S. Jeftimijevic-Mihajlovic, *Banjanski Theatre of Absurd (The Master Is Coming Tomorrow of Petar Saric in the Highlight of Becket's Philosophy of Waiting)* 35

ARCHAEOLOGY

- Marija M. Savic, Nebojsa D. Djokic, *The Continuity of Antique Communications in the Soil of Roman Province Gornja Mezija* 51

HISTORY

- Miroslav M. Popovic, *Stephan Dragutin and the Roman Catholic Church* 77
- Srdjan B. Mladenovic, *Possessions of the Roman Catholic Church in Kosovo and Metohija in the Middle Ages* 103
- Vesna S. Zarkovic, *The Impact of Austria-Hungary on the Occurrences in Pljevaljski Sandzak in the First Decade of the 20th Century* 111
- Ivan M. Becic, *Kosovo Bank in Mitrovica between Two World Wars* 129
- Dalibor Z. Velojic, *Military Plans of the Royal Yugoslav Army (The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes) against Albania 1928–1938* 145
- Jovan J. Aleksic, *The Closing of the State, Self-governing Establishment and Reopening of the National Grammar School in Kosovska Mitrovica during 1932 and 1933* 157

Milos M. Damjanovic, <i>Atypical Russians: Kalmyks, Jews and Gypsies among White Emigrants in the Kingdom of SCS / Yugoslavia 1918–1941</i>	171
Milutin D. Zivkovic, <i>Novi Pazar under the Occupation and the Destiny of Novi Pazar's Jewish</i>	195
Aleksandar M. Dincic, Dejan D. Antic, <i>The Organization of Military Formations of the Yugoslav Army in the Homeland in Macedonia (1941–1942)</i>	211

HISTORY OF CULTURE

Zivorad M. Milenovic, <i>Factors of the Impact of Education on Geopolitical and Military Political Changes in the World</i>	233
---	-----

POLITICAL SCIENCES

Srdjan Z. Slovic, <i>Grotius' Concept of Natural and International Law (Case Study of Kosovo and Metohija)</i>	253
Milos D. Milenkovic, <i>Authorizations Abuse of Police Authority Holders during Constitutionalist Regime</i>	267

VIEWS

Kamenko M. Markovic, <i>On the Creativity of Zlatko Pavlovic</i>	287
Instructions to the Authors	291
Instructions to the Reviewers	295
The List of Reviewers	295

Јасмина Љ. КНЕЖЕВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

САН У ЈЕЗИКУ ЂОРЂА МАРКОВИЋА КОДЕРА: ЗАБОРАВЉЕНИ КОД(ЕР)**

Айсџиракџи: Рад који је пред Вама представља други део огледа о ониричном аспекту Кодерових спева. На темељу четири херметична и тешко проходна Кодерова спева (*Роморанка*, *Сан Мајхере србске*, *Девесиље*, *Миџолоџије*, *Искони*), колико их је иза себе оставио Песник, аутор формира хипотезу о читавом поетском опусу Песниковом као о непрегледном пољу сна, за чије разумевање кључ представља његов језик. Ослањајући се на појмовни апарат који се употребљава у приступу проучавању снова и човековог заумног познатог као *луцидно сањање* и који за организационе јединице ониричког материјала узима сфере сна, аутор у раду издваја седам сфера чију је хијерархију тешко и готово немогуће одредити, а које се међусобно преплићу и уланчавају и провлаче се кроз читав Кодеров опус. То су: 1. Сфера Велике Мајке; 2. Пастирова сфера; 3. Звездана сфера; 4. Сфера Фауне: а. Грлица (Грличина сфера), б. Петао (Петлова сфера); 5. Анђеоска и вилинска сфера; 6. Сфера генија (сфера грома – Франклинова сфера) и 7. Флорална сфера.

Кључне речи: Ђорђе Марковић Кодер, српски романтизам, ониристика, луцидно сањање, сфере сна, језик-ромор, речи-бића.

* Истраживач-сарадник, jasminka_vucetic@yahoo.com

** Оглед представља други део обухватнијег истраживања (први је објављен у *Баштини* бр. 39) и одломак магистарског рада *Снови у књижевности српског романтизма*, рађеног под менторством проф. др Саве Дамјанова и одбрањеног у септембру 2014. на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новоме Саду, пред комисијом у саставу: академик Радомир В. Ивановић (председник испитне комисије), проф. др Сава Дамјанов (ментор), проф. др Радослав Ераковић (члан испитне комисије).

Сфера Велике Мајке

Ти си Мајци, осџај на мејдану.
 Писано је: Мајци, љајци
 Без ње нема мира ни ојела.
 За Бојом се љрва креће мајци.
 Красно име! Дивна Сунарицо!
 (СМС, 64, 1674-1678)¹.

Сфера Велике Мајке најближа је сфери Кодеровог језика-ромора, јер је Велика Мајка, као једна од основних и најзначајнијих манифестација женског принципа, та која једина разуме и толкује језик-ромор, њиме ромори, и којој су виша небеска бића и небеске силе посредством Сунарице откриле тајне Неба, Кодерове Заплаве. Мајка је та која сања Кодеров поетски сан, она је посредница између двају светова, што није чудно, јер је она носилац Тајне и њен чувар, будући да се кроз њу (њено тело) из небивања улази у бивање. Управо то, статус посредника у врховној креацији, чини је најближом Богу, а самим тим гласницом између небеског и земаљског света. Отуда је Мајка у Кодеровом сну именована и као Алка, што је синоним за карику.² Алка је спојиља, проносица, везица, животека, јер кроз њу тече живот... Кодерова Мајка, по нашем схватању у основи архетипска Мајка, Матер Мунди или Велика Мајка³ чуварица је сна који јој казује Анђео језиком-ромором

- 1 Сви наводи из Кодерових дела рађени су према следећим издањима: Ђорђе Марковић Кодер, *Роморанка* (фототипско издање), Народна библиотека Србије – Дечје новине, Београд – Горњи Милановац, 1986. и Ђорђе Марковић Кодер, *Сјевови*, „Вук Караџић“, Београд, 1979. У раду су кориштене следеће скраћенице уместо пуног назива Кодерових спева: СМС – *Сан Мајцере Србске*, Д – *Девесиље*, М – *Митолоије*, И – *Искони*. Први број у загради односи се на број стране, а други на број наведеног стиха. Осим тога, у раду употребљавамо још две скраћенице: РС за Бидерманов *Речник симбола* (Бидерман, *Речник симбола*, „Плато“, Београд, 2004) и РЈС за *Rječnik simbola* чији су аутори Chevalier – Gheerbrant (Chevalier – Gheerbrant, *Rječnik simbola (mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi)*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983).
- 2 Божо Вукадиновић, „Песничко дело Ђорђа Марковића Кодера“, у: Ђорђе Марковић Кодер, *Сјевови*. Приредио Божо Вукадиновић. Посебно издање часописа *Књижевна историја*, Београд, 1979, 20.
- 3 Божо Вукадиновић се пита није ли пралик сна Кодерове жене богиње Богородица (Божо Вукадиновић, „Песничко дело Ђорђа Марковића Кодера“, у: Ђорђе Марковић Кодер, *Сјевови*. Приредио Божо Вукадиновић. Посебно издање часописа *Књижевна историја*, Београд, 1979, 6). Интертекстуални паралелизам између наслова Кодеровог *Сна Мајцере Србске* и хришћанског текста *Сан Мајцере Божије* наглашава и Сава Дамјанов у огледу „Интертекстуални сан Ђорђа Марковића Кодера“ (Сава Дамјанов, *Велики код: Ђорђе Марковић Кодер*, са предговором Милорада Павића. Београд, Службени гласник, 2011), закључивши: „Само мајке поседују природни дар рађања:

у коме ће једном створени свет са сваким нашим читањем наново заживети. Тај свет, митско-магијски по својој природи, гиноцентричан је, што на први поглед може деловати зачудно ако се узме у обзир Песникова уздржљива и самотничка природа. Без архетипа Велике Мајке, који се у потпуности поклатио са сликом Песникове Аниме, не би било ни језика-ромора, нити Сунарице, као ни њеним посредством истолкованог и оживотвореног света. Њој се у сну у Кодеровом спеву *Девесиље* јавља ова магијска биљка моћи, добро позната у обредним постуцима и веровањима старих народа, биљка „која силе дева“, да њом „уместимени“ Вилу, поштујући тако једнако старо веровање у повредивост Бића посредством имена. Девесиље има моћ да Мајку задахне тајним силама, управо као и Вила, небеско биће блиско Ствараоцу, што, осим потребе да се свето не узнемирава честим зазивањем, представља основ за замењену употребу назива ове биљке.

зато

„Свето Девесиље – јербо је Мати у сну, гди јој се Девесиље појавило, да она то као Вилу светкује, да уместо да сваки час Вилу презива изостави то Име, уместимени ЊУ, као Светињу, једном биљком која силе дева, тј. *Девесиљем*. И у сну је чула глас *Стигак*, кад је Чадо на сиси дојила и заспала с дететом на сиси.

Ова је Слова Мајка разлаккала:

С, в, е, т, о, Д, е, в, е, с, и, љ, е С, њ, и, д, а, к и она је у сну ови слови Књигу „Санарицу“ зарудила (тј. почела предсказивати) и погоде слутити, кад је тај дар Мати осетила рекла је:

Света Вило! ти ми буди *СНИЛО*.

Свето Девесиље ми умиље“. (Д 147)

Женски принцип у Кодеровим спевовима је у потпуности испуњен архетипском сликом Велике Мајке. Кодерова жена није девојка, није љубавница, у њој нема ничега путеног и чулног: она је дојила, хранитељка,

---

Мајка Божија свету је подарила Богочовека, Исуса Христа: Кодерова Мајка Србска свету подарује један новостворени поетско-језички универзум какав није нигде постојао и какав изван песникове текстуре не постоји“ (*Исцо*, 243). Драгана Бошковић о мотиву мајке у романтизму каже следеће: „Перцепција Мајке у романтизму се сводила на Мајку-земљу, државу, на Мајку-домовину и родну груду (Душан Иванић, „Романтичарски топоси српског пјесништва првих деценија XIX вијека“, у: *Облик и вријеме: студије из историје и њојшике српске књижевности*, Просвета – Будућност, Београд – Нови Сад 1995, 88), док са друге стране, Кодерова Мајка представља не само Матер Србску и Матер Божију, већ целокупну апотеозу мајчинском принципу – од архетипа Мајке-Земље до обичне жене која у односу на мушкарца поседује преимућство да рађа“ (Драгана Бошковић, „Поштовалац дуге косе: женски принцип у Кодеровом спеву“, у: *Жанрови српске књижевности – њорекло и њојшика облика*, зборник бр. 2, Нови Сад, 2005, 149-150).

заштитница, она која бди и брине. Топос сна, који у овим спевовима сања Мајка, има предиктивну функцију, у чијој позадини се крије брига за ближње. Слика Мајке која је уснула дојећи „чадо“ уопштена је буђењем Мајке која бди над својим јединчетом:

Сне разбијам о теби разбирам
 'Кад ће моје прогукат' Јединче!
 (СМС 132, 4799-4800)

У складу са Песниковом гиноцентричном поетиком, на чијем је врху лествице Велика Мајка, стоји и схватање највећег греха: то је грех према Мајци, непослушност и оговарање Матере. Није, међутим, Мајка та која кажњава: њена је љубав безусловна, барем би у здравој релацији између мајке и детета, ако је веровати Ериху Фрому, таква требало да буде. О светости Мајке и њеној неповредивости брину други – Анђео и Вила – чији је задатак да спрече да се наруши основни поредак, а он се тиче односа Мајке и детета, поштовања исказаног у замену за живот. У мотиву Кодеровог Анђела удружене су одлике християнизованог анђела (бела одежа, јавља се Мајци у сну) са особинама анђела које срећамо у нашој старој вери. По српском народном веровању, свакога човека кроз живот прати његов анђео заштитник, који му стоји на десном рамену и бди над његовим добрим и рђавим поступцима, кажњавајући или награђујући ради њих свога штићеника⁴. Кодеровом Анђелу додељена је улога судије и извршиоца казне: као у некој бајци, Анку је, услед њене непослушности претворио у птичицу покајницу, заточену у кавезу:

РАЗЈАСНИЦА.

Мајке очи, од неспавања, уморне, нападне неки мртви сан, у сну јој се появи Анђо у белом зраколеу, на челу му сјајна Вољујрка, на прсима цветак Стидак, у левој му руци цветак Загонетак. Тај анђо е био, прерушена душа Анке! – Прстом (кажи путем) деснице, покаже на кавез који е висео о *Мећници* (Метоп), и рекне: Видиш ли ону младу птичицу у затвору, почуй е, како туге? а за што? ево: „Непослушна, цвелила, и оговарала своју Мајку, Анђо, кои те погрешке тешке, бележи, наложи горској вили да е раствори уроком, и претвори у птичицу *чезу*, која чезне за своје чине и на зове е *чизом*, будући, да е први пут протликала, почем е девојачки лик изменула, и у перца се смагла, зато се и Тликом зове. О дивку у гори како е кавез висео у њџму е тликала, и домамила крилцем веска, кои по гори шалани, своју

4 Веселин Чајкановић, *Сѣара срѣска религија и мифологија*, књига пета, СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партедон М. А. М., Београд, 1994, 284.

другу на поселѣ, која се звала *Динарка*, (Даларица, која, далеко од туге, у гори весели се). *Необзирка* (ербо е ништа не печали) – *Канарица* (коју у затвору, раном кане), кад е угледала другу, проліе сузе, и почне разсипати семенца из валова, а друга нђна, од туге, праменке ноктићима разчепркала, и сваком ножицом по едну лею, (тако две леје) разсурутила (раздробила, и семенца у оба две леѣ примила овлаш земљом утанкице заронила, и сузом залила, затиме е нича у зрак никла, чи су значаи били у првој леи: *Нейослуйносїй извор и корен свиух Залах*; у другој: *Троной Сузи уїодна ће биїи вили*. То изрекне Анђо, у зрак сбегне, и завее свой Траг грошастом маглицом, и рекне Майки: почуй како птичица тужи, и са *Суручицом* сборе запрвенчи. Сада с' Богом. – ⁵

Пастирова сфера

Митска фигура пастира најближу асоцијацију у нашем културном обрасцу остварује сећањем на Исуса Христа, „доброг пастира“⁶. Она се, међутим, односи на сваког чувара и предводника неке веће заједнице (стада), о којој овај брине. Отуда се сваки вођ народа у *Сїаром завейу* (попут Мојсија, који је властити народ кроз пустињу извео у „обећану земљу“) сматрао пастиром, што се касније пренело и на лик папе⁷. Треба рећи да лик пастира у Кодеровим спевовима, смештен у аркадијски предео Фрушке горе, упућује на барокни утицај у делима овога писца, будући да је „пастирска романтика“ као својеврсна идеализација пастирског живота била широко распрострањена у барокној књижевности⁸. Пастир је, дакле, „по поноћи кад певају петли“, уочи свитања, уснио како је са неба његовој овци на теме пала звезда, одатле „промутила змијовитим витом“ (брзином змије, од фр. *vite*, adj. и adv. брз(о), хитар, -тро, журан, -но, прим. Ј. К.) и путању окончала под гором, код чесме. По народном веровању, а према вишекратном Кодеровом навођењу у спевовима, када нека звезда из неба „заошија“, за собом ће повући и неку душу. То је, међутим, само једно могуће тумачење значења и последица које изазива њен пад. Више о томе знаће стара „маја“, како Кодер назива жену која је до њега козе чувала, којој се обраћа за помоћ у тумачењу сна, будући да му је у прошлости исправно истолковала три сна (сва три су се обистинила):

5 Ђорђе Марковић Кодер, *Роморанка*, Београд: Народна библиотека Србије; Горњи Милановац: Дечје новине, 1986, 59-60. Фототипско издање према издању изашлом у Новоме Саду, у печатњи Игњата Фукса.

6 *Јеванђеље њо Јовану*, 10, 1.

7 Бидерман, *Речник симбола*, „Плато“, Београд, 2004, 287-288

8 *Исїо*.

Пастир свира, а о сну разбира. / Ког је снио онај исти данак. / По поноћи кад певају петли / Кад их крстић под Крили засврби, / И кад Анђо у трубу затруби: / „Нек устане Умно и безсловно / И погледа Зорици у лице / Да га за њом не заболе срце / К’о што петла до данашњег дана, / Кој’ се трза пре Зоре из санка / Кад достојно морски талас руби, / Из пучине, и против светлине; / Горске виле, Капсе и славује / Те ивице гора и лугова / Пре Зоре из санаришта креће“. / Он је снио, да су из двојница / Оба данца доклизла до сванца, / Да с’ из неба заошија Звезда, / Доле прсну као шушта шишка, / Што под бербу пушћају господа / Кад се перјем лепе Дишке ките. / Та се Звезда у стаду просула / И пала је на те овце теме. / Та промути змијовитим витом / И прснути под гором код чесме / Ту осија, ништа не запали. / То је снио: кад се из сна трго / Редом вели поред себе маји, / Што је козе и *виџраће* пасла / И козлиће поднем терајући. / Напредак сам себи основала, / Без Ивице и без Поучице. / Толкуј стара кад имадеш дара / Ти си мени три сна погодила. (СМС, 49, 994-1027)

Из пастирове исповести која иза овога дѣла следи сазнајемо о садржају снова које је пастир некада сањао и о непогрешивости прекогниције старе маје. Јединствен (још једном!) у књижевности српског романтизма, а и шире, а и даље!, Кодер је био и остао по интересовању и експлицитној поетској елаборацији запитаности о пореклу овога дара, непознате и безимене силе тумачења снова, која, подобно мајчинском принципу, није сила ума, већ сила срца и душе (тумачи се, дакле, из срца и душе, а не уз помоћ ума!)⁹:

Зар од Бога ти тај дар имадеш? / Од видине, силу непознату, / Ужлебљену у срцу и души / Која никад на свет не излази / Теби самој утиштена светли / И измено јавља се, понавља / И остаје света Безименче. / Красне приде! што видине дају, / за одлакшај теби, твојој души, / Кад напречац ово разгонета / Што се снило и на јави збило / Толкуј данце и просуту Звезду / (СМС 54, 1241-1252)

Стара маја му и овај пут предсказује губитак, „не у роду, но у белом стаду“. Суноврат звезде на чело овце указује на њену смрт, а слика звезде која се крај извора распрснула наговештава да ће исти пресушити. Заведеност на̂с као читалаца овде ступа на снагу: на које је Кодер стадо мислио?

9 Мотив срца је само један од романтичарских мотива који се у мушком кључу тумачи као средиште родољубља, „као нешто што се везује за јунаштво и мушки кодекс части“ (Видети претходну напомену, 144). Кодер га, у складу са својом гиноцентричном поетиком, тумачи у женском кључу. „*Роморанка* садржи све значајније топове типичног романтичарског епа (грађу из фолклора, језик, мотиве сна, мајке, биља, вила и птица), али је мушки принцип транспонован женским, како ликовима, тако и главним мотивима“ (*Истио*, 145). Ово не важи само за *Роморанку*, већ и за остале Кодерове спевове.

Ако је Кодеров пастир митски пастир иза којег се крије народни вођа, није ли стадо национ којем Песник припада? Уколико узмемо у обзир друштвено-политички контекст у коме је дело настајало и фрушкогорски топоним у који је смештена радња спева, овакво тумачење није немогуће...:

Кад је ово саслушала била, / Стара маја, погурена врата, / У збрчане боре смагла лица, / Чело сабра па погледа горе / Десну *меџу* на двојнице руку, / А утробу пресомити левом / Па лагано реч по реч повлачи: / „Што су данца доклизла до сванца / Нешто ће се теби догодити. / Не у роду но у белом стаду. / И тужићеш из срца и душе. / Што с' из Неба заошија Звезда / И просу с' у твоје белорунке / Па на кротке белке теме паде, / Те прошикћа змијовитим витом. / Још узвери *милке* и пастире, / И околне бдеће Приземнике / Те с' одмота Пужичалкалицом / Што раставља гору од ливада / То су знаци уморене овце, / Растанку се туде вечном слути. / И ди с' гора од ливада лучи, / Ту ћеш мила закопати рунку; / Што ти прсну код Извора Звезда, / Кој *џовразе* исцелује млазом, / Тај ће извор савим угинути. (СМС 54-55, 1253-1278)

Након овог дѐла, који се са лакоћом чита, стара маја прелази на заумни језик-ромор, као да врача, као да из наше, земаљске сфере, трагом дара и тумачења, трагом безимене силе прелази у више, небеске сфере, сфере Кодерове Заплаве. У мору споречи скривена је још једна порука звезде падалице: њено утрнуће сигуран је знак да ће се роб из ропства ослободити. Песник нас држи у неизвесности: о каквом је робу реч? И о којој врсти ропства? Је ли у питању ропство национа, или ослобођење заробљене душе, које наступа након њене корпоралне смрти? „Описујући судбину људи након ускрснућа, Данијел (12, 3) симболом звијезде означаје вјечни живот праведника: бит ће то узашашће у стање небеских звијезда“¹⁰. „Јакути вјерују да су звијезде прозори свијета. Оне су отвори начињени за прозрачивање различитих небеских сфера (углавном их је 9, а понекад 7, 12, или 15). Уно Холмберг наводи да такав митско-религиозни назор доминира цијелом северном хемисфером и израз је веома раширеног симболизма успињања у небо кроз *уска врајта*: међупростор између двију козмичких разина проширује се тек на трен, у *малом* опсегу једне звијезде, па јунак (или иницијант, шаман итд.) мора тај тренутак искористити да продре у онкрај (ЕЛИЦ, 236)¹¹. У Чајкановића, међутим, налазимо потврду за значење звезде падалице које наводи Кодер, које нас још једном уверава у његово дубоко и истинско познавање народног живота и народних веровања. У нашем народу, пише Чајкановић, постојало је интересовање за одређена небеска тела: звезду Даницу,

10 РЈС, 813.

11 *Исџо*.

сазвежђе Влашића, пштапце, кумовску сламу, „репате“ звезде и звезде падалице. Када би видео звезду падалицу, наш народни човек би веровао да се роб ослободио из тамнице, „и у том случају треба или ћутати, *fovere linguis*, или пропратити речима које ће робу обезбедити бекство, а нипошто се не зачудити (јер чуђење онемогућава сваку акцију)¹².

Ту с' нестали *блистице* осенка, / И не напи више *Досейица*. /
Што на плећи *Лимарицу* носи / У њој Подбел, мложина мелемке / Ту
се слажу плосне, и сочарице, / Туместе с' у рапе- *Уйијуше* / Биљару
то за ПЛОДИТРАВИШТЕ. / Тој врач више не натруи млаза, / Нит кум-
рица тог' надлебди Крили, / Кад у реву лети, и ревети / И младицах
несмислишта куша. / Свака старка на Звездицу шара, / Јер залуду по
земљи не мути, / Кад поклизне, ишчезне у Зраку, / Роб с' из роштва
тада ослободи / Ког пречина ди окова мори. / Кад' с' оклева, сенка
подозрева. / Помоћнице не зна сакупити, / Које лосе оклопне вопресе
/ И узапте цело Наумиште, / И оперу *Найолице* лице. / Томе путе и
склоне навести. (СМС 55-56, 1279-1300)

Са ивице Кодерове плавине и језика-ромора фокус старе маје поново се враћа нама познатом говору и земаљским сферама. Након предвиђања будућих дешавања она исповешћу о природи и пореклу свога дара затвара круг и враћа се на уводни део пастировог излагања и његову запитаност над моћима тумачења снова. У наставку спева стара маја нас подсећа на постојање поретка у космосу: на звезде које не сијају забадава, на њихову покорност Творцу, на чињеницу да њихов пад узрокује пад у небиће свега живог што је на свом путу дотакла (а у Кодеровој митопоетици и извор је жив, видели смо из претходних стихова!). Тада, међутим, долази до обрта: она која има способност тумачења снова, непогрешиву, како смо на основу исповести пастира сазнали, изриче неочекивану истину, у виду епилога и савета за будућност: „Сан је шала, у небу је мала / Ди се кују пучине Начала“! Шала је, дакле, сан који је пастиру (исправно) навестио губитак најближих чланова породице, а потом рунке и извора, начинивши га тиме подобним праведном Јову...

Не сијају забадава Звезде / Свака има порезане Знаке / И свака
се повинује Творцу / А је л' клизла с' плавине блистирка / Та се тиче
нечијег живота / Ди та прсне и ди сасвим чезне, / Што је онде, угинути
мора. / То ти стара нарицкује Маја, / Сан је шала, у небу је мала / Ди
се кују пучина Начала. / Тамо числа светог *Селенишија*, / Достоинка,
никад не посрне! / Додуше ти каткад погодимо / Али и то не из наше
складе / Него неком силом непознатом / Што тренућем тек задане

12 Веселин Чајкановић, *Сџара српска религија и митологија*, књига пета, СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партедон М. А. М., Београд, 1994, 344.

срце, / Јер не знамо, како погађамо? / Зато умниј, ти не веруј сумњи,
/ Санарици, Смртног Сладигорки, / Што домишља, купи разбибриге
– / Ал' се опет неком Залцу надај. / Пристрастија у срцу кад никну,
/ И кад смуте бистрац твога ума, / Тад постане смртно чадо *Слушња*
– Тако ти је прорицала маја. (СМС 56, 1301-1325)

У небу су скривени сви одговори и сва начела постојања, сазнајемо. Све што је људско, релативно је. Ако је шала сан који предсказује смрт, шала је и сам живот... Будући да не знамо како пророкујемо, будући да то није до нас, већ је производ оне силе која „тронућем тек задане срце“, не би требало ни слепо да верујемо тумачењу снова. Јер, човекова природа је пристрасна, лако се веже за неку идеју, а „пристрастија у срцу кад никну“ лако „смуте бистрац [...] ума“ и „тад постане смртно чадо *Слушња*“. Тумачење снова је вид разбибриге доконог човека, које може постати кобан вид разбибриге, јер мути виђење, ремети бистрину ума. У завршници излагања стара маја препоручује пастиру опрез и дистанцу у вези са на(реченим)...

Кад је пастир речи саслушао / Кроз двојнице ломне гони гласе: /
„То се збило и то се наврши / Усанула чесма до Земљице / Чи је Забат
Челце од Платанца / У Зачељу Калина гориља, / Дубак соли, доваљак из
горе, / И смртноме пуни *Задовољак* / Урезано чесме Летословје. / Ивице
су чесме Селиданци. / Ту н' окваси Тица обустија / Нити пастира
блажи недосанке. / Неће вртом кашље доваћати. / Додавати, хеј, изце-
леником / Што Дубенцом тешко заватају / Да с' напију и ограше срце.
/ Еј Овчице мила туземчице! / Три су јада срце обузела. / Разселиште
срца и тенице –/ Једна туга, уморена овца, / Скупоценог свиленскога
руна / Друга жалост болано јагњешце / Плодисвианог' вуништа одојче
/ Трећ' огорак боквице травице, / Водопије, њени врстњакиња / Усану-
ла чесма, Живац од горице. / Ди се млога поднапила Овца. / Одморила
кад препреке море. / И кад листак у горици клоне, / Тешко ти је мењат
Завичаје, / И до' ваке удес' згоде доћи, / И пастиру и умном *свесџиру*. /
И то си ми стара погодила. (СМС 56-57, 1326-1358)

Акцелерацијом времена, подобном бајкама, Песник нас, као што смо из реченог видели, суочава са исходиштем сна и његове симболике. Три су невоље снашле пастира: смрт овце, јагњета и извор који је пресушио. Један нас стих својом алузивношћу наводи на поновно потенцијално довођење у везу страдања пастирове овце и природног биотопа са судбином српског народа и његових готово митских сеоба: у питању је стих 1355 „Тешко ти је мењат Завичаје...“

У лику Велике Мајке која кроз Кодерово дело мења године у складу са функцијом коју врши (Мајка која доји је млада мајка, док стару мају замишљамо као времешну старицу) живо је присутна Песникова опчињеност

женским принципом. Без обзира на године и улогу, она је та која посредује између оног и овог света. Чини се да је Песник, за кога проучаваоци његовог живота и дела тврде да је живео у целибату, на овај начин испољио своју потребу за вечно женским и осведочио своје интересовање и добро познавање магијских ритуала које су у народном животу тога времена обављале превасходно жене. Попут Лазе Костића, и Кодера је жена водила ка вишим сферама и у битној мери одредила карактер његовог дела. За разлику од Костића, у чијем се лику Аниме равномерно преплићу две њене манифестације: тип Велике Мајке и тип хетере, оличене у лику Јулијане Планачки и Ленке Дунђерски, Кодерова Анима је само и једино Мајка. Њено име не знамо, у историји књижевности није остало забележено.

Сфере Кодеровог сна није могуће јасно одвојити. Као и у сваком сну, мотиви и ситуације се преплићу. Тако се звездана сфера јавља унутар пастирске сфере, унутар пастировог сна. Са друге стране, обе су повезане са сфером Велике Мајке, као тумача пастировог сна. Идентичан мотив звезде падалице која је у пастировом сну пала рунки на теме и тиме прекогнирала њену смрт налазимо и у *Девесиљу*:

Звездана сфера

Расплакана звезда

Кад и гди се она, или многопута тисућном распрене, разбирају Приземници, да се тада роб из ропства ослободи. Неки опет веле: да гди она прене, што је онде, угинути мора; аки би она чрез свег падежа, као Падуница, озлојеђена пакост враћала.

Пасѿир вели: у сну сам ја снιο: / „Да се Шишка из Неба занела / „И на теме рунке се просула. / „Диплице ми воском дотеране / „У дижулку у гротни роморе: / Та ти Милка не прочупка биљку, / Пиревину њену Царевину, / Ту изгуби! у дипле је руби. / Нека знаде гди угину Слада За будуће порне Губидане! / (Д 171, 1-10)

Интересантно је Песниково тумачење разлога смрти свега чега се пала звезда косне: у питању је њена пакост и озлојеђеност због пада (из виших у ниже сфере). Ово нас сећа на библијски мотив палих анђела: „У Старом за вјету и јудаизму звијезде се покоравају вољи Божјој и најављују је¹³. Нису, дакле, сасвим беживотне: над сваком бди по један анђеол. А од звијезде као симбола анђела није далеко до звијезда које у Откривењу падају с неба (6, 13), или до палих анђела“.

13 *Изаија*, 40, 26; *Псалм* 19, 2.

Сфера фауне

У огледу о стваралаштву Кодеровом, пасионирани проучавалац његовог дела, Божо Вукадиновић, добро је запазио да су, осим што су дати у женском кључу, сви мотиви и топоси транспоновани са хуманог, људског, на друге планове: флоре и фауне¹⁴. Борбе које се воде, љубави које се размеђују, односи карактеристични за човекову врсту приписују се другим живим врстама, чиме се, као и бићу жене, као до тада маргинализованог групи, посвећује дужна пажња. Интересантно је запажање Драгане Бошковић да Кодеров свет од животињских врста настају једино птице¹⁵. Способност лета и узвинућа у више сфере, антиподна ходу и тиме оличење паралелног начина постојања и опстајања, што се у потпуности уклапа у Кодерову поетику, чине птичји свет изузетно захвалним мотивом за наглашавање Другости. Птице које сањају у Кодеровим *Сјевовима* или које се на неки начин доводе у везу са мотивом сна су грлица, голуб и петао.

Грлица

(Грличина сфера)

У хришћанском предању грлица асоцира на брачну верност, вели се у *Рјечнику симбола*¹⁶, док „текст *Физиолог* за грлицу каже да је по природи брбљива, али ‘када остане удовица, сећајући се супруга, умире истовремено са њим и не везује се више ни за једног другог’“¹⁷. Преријски Индијанци је сматрају птицом која најављује цикличну обнову¹⁸. Постоје најмање две равни тумачења сна који сања Кодерова грлица, и оба потврђују досадашње

14 „Кодеров спев од пет књига јавља се као говор биљака, трава, цвећа и птица. Увиђамо од почетка да је то велики женски свет митолошке основе“, пише Вукадиновић (Божо Вукадиновић, „Песничко дело Ђорђа Марковића Кодера“, у: Ђорђе Марковић Кодер, *Сјевови*. Приредио Божо Вукадиновић. Посебно издање часописа *Књижевна историја*, Београд, 1979, 13). Попут наших јуначких епских песма, које су приказивале Турке „као немилосрдне, грабљиве јастребове“ (*Истио*, 23), Кодерови спевови „опевају трагедију породице птица“. „Ову упоредну историју Кодер је испричао у стиху као драму вилинско-птичјег царства, али нема места сумњи да је спев, у односу на наше јуначке теме, приказао универзалну природну драму сна о срећи, рату и греху какву смо ми научили да срећемо само у људском миљеу“ (*Истио*).

15 Драгана Бошковић, „Поштовалац дуге косе: женски принцип у Кодеровом епу“, у: *Жанрови српске књижевности – њорекло и њоетика облика*, зборник бр. 2, Нови Сад, 2005, 153.

16 Видети напомену бр. 1, 178.

17 РС, 99.

18 РЈ, 177.

наводе. У једној грлица симболизује брачну верност, а сцена у којој кобац усмрћује њеног супружника/партнера голуба представља алегоријску слику насилног раздвајања супружника и истицање значаја брачне верности. Друга равна тумачења подразумевала би симболично значење грлице као весника смењивања годишних доба. У том смислу је индикативна и чињеница да је и голуб, попут грлице, симбол љубави¹⁹, али и пролећа, и доводи се у везу са кошцем у циклусу измене годишњих доба („У древној Кини, према основном ритму годишњих доба, који је измјена *yīn* и *yang*, кобац се преображава у голуба, а голуб у копча, при чему је голуб био симбол пролећа и појављивао се у травњу на дан прољетног еквиноција (ГРАР)²⁰), управо као у Кодеровом спеву:

Зној се слива, и слабине мије, / На питање друга до себека / Какав санак, какав *накаламак*? / Демуцкује, сан светлила своди / И не може санак разјаснити / Светотилца Очма – Свемогућег / Утопљено медљике очарје, / у размиље расте се лиља, / Окрену се усну она мламка: / Из горице голубица, / полетила потоку. / По-ом голуб гором гуче, / За прежалком премуди, / Не види л’ ди о горице, / Сиву ми голубицу / И са њоме чедо мило / Циглу ока Зеницу. / Шта би голубици?... Санарицу? / Дад’ дад’ амо милу Санар... / Друг је пита: Какву Санарицу? / Она сања: Та потоку низи / Огорак је, за прежалком мути. / *Смрлиће*, тополе окрасице / Жуборке миуљке, *мишје Уво* / Пита: Зло л’ грлица *јоновеџа*, / Па ромуља по пијућем песку / И *вейренце* кљуном *йишлобрази*. / Сјајно је већ премилило / Неба плав свод светлило. / Како она од голуба / Сивог свог одсуствује. / Под Јелом је, у жалости / Сузом поточић доји. / То, од туге ди *сивчејшу* / Кобац теменце бије. / И ди ресу теничицу / Из ње сплав мозак сиса / И копа му сјајна зрнца / Да не види свог рода / Из потиљка језик сикну / Да не мили свом реву / И преломи три ребарца / Беззло срце искамци, / Доле капље ихор-крвца / За њом Божур избија, / Па черуца памна перца, / Ветар их гором веје, / Пошкропено крвцом једно / Одвејо је јадници. / Која кад је свог’ отрзка / Костру жална видила, / Погледала у сунашце / Од њег’ иска опрошћај. / Бистрац кљуном замутила / Три капице спустила, / Прву кашљу свом’ голубу / Другу Чаду намену. / За оданут’ кад је трећу / Кашљу она гуцнула, / Изнемогла, клонула је, / У поток је тонула. / Ту израсла врбичица / И на Гибцу Сузица, / Коју кука Кукавица / Од огранка до мрака. / (Ово снила, себи проговара:) / „Свете тајне, и свете тишине, / Ди су ваше крајне довеџбине? / Ди л’ Намала, свѣта Поучица, / Што пољуљке, осилмир земљице / Слатко боравиште, клањуљају / На светлила тајно навијају“. / (СМС 65-66, 1705-1776)

19 РЈ, 168.

20 РЈ, 169.

Сан је дело тишине, а у тишини се, која нужно асоцира на самоћу, зачиње генијалан, али злокобан план. Заједничко својство им је тајна и непознаница земаљским умовима. Упркос дару летења, грлица је још увек далеко од Тајни неба, Кодерове Зашлаве. Попут старе маје, којој су блиске тајне неба, а која сама признаје да „не знамо како погађамо“, и грлица на крају своје снотужалке изриче апотеозу светим небесним тајнама и небесним тишинама у којима се зачињу.

На овај сан надовезује се још један, дужи и детаљније елабориран грличин сан о смрти вољеног, кога је у овој верзији усмртио ловац (СМС 67-80, 1796-2356).

Петао (Петлова сфера)

Чињеница да је петао будан пре свитања и да својим певом најављује нови дан начинила је од њега соларни симбол, симбол светлости у настајању, атрубут бога Аполона²¹. Осим тога, приписивана му је и улога психопомпа, онога који на други свет одводи душу преминулог. Светлост коју ће тамо угледати доводи се у везу са новим рођењем²². Мотив светлости упућује на везу и са Исусом Христом, јер „истиче његов соларни симболизам: свјетлост и ускрснуће“²³. „Попут Месије, најављује дан који замјењује ноћ. Стога се поставља на вршкове црквених звоника и торњева катедрала. С врхунаца храмова призива превласт духовног у људском животу, небеско поријекло спасоносног просвјетљења, будност душе која се труди да у тминама што нестају спази прве трачке свјетлости духа који се помаља“²⁴. „Пијетао је често уз змију, посебно кад је ријеч о Хермесу и Асклепију. У анализи снова и змија и пијетао тумаче се као симболи времена; *йрийадају боју исцјелљиљељу Ескулају (Асклејију)*, који је *вјеројайно био уијеловљење унуиљраишеи и исихичкои живоиша*, јер он је *слао сневе* (ТЕИР, 160). Обиљежавају једну фазу унутрашњег развоја: интеграцију ктоничких снага на разини особног живота, гдје дух и материја теже за успоставом равнотеже у складном јединству“. „Као масонски симбол пијетао је уједно знак будности и знак доласка иницијацијске свјетлости. У алкемији је то жива.“²⁵ По нашем старом народном веровању на десном рамену особе седи светац, односно ањео. То, десно раме, у старој религији било је место претка заштитника, али су ти преци са доласком хришћанства метаморфозирани

21 РЈ, 502-503.

22 РЈ, 503.

23 *Исљо*.

24 *Исљо*.

25 РЈ, 504.

у анђеле и свеце.²⁶ Да је ово веровање изузетно старо показује и чињеница да се сматрало „да добар демон може доћи, или бити настањен, и на плећки, или под крилом, и животиња. ‘За петла сељаци верују да му ноћу анђеололази под крило и буди га да песмом оглашава разна доба ноћи’ (СЕЗ, 19, 302).“²⁷ Управо ово значење назире се у стиховима којима нас Кодер упућује на време када је пастир уснио свој сан: било је то „По поноћи кад певају петли / Кад их крстић под Крили засврби, / И кад Анђо у трубу затруби“ (СМС 49, 996-998). Наглашавање соларног симболизма присутно је у већ наведеним стиховима који представљају пастиров сан, којима се зазива на уранак „Умно и безсловно / И погледа Зорици у лице / Да га за њом не заболe срце / К’о што петла до данашњег дана, / Кој’ се трза пре Зоре из санка“ (СМС 49, 999-1003).

О себи као о посреднику између два света сведочи сâм петао у *Девесиљу*:

„*Пейџао бела вивка ојомиње / „Ти си Сестро Двојесџица / „Ја сам крути и крупан Тизанац. / Очинцима плодим утробиште / Том’ тек семе поискује племе / У утроби носим Камен вери / Кој’ ј’ уклизно капљом Озбиља / Јасне дарe! Које м’ споре Маре / Тога ј’ камена подмукла утвара, / Да, и кад спавам, Небес’ отварам / Беле двери прозорја раскрилим, / Санаришем с’ светим Санаријем, / Ја „џо-ноћи“ доба Петловаца / Снопојавним Ку-ку-реком Кудам / Хоџаџеал је Мртвица Зрака река / Са двум обалама од два Јека. / На левој у мраку црти биљка / Пет џресених црног пришта трава / Која пет чула прелом’ успава.“ / (Д 159-160, 37-54)*

Анђеоска и вилинска сфера

Централно место у Кодеровој митопоетици заузима вилински и анђеоски свет. Романтичарски топос виле²⁸, која у визији наших романтичара представља пандан (античкој) класицистичкој музи, обликован је на темељу

26 Веселин Чајкановић, *Сџара српска релиџија и митологија*, књига пета, СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партенон М. А. М., Београд, 1994, 286.

27 РЈ, 287.

28 У веровању нашег народа, а према тврдњи Тихомира Р. Ђорђевића, виле су сматране за „некаква натприродна женска бића која највише личе на новогрчке нерeиде. Под именом нерeиде се у старо доба, у Грчкој, разумевала само једна нарочита врста морских нимфа“ (Тихомир Р. Ђорђевић, *Вешџица и вила у нашем народном веровању и џредању*, Народна библиотека Србије, Дечје новине, Београд, Горњи Милановац 1989, 57). Виле су, наставља Ђорђевић, замишљане као изузетно витке и вансеријски лепе, најчешће у дугим, танким хаљинама и расплетене златне косе. Једино што квари њихову појавност јесу њихове ноге, које су козје или магареће, док је на острву Хвару и у Лици забележен податак и о непријатном мирису њиховог тела (*Исџо*, 60). Виле су охоло када је њихова лепота у питању, имају крила и способност лета, веома су јаке, ничега се не боје, углавном су доброћудне, али умеју да буду и опаке, нарочито када неко нагази на њихово коло (*Исџо*, 60-64).

поступака супституције и трансформације.²⁹ Представа виле у српском романтизму подразумева младо, антропоморфно биће изузетно лепо и потенцијално демонско.³⁰ Она се креће од еротизоване слике виле као младе и заносне љубавнице (нпр. у песмама Јована Суботића и Јована Хацића), преко пародираних слике тога односа (у поезији Бранка Радичевића), до дивинизације и сакрализације тога доживљаја (С. М. Сарајлија и П. П. Његош) и његове демонизације (Ј. Суботић).³¹ У Кодеровој визији налазимо каталошки попис вилинског света, организацију његову у системе (светове), а вилински лик лишен је корпоралног обличја – он вибрира звучношћу имена, који одређује његову природу и функцију. Кодерове виле су лишене демонског обележја³², живе у сагласју са природом и представљају, уз анђеле, „уређену митолошку хијерархију посредника“ између двају светова, земаљског и небеског.³³ Доминација вилинског у односу на анђеоски свет, као и чињеница да многе особине хришћанских анђела поседују Кодерове виле поново упућује на закључак да је и овде „мушки принцип замењен женским“³⁴. Загростина „снопојиља“ напаја Мајку исцелитељским сном („И родиљу у сну лиломиљим / Сноборавком светог Санарија“), док Трилице (Харијатиде) или Хубавке свете, које чине Стиндирка (Поезија), Зенгалка (Музика) и Живописа Мајци кришом у сну одају тајне Неба, како би „сградила Санарицу“. Исто чини и анђо Силотил у сирези са Подбелом Вестником, док Снованкиња (Сан посиса бели Дан) на крилима носи Мајчин сан, а Васка (свијух светова вила) у сну збори са Мајком, чију је душу силом заданула. Попут чудесног пчелињег друштвеног уређења и овде је читав космички поредак уређен у циљу заштите Мајке и бивања Њој на услузи.

2. ЗАГРОСТИНА вели: / У Јестеству Ја моћна почивам / У сну ја са Сунцем тишаиришем / На крилима силне Милмомене / Снагоспоре благослове носим. / Сунцу купим у лице по лицу / И родиљу у сну лиломиљим / Сноборавком светог Санарија / Пак ја зборим с' дућком Заложчићем. / Кад наврхшим с' њиме разговоре, / Њег успавам, а Мајку пробудим, / Пак зажежем Миростике стењак / И спровађам то бесмертно Леме / Прогрушано, Бог зна каквим Ловом / „Да је била

29 Душан Иванић, „Романтичарски топоси српског пјесништва првих деценија XIX вијека“, у: *Облик и вријеме: студије из историје и њојшике српске књижевности*, Просвета – Будућност, Београд – Нови Сад, 1995, 89.

30 *Истио*.

31 *Истио*.

32 Драгана Бошковић, „Поштовалац дуге косе: женски принцип у Кодеровом епу“, у: *Жанрови српске књижевности – њорекло и њојшика облика*, зборник бр. 2, Нови Сад, 2005, 155.

33 *Истио*.

34 *Истио*.

с' чедом вила / „Лутке Мајке снопојиља, / „Сад толкује Санарицом, / „Да ј' зборила с' Неба Ницом. / (Д 175, 1-17)

9. Трилице (Харијатиде) или *Худавке свейше*, које су чрез невино проливеденога слова што су Матери Неба тајне додавали кришом у сну, те је сградила Санарицу, којом она расејане Козе сабрала, али су харијатиде, Мајкине *Увољике* (Lieblinge) – свабиле шеве! Те су Трилице: Стиндирка (Поезија), Зенгалка (Музика), Живописа. Ова трећа, што на њеноме платну – планди – веси срдито у вечитој плонки – niveau – а ван тога су губе. – Хтела је да сподоби са Доксина *равдом* светом, светлом пругом, и да с' Њом проводи као са пресном Другом на Свете-Промисли Велену. Једна од ових све утма пати од Протисли! (Д 200)

с) Снованкиња (Сан посиса бели Дан) / „Мајке Санак носим ја на Крили, / Домили ли Данак, попије ми санак, / На тој с' Пији Снованкиње Њиве / Белог с' Дана Цвети, Њени разговети / На тима ти бела Цвета седи! – / (Д 201)

Митологија о Васки

...

Васка, свијух светова вила, то је Богиња, зеница у *свештом Девесиљу*, које с Мајком, не на јави, но у слатког сна размиљу, у светом слогу, збори. Ко што Алка вели:

„Та кидај се, из земске долине, / Алфа си ти прем светом Тројасу! – / Богиња сам, у сну с тобом зборим / Душу сам ти силом заданула. / (М 251-252)

Фуснота 18, стр. 254. уснозаворчити, инф. у сна забуну утопити (М 267)

Вила: / Кад је слатким сном све заданула / Наменула: да се Земља клања / Пред *Сунарицом*, и малом алфом / Да голуби чедо успављују, / Слатки *смејуи* у улицу купе / Лабуди да срце Мајке буде, / Које тепа: гди је моје Сунце! / Гди је голуб, гди је бели лабуд!? – / Зашт' да с' руше ти најсвети слози? / Да, избиста *вризка виџолоза* / И кроз кротко око, из утробе / Дубоке да сузи, воскресава / *Пчела*, из *нейела*, и Кондири, / Па и проча дивна предсказања / Од искони, гди се памет мори, / Код тих скупа унив Виле *круија*. / (М 268-269, 476-491)

„Све је *вила*, што струји кроз снила. (М 313, 133)

– Канда ј' Вила разјаснила *СНИЛА*, / За *йоновей* Лџа санарицу (М 338, 70-71)

„Земска Мати, коју Вила прати / „Распудила срце уздисајем. / „Усанула ј' грозна заборавка. (М 366, 45-47)

Фуснота 42, стр. 369: Анђо Силотил описује све припреме у корист матере која сања. Устрма Материн Размај (Plan).

Кад с' развију те беле Видине, / У идине, сметну кошуљице, / Вестник ћ' ускликнут теби: / „Веџбај ме ти Мајко. *Ев' идем ЈА* / „У том

миггалију светога Вестника. / „Буја Иуса и Еводиља. / Кад ј' униткам ово двоје / Што из Неба Санарија споси, / Ти с' сневивом Санарицу с'ради. / Неба тајне у срцу помлади³⁵. / Ја ћу с' здружит, с' Подбела Вестником, / Проницаћу тајним улицама / Све чине Неба вила, видина / Тим унитком, витли Санарицу. / Нек састави плав Свод са Земљицом, / Пренемагом, ти све мењај лице. / Покорићеш светле Неба нице / И зареци: *Ти си Алфа светиа* / *Пред ѿобом с' клањају*: Вољујарка, / Штапци, *Целѿен мина, са два Колендина* / Преходница, пропаст спаса стаза. / (М 370, 166-186)

„Неба селиблиста Васадинко! / „Ја те кроз сан тек поњати могу, / „Не у тромом *ѿрекријуѿиа* слогу. (М 303, 160-162)

Жестику и Севац, обе куме / Дарова му, Наплонкиња дива / Та му обогати Ума њиве, / Слатко спава, о Наплону сања / (И 408)

То у главо доба, кад небесне / Веленчарке с' Сунца коловитла / Кончић непрекидан, ненастављен, / Што не прља мезимицу другу / Снују на двајест и пет вретена / Преду: ... (И 414, 13-18)

Сфера генија (сфера грома – Франклинова сфера)

*Генији су ѿѿуѿ ѿрмљавине: ѿроѿиве се ветировима,
засѿрашују људе и ѿрочишћавају зрак.*

Серен Кјеркегор

Романтичарски топос генијалности нашао је одјека и у Кодеровом делу. Моћима Мајке природе једино је саобразна моћ генијалног ума, јер ни за једно, ни за друго границе не постоје. Кодерова фасцинација међусветовним спојем и тајнама неба које је песник покушавао да одгонетне и ухвати посредством језика-ромора или сна, добила је најконкретније оваплоћење у виду грома, природне нематеријалне појаве која нам долази директно из Кодерове Запаље и оставља материјалног трага на земљи. Генијалност природе манифестована појавом грома добила је равноправног ривала у генијалности људског ума, који је нашао начина да поменути појаву „укеба“ – да се послужимо песниковим речима. У питању је лик Бенцамина Франклина, америчког државника, филозофа, проналазача, физичара, економисте и писца и – изумитеља грома. Отуда се тројство гром – Франклин – геније у неколико наврата јавља у Кодеровом делу:

35 *На десној марѿини*: Силотил Вестник, подсећа Матер [како] да сгради Санарицу, да толкује небесне тајне које она у сну прими од Вестника Подбеленца, који је у задруги са Силотилом.

Франклин

Тај с' Дан зове Франклина Сан / Тај с Сан зове Франклина Дан / – 1706
– (Д 184, 18-19)

.....

Из дубоког Санка Франклин ранка (Д 185, 43)

.....

Нити Франклину коме када ј' Кума у сну уручила заклопљену Књигу:
Зашиољари Шиљак. (Д 185)

Гени<ј> даље: Да зна она какво ј' вреже стеже, / Не позна то зем-
ско премине л' Сан, / Пуст' птиц из руке, предржану, / Опрости с' од
мука – лаж је пука, / Сан; птицу испуст', глатки длан. / Исио како /
Зора јој кроз трепава' цу клизи / Пак испије, Памџило, слатки Сан. /
Тек додатком Генија / Толкује се та Мена! / Код Ген<и>ја је Сан ко
Примак / А код Виле Сан је Неприм. (Д 225-226, 28-37)

Доумина

(У сну дарује Неба тајну!) / Доумина, пребистри Гром Роденца
/ Гениј рече! ти се ближиш Алки. / А ти Громе! Земском лиом' Уму.
/ Та прехитри и мене и Грома, / Ја мешт' Алке загрлио сам Мајку! /
А Гром тај Сиани гроз Силеник, / Пуч' из Неба, Франклин га укеба.
(И 417, 1-8)

Као и у претходним примерима, контекстуални оквир сна обједињује
све сегменте поменутог тројства: гром – Франклин – Гениј. У сну се откри-
вају тајне неба, у сну се зачињу генијалне идеје...

Флорална сфера

„Култ природе и природног, једноставног човјека“ представља један од
доминантних топоса романтизма које је овај преузео од просветитељства³⁶.
Тај је култ, међутим, био један од најзаступљенијих у старој српској религији.
Веровање у потенцијалну сеновитост³⁷ дрвећа и биља чинила их је погодним
(апотропејским) средствима у оквиру ритуалних обредних и обичајних це-
ремонија, са којима се (донекле) измирила и Црква, тако да је и дан-данас

36 Душан Иванић, „Романтичарски топоси српског пјесништва првих деценија XIX вије-
ка“, у: *Облик и вријеме: студије из историје и њојшике српске књижевности*, Просвета
– Будућност, Београд – Нови Сад, 1995, 92.

37 Веровање да је неко дрвеће и биље сеновито подразумева да оно припада „доброј
души, добром или злом демону, божанству или дивовима који су, у ствари, најстарије
форме паганских богова“. (Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*,
књига пета, СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партенон М. А. М., Београд, 1994, 171-172).

њихова употреба широко распрострањена у нас. Полазећи од навода Томпкинса и Бирда у књизи *Тајни живој биљака*³⁸, у коме се каже: „Наше слепило је криво што не видимо и не прихватамо савремена научна сведочанства која потврђују визије песника и филозофа да су биљке жива бића која могу комуницирати, која поседују оно што називамо личност и што има атрибут душе“, Медиса Колаковић настоји да декодира Кодеров језик-универзум са становишта традиције и биља. Поменута ауторка огледа „Биље у Кодеровим спевовима: традиција и иновација“ истиче биље као спону „између физичког и метафизичког“³⁹, али и чињеницу да „биљни свет, у већини познатих религија и митологија, долази у интересну сферу и под контролу женских божанстава и демона“⁴⁰. Виле су најчувеније биљарице; оне израђају из флоралног света и настају га. У народу, жене су те за које је резервисан (обредни) чин брања и сакуљања лековитог биља; њихове магијске формуле су вегетацију условљавале и одржавале у равнотежи.⁴¹ У инвентару Кодеровог биља представљеног у спеву *Девесиље* у виду круга подељеног на двадесет и пет поља, који неодољиво подсећа на Зодијак, осим биља које егзистира у нашој стварности налазимо и оно које егзистира у стварности Кодеровог језика-универзума: „Чедолик (биљка, цвет са ликом чеда, детета) или Милбер (биљка која се с милошћу бере)“⁴². У уводу у спев *Девесиље* видели смо да се свето Девесиље Мајци јавило у сну како би јој, уместо да сваки час зазива вилу, уместо ње открило Тајне Неба и упутило је у вештину прорицања, о чему је у претходном делу текста било речи. Осим њега, биље Подбел има моћ да успава (извида) рану, док „силовита Хашиш Кудељица“ спавача уводи у дубоки сан...

Подбел тръв од које рана спава / Та је била накит Нерадјинки
(Д 233, 30-31)

Митологија о роси

*Целивај ми светио Девесиље / које тужи чрез мог Проли-слова /
Обљуди ми Сџидак, Поневидак / Алвасане, Селнум-вистира! / Што
ти вриси, шушњета са Мајком / Кој јој поздрав нос' од Алвасанца. / Да
ухитри свести Санарицу / На темељу Сванца и Просанца / Нек навезе
тезу од заплаве / Свете, Громоранца, до Подбела / Зоре Дусикрилица,*

38 Питер Томпкинс, Кристофер Бирд, *Тајни живој биљака. Задивљујућа њрича о физичким, емоционалним и духовним односима између билјака и човека*. RED BOX, Београд; Liber, Београд, 2006.

39 Медиса Колаковић, „Биље у Кодеровим спевовима: традиција и иновација“. У: *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*, vol. 52, бр. 3, 2004, 529.

40 *Исио*.

41 *Исио*.

42 *Исио*.

и изнеца / Из два *Небессанца* златан кључић, / Дверих Санарија, светих
Снила, / Сред дворане, Грана Јаснидана, / Ту пребрија Целбера Ска-
заљка / Наоколо једанајст зверовах / И дванајсто куче, грижоклунчо.
(М 247, 7-23)

Гавез се у Зилифу преливо / То је моје *Беленџинче* снило / Пре
три ноћи на разделку Зоре. / Од ноћи, Гавезсном ми ваља *йоћи*. / По
слутњи и по сну свога Лабудчета, тужи Гавезу и мо- / ли да одумине, и
да му помоћ сване. / (М 281, 93-98)

Фуснота 6, стр. 179: Крудел – од прок[р]аза (Прокажарка) биљка;
пословица вели: Ко њу има, и добро ми бива, о чему ко снива, у оном
слатко унива.

Сан нам стреса росу с *Нейџубиљке* / Сна појаве, то су одуминке, /
Питања су страсти у пропасти / Проуди ми, да су нам *ограсији*? / Пу-
чинају, Бог зна, пробисветом! / Сад почињу *Вере Самобласији* / У тој
циглој Плонарки-Путирки!!! --- / У Заплави ----- / (СМС
141, 5257-5264)

Ако ј' тако, те одвугне тако / Руменила, у вистиру Стидка? / У ду-
боки сан ћу га увести / Силовитом Хашиш Кудељицом / Нек с' наспа-
ва, кад је Сунца слава. / Уснотопном ћ' ланите награди⁴³ / Коснутцима
огунтавит лице, / По невољи, која м' чинит гони / *Часке, Звезде, безче,*
Сунца зраци / Бићеду сведоци! Протицаји / Ехони!! И Сокоти у пре-
чезни-биљки. (М 359-360, 73-83)

Девесиље / Кроз утробу сева, / Мајка *снева*, / На велико с' спрема.
/ (М 325, 299-302)

Непрегледне су сфере Кодеровог сна, тог поетског организма који је
немогуће до краја ишчитати и докучити. Израђају попут концентричних
кругова једне из других и исто тако се уланчавају. Окосницу њихову мимо
побројаних топоса и мотива чине и споречи које је немогуће наћи у речни-
цима српског језика, нити у сановницима: сџнко (од: сџнкати); сноластним
(од: сноластан); сносио (од: сноснити); Снило; Санка снило; Санарина;
огростан, -а, -о (= терајући сан са очију сананих); засимсџнила; Проби-Са-
нарије; два Небессанца; Санарис; уснозаворчити, (инф.) у сна забуну уто-
пити; птица Сангубица; Сунарица; Санарица, ...

Литература

- Бидерман 2004: *Речник симбола*, „Плато“, Београд.
Бошковић 2005: Драгана Бошковић, „Поштовалац дуге косе: женски принципи у
Кодеровом епу“, у: *Жанрови српске књижевности – њорекло и њоџиика облика*,
зборник бр. 2, Нови Сад, 143-159.

43 *Прејрављено из џрве верзије: Утопљеном у сан наградићу лице*

- Бурдије 2003: Пјер Бурдије, *Правила уметности. Генеза и сирруктура поља књижевности*. „Светови“, Нови Сад.
- Васовић 1983: Небојша Васовић, *Поезија као изванумишће: Ђорђе Марковић Кодер (есеји)*, „Рад“, Београд.
- Вукадиновић 1979: Божо Вукадиновић, „Песничко дело Ђорђа Марковића Кодера“, у: Ђорђе Марковић Кодер, *Сиевови*. Приредио Божо Вукадиновић. Посебно издање часописа *књижевна историја*, Београд.
- Дамјанов 1997: Сава Дамјанов, *Кодер: историја једне рецејције*, Просвета, Београд.
- Дамјанов 2011: Сава Дамјанов, *Велики ког: Ђорђе Марковић Кодер*, са предговором Милорада Павића. Београд, Службени гласник.
- Ђорђевић 1989: Тихомир Р. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, Народна библиотека Србије, Дечје новине, Београд, Горњи Милановац.
- Иванић 1986: Душан Иванић, „Санарица Ђорђа Марковића Кодера“, у: Ђорђе Марковић Кодер, *Роморанка*, фототипско издање, Народна библиотека Србије – Дечје новине, Београд – Горњи Милановац, I-XXII.
- Иванић 1995: Душан Иванић, „Романтичарски топоси српског пјесништва првих деценија XIX вијека“, у: *Облик и вријеме: сјудије из историје и поетике српске књижевности*, Просвета – Будућност, Београд – Нови Сад, 83-102.
- Колаковић 2004: Медиса Колаковић, „Биље у Кодеровим спевовима: традиција и иновација“. У: *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*, vol. 52, бр. 3, 527-537.
- Марковић Кодер 1986: Ђорђе Марковић Кодер, *Роморанка*, фототипско издање, Народна библиотека Србије – Дечје новине, Београд – Горњи Милановац.
- Марковић Кодер 1979: Ђорђе Марковић Кодер, *Сиевови*. Приредио Божо Вукадиновић. Посебно издање часописа *књижевна историја*, Београд.
- Марковић Кодер 2005: Ђорђе Марковић Кодер, *Митолошки речник*. Приредио Божо Вукадиновић. Народна библиотека „Вук Караџић“, Крагујевац.
- Марковић Кодер 2011: Ђорђе Марковић Кодер, *Нареченно. Крајке њрозне форме*, приредили Сава Дамјанов и Весна Малбашки Пуповац, Службени гласник, Београд.
- Стојановић-Пантовић 2005: Бојана Стојановић-Пантовић, „Кодеров митолошки речник или душа снова“. У: *Митолошки речник*. Приредио Божо Вукадиновић, Народна библиотека „Вук Караџић“, Крагујевац.
- Chevalier – Gheerbrant 1983: *Rječnik simbola (mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi)*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- Чајкановић 1994: Веселин Чајкановић, *Спара српска религија и митологија*, књига пета, СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партенон М. А. М., Београд.

Jasmina Lj. KNEZEVIC

THE DREAM IN THE LANGUAGE OF DJORDJE MARKOVIC KODER: THE FORGOTTEN KODER

Summary

„There is in the word, in the *speech*, something *holy*, which forbids us to make out of it the game of case. To handle properly with language means practise some kind of evocative magic”, lucidly concluded Charles Baudelaire (Baudelaire: 194). Starting from this Baudelaire’s statement. French sociologist Pierre Bourdieu reminds us to the fact the dedicated oeuvre on the form may give birth to the idea, since just “within, and by working on the form the evocation (in Baudelaire’s strong meaning) of the reality which is more real from sensual mirage which are realised in the simple realistic description”. That makes of the procedure of writing some kind of initialistic ritual, “whose intention to create in a way conditions suitable for evocation, and the appearance of ideal which is the reality itself” (Bourdieu 2003: 159).

By his life and oeuvre, Djordje Markovic Koder confirmed the truth of these quotations. Wrapped up in mystery, and magic power of language to invoke reality, he had left us in heritage the provocative oeuvre whose first and last line of defence was language itself in which, whatever issue is in question, was sunk just through linguistic layer or was stayed on the superficial, hermetic and impermeable for all those which writing and reading consider as “pure coincidence”...

The author of this paper research subject is oneiric layer of Koder’s poem. On the basis of four hermetic, and rugged Koder’s poems (*Romoranka, the Dream of Mother Serbian, Devesilje, Iskon*) how many of them left behind a poet, the author forms a hypothesis on the whole poetic works of the poet as immense field of dream, for whose understanding the key is represented by his language. As a passionate polyglot, and expert of twelve foreign languages, lover of fables, incantations, magic healing rituals, and secret people’s rituals, in the time precedent of the standardization of Serbian language, Koder was writing in a language which by its incomprehensibility had been rejecting in decades either reading or professional, and scientific audience from himself. Those, who were dealing with Koder’s oeuvre, could not commence their research without paying attention to a magic world of Koder’s language-romors, and words-beings conforming to him. Relying on the conceptual apparatus being used in the approach of study of dreams, and human reasonable known as lucid dreaming, and which for organizational units of oneiric material takes

dream spheres, the author in this paper singles out seven spheres which hierarchy is difficult, and almost impossible to determine, and which intertwines, chains, and permeate the entire oeuvre of Koder.

These are: 1. The Sphere of Great Mother; 2. Shepherd's Sphere; 3. Star's Sphere; 4. Fauna's Sphere: a. Turtledove (Turtledove's Sphere), b. Rooster (Rooster's Sphere); 5. Angel's and Fairy's Sphere; 6. Genius's Sphere (Sphere of Thunder – Franklin's Sphere) и 7. Floral Sphere.

Key words: Djordje Markovic Koder, Serbian Romanticism, oneiristics, lucid dreaming, and dream spheres, language-romor, words-beings.

Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

БАЊАНСКИ ТЕАТАР АПСУРДА (Суџра сџиже Госџодар Петра Сарића у светлу бекетовске филозофије чекања)**

Ајсџиракџи: У раду се скреће пажња на један сегмент најпознатијег Сарићевог романа *Суџра сџиже Госџодар*, који је и поред бројних критичких осврта био занемарен, а тиче се тврдње да је реч о модерном роману више авангардног него реалистичког проседеа. Ову тврдњу подупиरे већ аналогија са насловом Бекетове драме *Чекајући Годоа*, као и сама структура Бекетове трагикомедије, организована, као и Сарићев роман – у два дела. Ипак, најизразитијим бекетовским обрасцем сматра се *чекање* (Господара), као и мрежа апсурдности у који су уплетени виновници ове бањанске драме између властодршца и његових поданика.

Кључне речи: Петар Сарић, *Суџра сџиже Госџодар*, Семјуел Бекет, модеран роман, филозофија чекања, апсурд.

„Заробџији некоџ чекањем,
најсџиурнији је начин владања над њим“

Иво Андрић

Ужа садржинска основа романа Петра Сарића насталих у периоду од 1972. до данас налази се углавном на линији односа у заједници – најчешће породици и њеним неписаним кодексима понашања – где се у сукобу колективног и индивидуалног откривају највише вредности романа; тако се поједини међу њима, и поред тога што се тематски ослањају на догађаје

* Истраживач-сарадник, mjmihajlovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

у патријархалној црногорској заједници, а начин њихове обраде припада могу сматрати модерним романима у којима се у наслагама архетипског, нагонског, колективно и породично несвесног отвара могућност читања у светлу дубинскопсихолошких тумачења.¹

У свом другом, можда и најзначајнијем роману *Суѿира сѿиже Госѿодар*, Сарић је у простору патријархалне културе и еписке традиције представио читав један свет, географски одређен као простор између Никшића, Билеће и Требиња, на граници Црне Горе и Херцеговине. То је простор Бањана, који у поетици Петра Сарића преузима функцију *хроноѿоја*, јер је ознака за временско-просторни амбијент збивања са утврђеним социјалним, етичким, егзистенцијалним, психолошким и духовним константама. Дух једног времена садржан је у судбини једне заједнице затворене у себе неписаним правилима хијерархијског устројства на чијем је челу један човек, а остали су само његови послушници. Овај простор захваћен је у свој својој епиској ширини и значењу, у архетипским и хијерархизованим односима међу књижевним јунацима, у садржини која обухвата историјске и параисторијске ситуације, легенде, обичаје, колективно племенско. Супротстављање колективним законима и затворености колектива, персонификованог у једној личности или у општим нормама понашања које владају њиме – доминантна је тематска нит романа *Суѿира сѿиже Госѿодар*.

Сам наслов романа *Суѿира сѿиже Госѿодар* упућује на мисао да је реч о модерном роману више авангардног него реалистичког проседеа. То је нарочито појачано аналогијом са насловом Бекетовог драмског текста *Чекајући Годоа* и са чињеницом да је Сарићев роман композиционо организован у два дела као што је и Бекетова трагикомедија. Бекет је био заокупљен проблемом људске егзистенције и отуђености модерног живота. Његова визија света је песимистичка и приказује живот као игру виших сила у којој је човек сведен на физиолошко и духовно вегетирање, на бесмислено „трајање“ испуњено патњама и узалудним ишчекивањем спаса. Да би избегао апсурдност таквог живота и човекову беспомоћност, Бекет напушта традиционалну наративну фабулу и уобичајен драмски заплет замењује низом сцена које се понављају са малим варијантама, а ликове своди на гротескне марионете (неми, слепи, глуви), које се помичу по неком бесмисленом ритму унутар свог ограниченог животног круга какви су улица, раскршће, соба, или су чак у том кретању онемогућене (смештене у канте за смеће или затрпане у песку).

Сарићеви Бањани „играју“ у свом театру апсурда, изгубивши *власт* и *јраво* над својом слободом, они губе и свој идентитет и постају марионете којима управља воља једног човека. Њихов егзистенцијални простор је

1 Петар Сарић је аутор следећих романа: *Велики ахавски ѿри* (1972), *Суѿира сѿиже Госѿодар I и II* (1979), *Дечак из Ласѿве* (1986), *Пеѿруша и Милуша* (1990), *Сѿрах од свейлостѿи* (2005), *Сара* (2008) и *Мѿѿрова Америка* (2012).

круг који су сами затворили страхом, пристајањем на подаништво, непружањем отпора, помиреношћу са сопственим границама. И њихов животни круг сведен је, егзистенцијално и онтолошки, на простор Бањана унутар кога се одвија драмски заплет кроз низ сцена из малих, парадоксалних живота становника бањанских села и њиховог аутократе Господара Којадина Којадиновића. Категорија која најчвршће повезује ова два дела јесте *чекање* које прераста у атмосферу напетости, непознанице, па чак психозе. Али, док Бекетови Владимир, Естрагон и Поцо у бесмисленом чекању Годоа проводе живот, Сарићев Господар сигурно долази, и тај моменат је пресудан да се обична драма ишчекивања претвори у црногорски, бањански трагични театар апсурда.

Од тренутка када Господаров брат Сава, уочи свадбе свог сина, саопшти: „Сјутра стиже Господар!“², иако то „чак и деца знају“, иста та реченица поприма током целог романа *тројексне майнаморфозе*, она „расте и гуши својом поруком, пријети и радује, одише васколиком срећом и колективном мржњом“, она је „почетак и крај, алфа и омега романа“.³ Том реченицом је одређен живот сваког становника Бањана као *чекање Господара* који може било када, било где банути у било који крај Бањана. Символично уношење Његове столице током свадбе у Љесковом Долу (иако се поуздано зна да „вечерас неће доћи“), има исто символично значење – чекање: Он сваког часа може доћи и изненадити их! Он је, у ствари, присутан и кад га нема, и у томе се Сарићева апсурдност битно разликује од Бекетове поставке. *Господарева столица, Господарево вино, Господареве чаше, Господарева њесма, Господарев закон, Господарев јасиук*, јесу симболи присутности, а не Његовог⁴ одсуства („све се ради као да је Он ту“⁵). Наизглед декларативно ишчекивање оног који је већ присутан, иако не физички, а оно својим ауторитетом и страховладањем, јесте основна животна филозофија бањанског човека:

„То сјутра нам је: и јутрос, и сад, и ноћас. Вазда. Дани и ноћи су нам од чекања и страха“.⁶

Колективну психозу чекања испуњену страхом, Сарић дефинише преко уобичајених питања: „Шта радите?“ ... „Шта радимо? Чекамо Господара!“.⁷

2 Петар Сарић, *Суиџа сџиже Господар*, Просвета, Београд, 1982, 38. (Сви цитати у раду наведени су према овом издању)

3 Драган Копривица, „Велики ахавски тргови Петра Сарића“, *Сиварање*, год. 55, 1/5 (јануар-мај 1999), 236–237.

4 Великим почетним словом, како и аутор, писали смо све заменице које се односе на Господара (Он, Његов, Њихов...)

5 *Суиџа сџиже Господар*, 99.

6 *Исио*, 54.

7 *Исио*, 334.

Ово ишчекивање претвара се у паничан страх од тренутка када се Он може појавити. Зато не изненађује што се у одговорима Бањана чита *лаж*, апсурдност да је све потаман, докле год се чека:

„Питај Бањанина шта ти је мило, питање окрени како ти драго, у одговору мора стајати: *чекамо Госјодара*, а то значи: *добро смо, срећни смо, урочи, боже, овако да појраје, док Њега чекамо, добро смо и нишија нам не фали, иисни ирсји у уво и ијевај..*“⁸

Или, на другом месту, слична формулација: „Ако Њега чекаш, све ти је потаман, ништа ти се рђаво не може догодити.“⁹

Чекање се тако претвара у параван иза кога влада страх од господара Којадина. Он постаје господар њиховог *времена*, а то значи и *живоша*, јер је живот ограничен одређеним временом. На широком плану посматрано, Господар влада сваким човеком у Бањанима, они су његове *мршве душе*, јер не располажу слободом, нити било каквим осећањем осим страха, дакле не располажу *сојсјивеним живошом*. Због тога су одговори Бањана о „дивоти чекања“ иронична слика њиховог бесмисленог, апсурдног живота. У том бањанском театру апсурда све је подређено чекању Господара – дворишта су уређена, Његове столице постављене, путеви очишћени... Све је указивало на то да „Он сваког тренутка може банути“. Зато је само *чекање* више од Његовог доласка – оно је филозофија живота бањанског човека:

„Теже ми је, чини ми се, било... док смо га чекали..., но сад кад је стигао.

С нама...је вазда *иже*: једно...чекање се заврши, друго почиње.

Јуче си свуда ...могла чути: *сјуира сјиже Госјодар...*, а данас ћемо, чим оде... (могли бисмо и сад!), почети... да понављамо те ријечи.“¹⁰

Трагедија *чекања* није дакле у неизвесности Господаровог доласка нити у страху од последица Његовог доласка. Трагедија се огледа у учесталом понављању *чекања*, што се може именовати синтагмом „чекање као судбина“. Пасивност, инертност и одсуство сваке акције јесте оно што бањанског човека ставља у позицију дефанзивца у односу на Господара коме акција припада по иманенцији, јер је Он тај који држи конце у рукама и осмишљава живот својих саплеменика. То је сасвим у духу Андрићеве реченице: „Заробити неког чекањем, најсигурнији је начин владања над њим“. Чекање је, дакле, један од начина на који Господар Којадин Којадиновић манифестује своју апсолутистичку моћ. Најтеже је кад „од свих работа остане једна: *да чекају*

8 *Исјо*.

9 *Исјо*, 195.

10 *Исјо*, 155.

Госпогара.¹¹ Сарићевим Бањанима, иако временски и просторно различитим и далеким од Бекетових јунака, живот јесте пуко вегетирање, *и́ротицање времена* у чекању, у страховању од доласка Господара, у апсурдном доживљају *неи́риадности* себи, већ *и́риадности* времену чекања, које је уједно и потрошиво време њиховог живота.

Међутим, није само *чекање* оно што Сарићев оквир дешавања чини театром апсурда, већ је то читав комплекс узрочно-последичних односа, догађаја и њихових последица које се у бесмисленом хаотичном кретању сударају, производећи све веће и веће апсурдности, урушавајући тако бањански свет унутар себе, у сопствену пропаст. Свака мисао или акција постају парадоксални у односу на систем већ успостављених апсурдних веза, што значи да се губи логичан, природан смисао догађаја у Бањанима, а њихов исход бива условљен наметнутим околностима. На тај начин ствара се зачарани круг апсурдности из којег нема излаза. Једна апсурдна замисао рађа другу, један такав догађај рађа други и тако у бесконачност. Јер, парадокс је стање егзистенције, стање света, стање живота. То је општа ситуација у којој се човек налази. Он је у тој ситуацији у свим стадијима на животном путу. Парадокс се не може избећи, јер се о парадоксу *не може имати знање*. „Све је парадоксално као и сам парадокс.“¹²

Сама поставка односа Господар-поданици, као што смо видели, заснована је на низу парадоксалности, како у понашању самог Господара, тако и његових саплеменика. То је својеврсна *фарса* у којој је највише глумљених односа, чије су последице поражавајуће, јер произилазе из наопако постављених ствари, погрешно усвојених мишљења и акција које су у сукобу са оним ко их врши. Из унутрашњих противречности и сукоба, индивидуалних драма Бањана и самог Господара Којадина, из њихових борби са самима собом, произилазе различите спољне манифестације које се артикулишу као апсурдне, сложени и замршени односи, чији ће сваки покушај разрешења довести до новог сукоба или трагедије.

Парадоксалан је однос који Бањани имају према своме Господару: док га љубе, уздижу, славе и моле се за Њега као каквом божанству, истовремено га презиру, проклињу, моле се за његову смрт („Услиши, господе, кад цио народ цвили: грднијех мука допао!“ , „Дроб му рикнуо!“ , „Вранза га губала!“ , „Змија га загнула!“ , „Злић га предро!“ , „Поганац га прекинуо!“ , „Затрло му се сјеме и племе!“¹³). Понизност коју показују, док га истовремено проклињу и мрзе, добија ироничан карактер, јер они не крију своје мисли само од Господара већ и од себе самих. Парадоксалност њиховог држања чини их обезличеним и смешним марионетама које покушавају да сачувају

11 *Исџо*, 277.

12 Вујадин Јокић, *Размеђа савремене филозофије*, Јединство, Приштина, 1981, 101.

13 *Суйра сџиже Госпидар*, 299.

своје безвредне животе. Има ли веће апсурдности, гротеске, од идеје да у атмосфери потпуног обожавања једног човека све може постати средство идеализовања његовог лика и дела, па чак и птичији измет на столу једног Бањанина, јер је Господар изволио закључити да је у питању „дар с неба“, те се као такав треба држати попут реликвије под стакленим звоном?! И осојна страна имања мајстора Луке постаје светилиште јер је туда „оставио своје стопе“ Господар. У тај низ уклапа се и прича о Господаровим столицама као симболу Његове присутности и среће оних којима се укаже прилика да „доживе додир самог грба!“

Господар Којадин је Бог-сунце, бањански Амон Ра који „одређује“ када ће сунце изаћи а када заћи: „Сунце неће оѿријати док не уђем у Мрѿиви до и сѿушишим се мајсѿоровој кући, ако се забавим и ѿамо ѿрисѿијем у ѿодне, оно не смије иза Заљуѿије, јѿѿро ће да ѿраје док не сѿишнем куда сам кренуо...“¹⁴ И док на једној страни јача Господарова моћ и свест да не постоји нико изнад њега, с друге стране, парадоксално, прогоне га страхови, привиђења и несанице. Нарочито се плашио све чешћег Миљановог и Јоловог привиђења, што је само појачавао његове унутрашње противречности од којих на крају страда („Господар ће зауставити сунце, али не њих!“¹⁵)

Апсурдан је и однос који Бањани имају према сеоској куртизани Кавуни. Док је се мали број њих стиди као пошаста која срамоти бањанско племе, већина је слави, јер је „не мали број оних којима је помогла“ да постану мушкарци. Апсурдност се огледа не само у томе што се слабост чувених црногорских јунака крије у недостатку мушкости, већ и у томе што Кавуну бране речима: „није обична курва...“¹⁶ Између тога да је „Кавуна курва“ и да „није обична курва“ Сарић је успоставио читав низ иронично-саркастичних тонова; роман добија облик фарсе у којој наступа потпуна деградација вредности, односно *исѿина* се проглашава за *лаж* и обратно, *здраво* за *болесно*, *храбро* за *кукавичко* итд. Кулминација апсурда садржана је у чињеници да је управо Кавуна та која Господара држи у шаци, јер зна његову тајну:

Ноћас је мој Господар!¹⁷

Из овога имплицитно произилази закључак да је Кавуна Господар Бањана а не Којадин, чиме је Сарић свој театар апсурда довео до врхунца. Али „ако је *аѿсурд* убедљив, он је оправдан“¹⁸, што значи да је књижевно

14 *Исѿо*, 325.

15 *Исѿо*, 326.

16 *Исѿо*, 43.

17 *Исѿо*, 42.

18 Aleksej Remizov, „Моје гледање“, у: *Рађање модерне књижевности: роман*, priredio Aleksandar Petrov, prevela Mira Lalić, Nolit, Beograd, 1975, 126.

прихватљив, јер чини један од основних елемената театра бањанског апсурда. У трагикомично постављеној перспективи, у којој сеоска куртизана доминира и има „власт“ над оним који представља апсолутистичку власт над обичним народом, лежи корен сваке трагедије тих истих племеника, сељака. Немогућност да задовољи елементарни животни акт као мушкарац, учиниће од Којадина страшљивца пред Кавуном која зна његову тајну, с једне, и свирепог поглавара који олако одузима живот сваком неистомишљенику, с друге стране. Једна парадоксалност рађа другу – мала несрећа рађа већу и опаснију.

Тај реципроцитет Господаровог унутрашњег незадовољства и спољашње манифестације у виду бескрупулозне тираније, додатно је појачан апсурдном идејом да је Он, Којадин Којадиновић, „свемоћни Господар Бањана“, изигран и од стране рођене жене Сокне. Слици патријархалне породичне заједнице (која није и тишична, јер се ради о кући владара, а не обичног племеника), у којој је жена беспоговорна сенка која без речи прати и слуша Господарова упутства, навикнута на грубост, понижавање и безосећајност, претпостављена је груба, али животна, стварна *исџина*, да та иста сенка од жене не гаји мужевљево/Господарово, већ (гле, апсурдности!) дете једног слуге! Упркос томе што не тежи никаквој промени у односима Господара према њој:

Ја друкчије не бих могла, ни умјела. Кад би се само једна ситница промијенила код Њега, кад бих увидјела да је за толико (саставила је палац и кажипрст) постао бољи према мени, била бих несрећнија но овако¹⁹,

Сокна је једина која доживљава потпуну слободу свог бића, јер у ноћима проведеним са slugом Чокорилом схвата да слобода значи Љубав и да бити слободан може само онај који је способан и спреман да се ослободи наметнутих *конвенционалних* стега и усуди се на *инвенцију*, на излазак из себе и онога што он јесте за околину. Она је једина која из *бића-ио-себи* прераста у виши, смисленији и индивидуалнији чин *бића-за-себе*. Својеврсна озареност коју доноси новостечена, иако краткотрајна слобода, манифестује се као естетска епифанија, религиозно озарење, сусрет са најдубљим собом у молитви, због чега ће радосно узвикнути: „Замишљала сам да Бог има такво лице!“²⁰

Иако наизглед природна и логична, јер симболизује тренутак апсолутне среће слободног бића, ова слика је сва у знаку противречности, јер религиозно озарење не долази од оног који је Сокнин изабраник пред Богом већ од оног који је пред Божијим и патријархалним законима на другој страни,

19 *Суџра сџиже Господар*, 22.

20 *Исџо*, 275.

страни греха и зла. У театру апсурда у коме има једну од већих и значајнијих улога, Сокна преживљава лично чекање Господара, али не Његов долазак, већ његов *недолазак*, смрт или, када је смрт већ неизвесна и далека, тренутак у коме ће се Његова свест сасвим помутити:

„Ако Бој ујоди да йолуди... О сило небеска, йовуци йај мали йокрејѿ, йушѿи йу виѿку ријеч: нек йолуди Којагин Машанов, Госйодар Бањана, њихов и мој највећи найасник... Уздала сам се да ће Турци йобидједѿи, куку мени, надање оѿишло с вјейром и йрашином. Не смијем вјеру йубиѿи, рекао ми је Чокорило. Дако овој йуѿа йолуди, и досад ја је овако йриѿјешњивало, али се враћао..., храбри ме да никад није оѿишао далеко као сад...“²¹

У парадоксалној ситуацији пред могућношћу надолазећег и све извеснијег Господаровог лудила, Сарић је мотивационо оживео читав свет унутрашњих односа бањанског универзума у коме ствари немају логичан већ апсурдан смисао. То је једна *искривљена слика свеѿа*, како на колективном, тако и на индивидуалном плану јединке. Мудре речи великог Миљана то најбоље потврђују: „...како се слажу истина и лаж у човеку“²². Захваљујући томе, аутор придобија читаоца да се „бори“ на страни добра, а не зла, истине, а не лажи, што ће рећи да га не оставља равнодушним чак ни у моралним расуђивањима и просуђивањима, већ га – уметнички и књижевно – сугестивно наводи да у свету апсурдних односа препозна истину, ма како била загонетна и скривена иза лажних представа.

Та *обрнуѿа йерсејекѿива* каквој је Сарић књижевно изложио Бањане и свет његових јунака и антијунака, понавља једну од кључних идеја првог романа *Велики ахавски ѿрѿ*, а то је идеја да се у телесно унакаженим људима крије истинска духовна и душевна лепота и снага. Миљанове речи: „Човјек је највећи богаљ кад се лажно смије!“²³ експлицитна су потврда тог става. Таква физички осакаћена а душевно оплемењена јесте кнежева кћер Милуша, али и њен малоумни брат Душко, кога наводно жене Миљановом Видном. Ако се у парадоксалностима крију најдубље истине, онда је једна истина – истина *йраѿедѿије* – повезала два несрећна Божија створења у Бањанима, малолетну Видну, принуђену на ноћи са кнезом уместо са његовим сином, и малоумног, наивног и невиног Душка, у коме Видна препознаје више чистоте но у свима који га омаловажавају. У необичној, присној и немој вези два створења која се *разумеју* и *осећају*, Сарић је представио и трагичну страну бањанског театра апсурда, јер је и та необична веза изграђена на мноштву сложених односа какви су уцена, присила и принуда.

21 *Исѿо*, 280.

22 *Исѿо*, 56.

23 *Исѿо*.

Њихов однос, пун лирског сензибилитета, јесте антитеза на којој почива бањански свет изврнутих вредности.

У централни догађај у роману – свадба у Љесковом Долу – Сарић уводи на сцену просјака Милутина, чије ће присуство бити јасан показатељ демистификације апсурдних и лажних односа људи међу собом и са самима собом. Апострофирањем идеје да је ово „Милутинова ноћ!“²⁴, уместо ноћ оних који славе, тачка гледишта се помера на виши значењски ниво, јер се у суровом опхођењу према убогом просјаку, налик на ритуалне паганске обреде жртвовања, открива суштина, долази до откровења, збацивања маски и лажних представа о племенитим и милосрдним Бањанима као Божијим угодницима. „Необична игра над просјаковим телом“²⁵ је смештена у епицентар бањанског театра апсурда (или театар зла), јер ритуал пљувања и прескакања скоро беживотног тела које јечи, искључује све разумско али и све хришћанско – искључује Бога, а на његово место поставља Господара. Однос помахнитале светине, која се у пијанству ослобађа унутрашњих моралних и друштвених ограничења, јесте реплика апсурдних односа из романа *Велики ахавски џрџ*, у којима је милосрђе само параван за зло. Речи Миљанове жене Росе: „Боже драги, какве богаље правиш од свог народа?!“²⁶, указују на то да је Бог напустио Бањане и њихове душе оставио празним и несрећним, јер су занемарили све људско и морално према ближњима. Наводна милост коју потом указују изнемоглом и рањеном просјаку Милутину, идентична је идеји из претходног романа – помоћи убогом значи помоћи себи због себе, а не због онога коме је помоћ *пошредна*:

„Мало ко удјељује џросјаку зайо шџо ја жали. Удијелиџи џросјаку, у Бањанима, значи сџраџи џријех са себе, учиниџи себи више но њему. Гдје џод има досџа џрешника, џросјаци добро џролазе! Кад џи Бањанин џомаже, значи да је он у већој невољи од џеде!“²⁷

Бањански просјак Милутин је метафора свеукупних хришћанских врлина сакупљених у једној људској души. То је нарочито изражено процесом симболизације *свџлосџи* која зрачи из просјаковог тела. „Зрачити светлошћу“ и „бити Светлост“ могу само одабрани чија је душа „чиста као сунце“, упркос физичкој накарадности. Тај *џринџи џарадокса* или обједињења супротности се још једном потврђује као битан елемент Сарићеве поетике, у чијој је функцији и *џрича о Милуџиновој шеџњи небесима*. Супротност између оних „који су се склањали од светлости...“²⁸ и страха да Милутин

24 *Исџо*, 113.

25 *Исџо*, 112.

26 *Исџо*, 113.

27 *Исџо*, 140.

28 *Исџо*, 130.

„много зна о свјетлости“²⁹ превладана је сазнањем да „он није обичан човјек!“³⁰ Милутин је најближи Богу, оном истом који је напустио бањански свет, он је метафора искушења које бежбожни Бањани треба да прођу и докажу да нису сасвим заборавили на Бога: „Жене су се плашиле Милутина као човјека који се састаје с богом и, најчешће кријући, давале му све што би затражио.“³¹

Читав низ других парадоксалности обележава бањански свет апсурдних односа, а једна од њих је и спровођење *Господареве* закона за лупеже. Ако нема лопова, мора се измислити, како би закон могао бити спроведен и тако доказана Господарова моћ али и „праведност“. Мучење невиног човека којем су присуствовали Бањани, али и мајстори Далматинци, има за циљ ширење страха међу поданицима и упозорење да „нема другог Бога осим Њега!“ Слика Шућовог храброг држања док га на жару невиног пеку, није израз јунаштва и храбрости, већ доказ велике понизности пред Господаром: „Шућо подноси казну без речи, без ичега што би значило протест или претњу, као да није жив човек!“³² Исто се дешава са онима који гледају нетремице док се казна извршава... Не рећи ништа, не реаговати, зажмурити пред оним што се пред њиховим очима дешава, поуздан је знак *шошћовања* Господара и Његовог закона – Његове „правде“. То ће далматинске мајсторе оставити збуњеним и уплашеним, јер схватају да *Бањани* нису обичан свей, и да треба само извући живу главу до краја радова. Али, све то није довољно, јер се у Господаровој свести јавља она клица сумње која га разједа, па и у Шућовом трпљењу види супротстављање – ћутање као пркос уместо јаук као „захвалност“ за такве муке: „Ко је над ким: Он над Шућом или Шућо над Њим?“³³ То питање отвара и проблем Господарове неслободе бића – он је у власти сопствених предрасуда. Отуда његов парадоксалан закључак: „Њему је на сачу сербезније но Господару у столици!“³⁴

Спровођење казне над лупежом завршава се церемонијално *Господаровом* *исмом* што се уклапа у систем апсурдних односа који владају овим црногорским племеном. Ипак, највећа парадоксалност која одређује читаву приповест романа, његов ток и расплет лежи у растрзаном бићу самог Господара и његовој суманутој идеји да ће обезбедити напредак својој лози и својим саплеменицима тако што ће и сам постићи успех, а он се састоји, апсурдно, у његовом успеху као мушкарца. Сазнање да је „очи у очи са

29 *Исѿо*, 149.

30 *Исѿо*.

31 *Исѿо*.

32 *Исѿо*, 351.

33 *Исѿо*.

34 *Исѿо*, 352.

женском, која га жели, доноси страх од неуспјеха³⁵, али и абнормалну идеју да се успех налази код његове сестре Зорке, која њему не може бити женско јер је сестра!? У тој је идеји садржана сва парадоксалност Господарове несреће и сав апсурд историје бањанског племена.

Иако се појавио знатно касније него што је у српској књижевности модеран роман поетички и жанровски утемељен у првој половини прошлог века (Црњански, Селимовић), роман *Суџра сџиже Госйодар* Петра Сарића, најпре објављен у два тома (први 1979, други 1981. године), означио је прекретницу у српској књижевности ствараној на Косову и Метохији. Педесетих година појавила су се на овим просторима већ два романа Вука Филиповића, али се овај Сарићев роман може сматрати „првим правим датумом косовског романа“³⁶, будући да је у реалистички тип приповедања унео дух модерног, савременог проблематизовања и разумевања прошлости, али и неких крајности људске природе, какве су нагонско, дубинско психолошко, али и *жеља за моћи* и исконска потреба за *слободом*, старих колико и човек сâм. Сликајући локалну атмосферу и аутентичне нагоне и психологију ликова у традиционалном сеоском свету и животу, Сарић разоткрива његов устаљен ред и морал, критикује племенског човека притиснутог традицијом, обредима и обичајима. Опсервацијом реалистичког и критичког приповедача, он не само да изражава негативан, већ много више – *саџиричан* тон. Обликујући тематику романа реалистички, Сарић настоји да назначи веома сугестивно, уметнички уверљиво, и неке нове аспекте друштвеног живота црногорске заједнице.

Литература

- Андрејевић 1988: Даница Андрејевић, *Порџреџи косовских џисаца*, Јединство, Приштина.
- Бахтин 1982: Михаил Михајлович Бахтин, *Теорија романа: изабране расџраве*, Цанкарјева zaloжба, Љубљана.
- Бјукенан 2002: Џејмс Бјукенан, *Границе слободе: између анархије и Левиџајана*, Детера, Београд.
- Јефтимјевић Михајловић 2010: Марија Јефтимјевић Михајловић, „Власт и подаништво у роману *Суџра сџиже Госйодар* Петра Сарића“, *Башиџина*, гласник Института за српску културу – Приштина, св. 28, Лепосавић, 39-49.
- Јокић 1981: Вујадин Јокић, *Размеђа савремене филозофије*, Јединство, Приштина.
- Копривица 1999: Драган Копривица, „Велики ахавски тргови Петра Сарића“, *Сџиварање*, год. 55, 1/5 (јануар-мај 1999), 236-137.
- Лукач 1958: Ђерђ Лукач, *Исџоријски роман*, Култура, Београд.

35 *Исџо*, 347.

36 Даница Андрејевић, *Порџреџи косовских џисаца*, Јединство, Приштина, 1988, 193.

Лукач 1968: Ђерђ Лукач, *Теорија романа*, Сарајево.

Миловић 1980: Момир Миловић, *Пејтар Сарић: „Суѿира сѿишке Госѿодар“*, „Летопис Матице српске“, бр. 2, Нови Сад.

Палавестра 1986: Предраг Палавестра, *Историја српске модерне књижевности*, Београд.

Пелеш 1989: Гајо Пелеш, *Значење и ѿрича*, Загреб.

Remizov 1975: Aleksej Remizov, „Моје гледанје“, *Рађанје модерне књижевности: роман*“, priredio Aleksandar Petrov, prevela Mira Lalić, Nolit, Beograd.

Marija S. JEFTIMIJEVIC MIHAJLOVIC

BANJANSKI THEATRE OF ABSURD
(The Master Is Coming Tomorrow of Petar Saric
in the Highlight of Becket's Philosophy
of Waiting)

Summary

The novel's title itself *The Master Is Coming Tomorrow* indicates to the idea it is about modern novel, which is of more avant-gardistic than realistic type. That was especially reinforced by the title of Becket's dramatic text *Waiting for Godot*, and with the fact that Saric's novel was compositionally organized in two parts the same as Becket's tragic comedy. Beet was occupied with the problem of human existence, and alienation of modern world. His vision of the world is pessimistic, and shows the life as the game of force majeure in which the human is reduced to physiological, and spiritual vegetarian, to senseless „duration“ fulfilled with questions, and futile expectation of salvation.

Saric's Banjani „play“ in their theatre of absurd; by losing of their power, and the right over their freedom, they are also losing their identity, and are becoming a puppet governed by the will of one man. Their existential space is the circle which they closed by the fear, accepting vassalage, non-giving resistance, and reconciliation with their own limits. So their circle of life was reduced from existential and ontological point of view, to the area of Banjani, within which a dramatic plot is occurring through a series of scenes from little paradoxal life of the inhabitants of Banjanski villages, and their autocrat the Master Kojadin Kojadinovic. The category which is the most frequently connecting these two parts is the one of *waiting*, which is turning into the atmosphere of tension, unknowns, and even psychosis. But, while Becket's Vladimir, Estragon and Popo spend their life in senseless waiting for Godot, Saric's master is coming surely, and that moment is of crucial importance that the sheer drama of anticipation turns into Montenegrin, Banjanski tragic theatre of absurd.

Key words: Petar Saric, *The Master Is Coming Tomorrow*, Samuel Beet, modern novel, philosophy of waiting, absurd.

Марија М. САВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

Небојша Д. ЂОКИЋ**

Центар за војно-политичке студије – Београд

КОНТИНУИТЕТ АНТИЧКИХ КОМУНИКАЦИЈА НА ТЛУ РИМСКЕ ПРОВИНЦИЈЕ ГОРЊА МЕЗИЈА***

Айсѝраќиѝ: У раду се говори о континуитету употребе античких комуникација у Србији, преваходно на оном простору Србије који је у античком периоду обухватао римску провинцију Горњу Мезију. Долинама већих река попут Мораве, Нишаве, Дрима и Тимока и других мањих њихових притока водиле су главне саобраћајнице којима је још од најранијих периода праисторије, преко антике, средњег века и све до данашњих дана текао транспорт људи и роба. Међутим, у данашње време масовном моторизацијом добрим делом су напуштене као главне комуникације, мада су остале у употреби као регионални путеви. Кроз тако дуг период трајања комуникација, поред њих су временом подизана насеља различите величине и карактера која су углавном забележена у историјским изворима, а знатан део установљен и археолошким путем.

Кључне речи: Горња Мезија, античке комуникације, римски итинери, антички и средњовековни период, савремено доба.

---

* Истраживач-сарадник, marijasavic84@gmail.com

** Магистар историјских наука, ndjokic05@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Данашњем путнику у моћном аутомобилу или аутобусу који јури са преко 120 km/h је тешко да се врати у време коњских и воловских запрега премда нас од тог времена не дели баш велика временска дистанца. Савремени пројектанти путева не морају да размишљају о стварима о којима су морали да размишљају римски инжењери када су постављали трасу пута, пре свега не морају да воде посебно рачуна о успонима и падовима трасе. Успони које савремене машине савлађују без озбиљнијих проблема су некада биле несавладиве препреке за коњске и воловске запреге. Бегаљичко брдо, на прилазу Београда, је рецимо за њих било практично несавладљива препрека. Због тога се све до изградње савременог ауто-пута из Београда за Ниш путовало трасом некадашњег римског пута уз Дунав, негде до Смедерева, да би се онда изашло на трасу данашњег ауто-пута негде код Колара или некадашњим Авалским друмом, преко Авале и падинама Космаја до Великог Поповића, где се такође излазило на данашњу трасу негде код Колара. И док су промене задњих 50 до 60 година у трасирању путева велике, трасе путева су некада коришћене вековима па и миленијумима. Тако су и трасе римских путева у Србији коришћене све до Другог светског рата када су са масовном моторизацијом добрим делом напуштене као главне комуникације, премда су наравно остале у употреби као регионални или општински путеви.

Дунав и моравска долина као комуникацијски правци

Провинција Горња Мезија обухвата највећи део данашње Србије, западну Бугарску до реке Цибрице и северну Македонију до линије која је ишла северно од Скопља.¹ То је област чија погодност рељефа је омогућила транспорт и кретање људи још од најранијих времена па до данашњих дана. Развој путне мреже на централном Балкану, чији средишњи део заузима провинција Горња Мезија, текао је упоредно са римским освајањима. На првом месту, настанак путева диктирали су војни и освајачки, а убрзо потом и привредни и трговински разлози. О путевима се веома мало зна, јер су током векова трагови њиховог постојања нестали у густом корову или су остали заувек скривени у појединим деоницама савремених саобраћајница. О правцима њиховог пружања најчешће се може судити једино по положају и распореду насеља и природним одликама терена, а само изузетно на основу неког сачуваног миљоказа и старих ретких карата-итинерара.²

1 М. Мирковић, „Римско освајање и организација римске власти“, *Историја српског народа књ. I*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 66-76.

2 М. Мирковић, „Економско-социјалне прилике II-III века“, *Историја српског народа књ. I*, Српска књижевна задруга, Београд 1994, 77-86.

Долине већих река, попут Мораве, Нишаве, Тимока, Дрима, пресецају област централног Балкана, стварајући уске клисуре у стенама, повезују просторне и плодне котлине које су одувек привлачиле људске заједнице. Централни сегмент Балканског полуострва био је Нишка котлина која је била испресецана природним комуникацијама. Најважније уздужне правце чиниле су долине река Мораве и Марице, са једне стране, и Мораве и Вардара са друге стране. Главна попречна комуникација се налазила између Скадарских врата, косовско-метохијске котлине, Моравског и Тимочког басена све до Дунава. То је, наиме, најпогоднија и најкраћа природна веза Јадранског приморја са унутрашњим делом континента и Подунављем.³

Путеви настали у време римских освајања пратили су трасе већ предходно уходаних предримских комуникација које је углавном користила војска. Након успостављања контроле над освојеним областима римски путеви добијају превасходно економски значај и бивају коришћени и током средњег века па све до данашњих дана.⁴

Још је Јован Драгашевић правилно уочио и теоријски образложио стратегијски значај долине Мораве.⁵ Ако се погледа на карту одмах се уочава како Дунав од Пожуна скреће ка југу и тече тим правцем све до Београда где нагло скреће ка истоку ка Карпатима који деле северно балканско ратиште на два одвојена војишта (западно и источно) која само посредно утичу једно на друго. Ако се вратимо западном војишту приметимо да долина Мораве има сличан правац као Дунав од Пожуна до Београда па тако представља неку врсту продужетка не само долине Дунава него и долине Тисе. Већ ово би било довољно да Морави осигура велики значај али она има и директну везу, преко Јужне Мораве, са вардарском долином и Солуном или долином Струмице. Долине Мораве и Вардара представљају једну потпуну удолину. Развође између ових река није образовано планинским ланцем већ лежи у прешевској и косовској котлини. Поред долине Вардара постоји јужно од Скопља још један правац од Скопља преко Овчег поља, Штипа, Радовишта и Струмице и завршава се у Орфанском заливу. Његов значај у саобраћајном погледу је увек био већи од комуникације поред Вардара, пошто је избегавао вардарске теснаце. Поред тога, кад је реч о моравској долини још од Ниша се одваја крак који долином Нишаве иде до горње Искре (Средац, Софија) и даље директно у долину реке Марице ка Цариграду.⁶

3 В. П. Петровић, „Централни Балкан у римским итинерарима“, *Наука и савремени универзитет*, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш, 2012, 127-140

4 *Исио*.

5 Јован Драгашевић, *Илирско полуострво (Балканско) са његовим војној*, Београд, 1881, 105.

6 Зденко Ј. Љанчић, *Војна географија I књига – Овшти преглед Балканског полуострва*, Београд, 1922, 10 – 11; И. А. Божич, М. А. Кнежевић, *Основи војне географије, ФНР Југославија*, Београд, 1954, 210.

На овај начин Морава је везивала Дунав за Бело море, за Пропонтиду, за Византију, за Левант. Наравно, и обратно.

Склоп земљишта у Србији отежавао је маневрисање крупнијим војним снагама, осим долином Мораве и донекле долином у доњем току реке Млаве. Због тога све крупније војне снаге које се крећу са севера (из правца централне Европе) ка југу Балканског полуострва, и обратно, приморане су да се крећу моравском долином. Пошто је она директно повезана – Нишавом са софијским платоом, Јужном Моравом са врањанским платоом и Топлицом и Ибром са Косовским пољем, свака држава која из Панонске низије (и централне Европе) жели да продре у дубину Балканског полуострва мора најпре да загосподари долином Мораве од ушћа Нишаве у Јужну Мораву до ушћа Велике Мораве у Дунав. И обратно, свака војска која жели да моравско-вардарским стратегијским правцем продре у Панонску низију мора најпре да чврсто контролише моравску долину. Штавише, држава која контролише цео моравски базен истовремено контролише и главне комуникацијске правце из Босне ка Македонији и Тракији.⁷

Северни фронт централном војишту чине реке Сава и Дунав. Премда је због дужине овог фронта од 300 км немогуће бранити га свуда, опет због затворености земљишта, војска која би изненада форсирала ове препреке има само на три места могућности за продор у дубини територије и то су: Мачва, Морава и Кључ.

Земљишни појас који се пружа долином Мораве од Нишаве до ушћа Мораве у Дунав је војишна основица централне Србије у односу на Дунавско војиште тј. Дунавску операцијску област. У складу са тим, главна операцијска зона Дунавског војишта је Моравска операцијска зона која се опет може поделити на три операцијска поља: Велико Моравско, Западно Моравско и Јужно Моравско. Велико Моравско операцијско поље је природно повезано са Дунавским војиштем, Западно Моравско поље омогућава да се њиме дејствује из Тимочке операцијске зоне ка западу и, коначно, Јужно Моравско операцијско поље омогућава дејство из Тимочке операцијске зоне ка југу. Ова три поља дивергирају од Сталаћа који представља за њих централну војишну основицу, а шире и простор од Параћина до Ниша. Велико Моравско операцијско поље је потпуно маневарско и одлично везано са Савском операцијском зоном. Дејством Западно Моравским

7 Премда су већ помало застарела, Драгашевићева објашњења стратегијског значаја моравске долине су још увек инспиративна. Нарочито су интересантна његова запажања по којима онај ко контролише Косово и Моравску долину контролише цео Балкан. А пошто није могуће спречити Србију да контролише Поморавље, онда ће велике силе учинити све да спрече Србију да контролише и Косово јер би била кључни фактор на Балкану. Не заборавимо, Драгашевић је ово писао пре век и по. Ј. Драгашевић, *op. cit.*, 103–122.

операцијским пољем је лако продирање све до вододелнице ове реке и Дрине. Из напред реченог јасно је да је Сталаћ једна од најзначајнијих стратегијских тачака у Србији, због чега се простор од Делиграда до Сталаћа (по некима до Параћина) у војно-стратегијској географији назива „Кашијом Поморавља”.⁸ Ово је била војшна основица не само у одбрани римских територија од напада варвара северно од Дунава него и касније у византијско-угарским сукобима. Није случајно да се управо ту налазила област Смилес за коју се у византијским изворима тврди да је била једна од утврђенијих у Византији у XII веку.

Дунав је било могуће прећи, већим снагама, на четири места. Непосредно око ушћа Велике Мораве од Годоминског поља па до Костолца, код Рама, затим око Великог Градишта и на крају око Голуца. На другим местима банатска страна је била непогодна за прелаз и у историји нису познати случајеви да је нека већа војска прешла Дунав на неком другом месту. Нарочито је непогодно било прећи Дунав од Годоминског поља па до Панчева, јер је банатска страна била мочварна и практично непролазна. Дакле, од Смедерева западно следећи прелаз је био преко Саве између Београда и Земуна. Све војске које би прешле Дунав или Саву од Голуца до Београда морале су, у свом продору ка југу, да се користе моравским операцијским правцем без обзира да ли би користиле комуникације уз саму Велику Мораву или комуникацију која је ишла долином Млаве, па преко Ресаве до Ђуприје, јер долине Велике Мораве и Млаве чине јединствени операцијски правац. Управо у томе је лежала заблуда Драгашевића, а после њега и других српских војних теоретичара, који су веровали у значај Багрданског теснаца.⁹ Наиме, у војно стратегијској географији у Србији у другој половини XIX века па све до 1915. године важила је догма да Багрдански теснац представља кључ одбране долине Велике Мораве, при чему се потпуно превиђала споменута комуникација која је ишла долином Млаве и даље преко Медвеђе за Ђуприју. Била је то, у ствари, оригинална траса римског пута (*via publicae*) који је повезивао Виминацијум са Хореум Маргијем.¹⁰

8 Ж. П. Јовановић, *Војна историјска географија*, Београд, 1924, 10-11 и 26-28; И. Божич, *Основи војне географије оштри гео*, 96-97. Н. Ђокић, „Ратне операције на Делиграду 1806-1813 – стратегијска разматрања”, у: *Делиград од успанка ка независности 1806-1876*, зборник са научног скупа (уредник Д. Алексић), ИНИС Београд, Београд, 2007, 150-151.

9 Ј. Драгашевић, *op.cit.* 151–155.

10 О *viae publicae* на деоници Виминацијум – Хореум Марги детаљније видети у: О. Cuntz, *Itineraria Romana* vol. I: *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense* (репринт издања из 1929. са осовременењеном библиографијом ед. G. Wirth), Stuttgart, 1990; P. Arnaud, ‘L’*Itinéraire d’Antonin*: un témoin de la littérature itinéraire du Bas-Empire’, *Geographia Antiqua* 2, 1993, 33–47; и Miloje Vasić, Gordana Milošević, *Mansio Idimvm*, Beograd, 2000, 127 – 158. Ту видети и за старију литературу.

Тај пут се користио и у време крсташа. Тешко је рећи када је постала значајнија комуникација која је из Ђуприје ишла преко Мораве на Јагодину па кроз Багрдански теснац на Баточину до, данас непостојећег села Ливађе,¹¹ где је прелазила на десну обалу Мораве и настављала преко Жабара до брода на Морави (између Смедерева и Пожаревца). Ту је путник могао да крене било на запад ка Смедереву и даље Београду или ка истоку ка Пожаревцу.¹² Ова комуникација се јавља већ у првим османским дефтерима а користе је и путници кроз Србију у време османске владавине. У првим османским дефтерима се јавља као значајна комуникација и пут који од Јагодине све време иде левом обалом Велике Мораве тј. Јагодина – Баточина – Хасан пашина паланка – Коларе итд. Оно што је битно то је да оригинални првобитни пут који користи долину Млаве, да би преко Медвеђе доспео до Ђуприје, потпуно компромитује Багрдански теснац као стратегијски баријеру. Зато Багрдански теснац никад није био озбиљније утврђен – ни у античком периоду ни у средњем веку.¹³ Срби ће 1805. године изградити утврђења на Иванковцу управо да би спречили Турке да користе споменути пут преко Ресаве али ће управо њиме 1809. године Турци доћи до Пожаревца и Петке, а њиме ће се и повући крајем те године. И 1815. године њиме ће упасти у Ресаву и изненадити и потући Србе у шанцу код Миливе. Немци ће 1915. године кретајући се том комуникацијом са севера ка југу изманеврисати српске положаје у Багрданском теснацу који ће тако пасти без озбиљније борбе. Коначно, октобра 1918. године српске јединице ће користећи тај пут изненадним продором ослободити рудник Ресавицу и спречити Немце да изврше рушење рудника.¹⁴

Посебно је значајно што су све три комуникације тактички повезане тј. растојање међу њима је довољно мало да се дејство једне колоне може без проблема непосредно осетити и на дејству других колона. Велики војни значај као и постојање многобројних античких локалитета у долини Велике Мораве северно од Ђуприје говори нам да су комуникације уз леву и десну обалу Велике Мораве коришћене и у античком периоду а вероватно

11 Село Ливађе се вероватно налазило наспрам данашњег села Ливадице.

12 Пут је излазио на пут Смедерево – Пожаревац, на месту где се крајем XVIII века налазило село Бурјан. Иначе, село Бурјан се налазило 4 километара западно од Пожаревца, на средокраћу између Драговца и Љубичева. Село је касније пресељено у Пожаревац. Мих. Ј. Миладиновић, Пожаревачка Морава – *Насеља и њорекло сѣановнишиѣва књ.* 25, Београд, 1928, 29, 169; Д. Пантелић, „Ухођење Србије пред Кочину крајину“, *Глас СКА СЛШ*, Београд, 1933, 129.

13 Додуше постоје позно античка утврђења изнад Багрдана и села Војске, као и нешто северније изнад Миљковог манастира и на локалитету Градац код Баточине. Међутим, то је далеко испод фортификацијског уређења земљишта какво је било око Сталаћа или на простору на коме се у средњем веку јавља Петрушка област.

14 Ј. Драгашевић, *op.cit.* 151–155.

и у раном средњем веку. Један човек, па и десет људи могу да се крећу кроз шикару. Међутим, већ војна јединица од хиљаду људи мора да за своје кретање користи какав такав друм. А војска од 10.000 људи мора да има врло проходан друм. Ако такав друм не постоји, она мора да га направи да би омогућила сопствено кретање. У сваком случају, проблем секундарних путева у време Римске империје слабо је обрађен не само у нашој него уопште и у светској историографији.¹⁵ Углавном литература даје више података по питању путева који су повезивали рударске центре са главним путевима. Међутим, ако на карти исцртамо положај познатих античких локалитета у Србији, видећемо да се преко 90% њих не налази дуж трасе *via publica* и *via militaris*. А морале су да постоје комуникације и међу тим местима. Све нам ово говори да је постојала врло развијена мрежа споредних путева од којих су многи сигурно били у употреби и у средњем веку.

Пошто неретко доводе до забуне термини *комуникацијски правац* и *комуникација*, а како се не би касније понављали, размотрићемо овде те термине. Комуникације су природне или вештачке саобраћајне линије (површине) и објекти на којима се одвија саобраћај. Комуникацијски правац (сноп) је једна комуникација или сноп разних врста комуникација које спајају зоне оперативних јединица и њихову позадину, привредне и административно политичке центре, области и географске објекте од војног значаја. И на крају, комуникацијски чвор је рејон или насеље у којем се стичу, пресецају и укрштају више важних комуникација једне или различитих грана саобраћаја.¹⁶

Војна географија Јужно и Велико Моравске долине

Морава тече кроз средину Србије и дели је скоро на два равна дела: источни и западни. Ово је не само највећа, најдужа и најразгранатија српска река, него јој је и долина најбогатија. Зато је њена важност, како у војничком тако и у економском погледу, огромна. Састоји се из два крака: Јужне и Западне Мораве.¹⁷

15 О споредним путевима у то време видети на одговарајућим местима у: Н. Bender, *Römischer Reiseverkehr. Cursus publicus und Privatreisen*, Aalen 1978 и Alfred Michael Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World*, Oxford 2010. а нарочито зборник радова *Travel and Geography in the Roman Empire*, (ed. Ed. Colin Adams и Ray Laurence), London – New York, 2005. У овим публикацијама видети и за ширу литературу.

16 *Војни речник, оперативно–тактички*, Београд, 1967, 116–117.

17 К. Р. Ђорђевић, Д. И. Живановић, *Војна географија – основни гео*, Београд, 1935, 97.

Јужна Морава извире из северних огранака Скопске Црне Горе у два крака, који кад се састану добијају име Биначка Морава по селу, истог имена. Пошто Јужна Морава протекне кроз Нишко поље, улази у Суповачки теснац, да би затим избила у широко и плодно Алексиначко поље. Пре него што се састане са Западном Моравом пробија се кроз Сталаћски теснац, дуг око 20 км. Морава је на овом делу свога тока широка око 100 м, са дужином при средњем водостају 2 до 3 м. Повремено плави поље, а у току оштријих зима санте леда стварају опасност за мостове.¹⁸

Нишко-алексиначка котлина је најважнија у композитној Јужноморавској долини, где се смеђују котлине са клисурама.¹⁹ То је најпростирији, најнасељенији и саобраћајно најважнији део ове долине. Повезана бочним долинама са источним и западним крајевима, раскрсница друмова, ова долина има централни положај за околне области. Гребени Јастрепца на западу и Црног Врха на истоку деле је, сужавањем, у две засебне целине – јужну Нишку котлину (од Курвинградске сутеске до Јастрепца) и северну Алексиначку (од Јастрепца до Сталаћске клисуре).²⁰

Недалеко од Алексинца улива се, у Јужну Мораву, Моравица која извире из планине Девице и протиче кроз Соко Бању и Алексинац. Долина Моравице је сужена клисурама: источно од Соко Бање и Бованском, између којих се шири Сокобањска котлина. При ушћу долина Моравице се шири у Алексиначко поље. Моравицом иде комуникацијски правац који повезује долине Јужне Мораве и Тимока. Овим комуникацијским правцем пролази комуникација Алексинац–Соко Бања–Књажевац. Алексиначко поље је повезано са долином Западне Мораве комуникацијским правцем Ђунис-Крушевац. Постоји и нешто тежи комуникацијски правац Алексинац-Сврђиг-Пирот. Иначе, само Алексиначко поље је око 5 км широка, изузетно плодна долина, са комуникацијским чвором у Алексинцу.²¹

Источно од Алексиначког поља, од Моравице па до Ражња пружа се планина Ртањ са огранцима. Ртањ је кршна планина, средње висине око 900 м

18 *Исио*, 98, 208.

19 О. Савић, *Ушћина сфера Алексинца и њене особине*, Београд, 1958, 1.

20 Н. Ђокић, Д. Рашковић, „Град Сталаћ Капија Поморавља“, *Весник Војног музеја* 34, Београд, 2007, 14; О. Савић, *op.cit.*, 149.

21 К. Р. Ђорђевић, Д. И. Живановић, *op.cit.*, 100, 131; О. Савић, *op.cit.*, 1, 36; И. А. Божич, М. А. Кнежевић, *op.cit.*, 172-173; постоји и важни комуникацијски правац Туријском реком, који повезује Алексиначко поље и леву обалу Јужне Мораве, наспрам Алексинаца, са долином Топлице (клисуром код Вукање). Међутим, овај комуникацијски правац је имао мали значај за одбрану Алексиначког поља, пре појаве ватреног оружја. Напротив, значај овог правца је био велики за одбрану долине Топлице од напада из правца Алексиначког поља, јер је нападач могао да продре у Топлицу (и даље ка копаоничким рудокопима) не обазирјући се на утврђени Ниш. Н. Ђокић, *op.cit.*, 150; Н. Ђокић, Д. Рашковић, *op.cit.*, 14.

са највећим врхом Шиљак (1566 м). Падине Ртња ка Морави и Моравици су благе и делом пошумљене, премда се стрмо свршавају на поменути рекама, образујући Сталаћску и Бованску клисуру. Ртањ је велика препрека, тешко пролазна и са мало комуникација. Боље комуникације воде око планине, као што је горе поменути пут кроз Бованску клисуру и пут који иде долином Јужне Мораве. Јужно од Моравице пружају се планине Љесковик и Девица. То су средње планине, прилично пошумљене, тешко пролазне и слабо комуникативне. Преко ње воде само стазе. Огранци Љесковика образују са оградима Буковика (огранак Ртња) Бованску клисуру. Јужно од Љесковика се пружају Топонички висови који образују, на Јужној Морави, са оградима Јастрепа Суповачки теснац који затвара Нишко поље и одваја га од Алексиначког поља. Они су ниже планине, покривене, према Морави, шумом и пашњацима.²² Алексиначко поље је са истока, додатно затворено и планинама Озрен и Калафат.

Врсте утврђења дуж главних комуникација

Основни фортификацијски принципи су непроменљиви. Важили су и у антици и у средњем, а и у новом веку. Систем утврђивања неке земље се заснивао на великим трајним чињеницама и приликама, које су непосредно везане за ту земљу и које нису зависиле од „пролазних модних погледа на рай”.²³ Наравно, детаљи су се мењали током времена, зависно од развоја ратне вештине и војне технике. Систем утврђења распоређен на одређен начин (било плански, било случајно) са циљем одбране неке државе (или дела државе) назива се фортификацијски систем. Њега чине и други фортификацијски објекти (стражаре, осматрачнице, депои, зимовници, радионице итд.) и комуникације.²⁴

Граничне тврђаве представљају озбиљну препреку само ако су границе заштићене и природним препрекама (планинама, рекама и мочварама). Планине могу бити озбиљна препрека, чак и кад нису високе. Међутим, саме планине никада нису у стању да спрече пролаз одлучним трупама. Ни мања утврђења у теснацима нису довољна гаранција, јер ипак могу бити заузета или их нападач може једноставно обићи. Фортификацијски систем треба да испуни два главна задатка: први је да осигура границе, други да помогне

22 К. Р. Ђорђевић, Д. И. Живановић, *op.cit.*, 69-70; О. Савић, *op.cit.*, 1.

23 К. фон Клаузевиц, *О рату*, Београд, 1951, 342.

24 Постоје и објекти пољске и полусталне фортификације (било их је и у антици, нарочито код Римљана а и касније код Османлија), који такође обично улазе у фортификацијски систем, али овде говоримо само о објектима сталне фортификације. Н. Ђокић, Д. Рашковић, *op.cit.*, 12-13.

операције које изводи војска на отвореном земљишту.²⁵ Најважнији елемент фортификационог система су тврђаве и без њих је бранилачка војска као тело без оклопа. Пасивни задаци тврђава су били осигурање слагалишта и великих и богатих градова.²⁶ Тврђаве са претежно активним задацима су биле запречне тврђаве,²⁷ тактичке ослоне тачке,²⁸ утврђене етапне станице и радионице оружја,²⁹ тврђаве намењене заштити концентрације војске, војни логори,³⁰ тврђаве за заштиту непосредних покрајина,³¹ одбрану река и планина.

Најпростији и најприроднији задатак тврђава је заштита насељених места (градова и села) од нападача. Међутим још у праисторији, утврђења су добила много сложеније задатке. Везе које је имало утврђено насеље са целом земљом и сопственом војском дале су му ускоро већу важност, значај који је важио и изван његових бедема и знатно доприносио освајању или одбрани земље. Тако су тврђаве добиле свој оперативни и стратегијски значај, јер су сматране као посредна заштита земље, као чворови који држе оперативно и стратегијско ткиво. Убрзо су се појавиле тврђаве без градова и становника, предвиђене само за војну посаду.³²

Што се тиче места на коме треба градити тврђаве овог пута ћемо се задржати само на онима које имају стратегијски значај.³³ Утврђене стратегијске тачке у некој земљи су биле (од праисторије па до I светског рата): престонице, места која су значајна за економски потенцијал државе, и најзад географске тачке које представљају препреку непријатељској инвазији

25 А. А. Жомини, „Стратегија“, *Преглед райне вештинне*, Београд, 1952, 160.

26 По правилу нападач бира место и време напада, због чега бранилац мора да држи стално одређену количину ратног материјала и хране у слагалиштима. Са друге стране, овај материјал мора да буде заштићен да нападач не би дошао до њега. Градови се могу третирати као велика слагалишта. О овоме види у Клаузевиц, *op.cit.*, 334; М. М. Магдаленић, *Одбрана држава и фортификација на крају XIX века*, Београд, 1896, 50-51.

27 Затварале су путеве и реке на којима су лежале. Клаузевиц, *op.cit.*, 335.; М. М. Магдаленић, *op.cit.*, 47.

28 Обично су постављане на крилима фронта, на којем се очекивао непријатељски напад. Клаузевиц, *op.cit.*, 335.

29 Етапне станице су биле на комуникацијама и служиле су за обезбеђење транспорта.

30 На пример, римски легијски логори као и утврђени зимовници. М. М. Магдаленић, *op.cit.*, 53.

31 Посредно брани територију, коју не брани оперативна војска. Клаузевиц, *op.cit.*, 338.

32 Клаузевиц, *op.cit.*, 332-333. Н. Ђокић, *op.cit.*, 147; Н. Ђокић, Д. Рашковић, *op.cit.*, 13. О настанку утврђења у правом смислу те речи видети у: А. А. Burke, *The architecture of defense: Fortified settlements of the Levant during the middle bronze age – Volume one*, The University of Chicago, 2004. Ту видети и старију литературу.

33 Стратегијски значај појединих тачака није се битно променио од праисторије до појаве ваздухопловства. Детаљније о томе Ж. П. Јовановић, *Војна – сџрајџеикса – џеографија Краљевине СХС и суседних држава*, Београд, 1924, 9-37.

или омогућавају сопствену инвазију непријатељске територије, тј. тачке које контролишу комуникацијске правце који онемогућавају кретање непријатељске односно олакшавају кретање сопствене. Битно је да такве географске тачке морају бити на стратегијским комуникацијским правцима и то у непосредној вези са географским препрекама кроз или преко којих пролазе, при чему се као најзначајније тачке узимају ушћа значајнијих река.³⁴ Није случајно да су најзначајнија античка утврђења у Србији била Сингидунум (ушће Саве у Дунав), Виминациум (ушће Млаве у Дунав али посредно штити и ушће Мораве у Дунав), Маргум (ушће Мораве у Дунав) и Наисус (ушће Нишаве у Јужну Мораву).³⁵ Слично је било и у средњем веку само што уместо Виминациума имамо Браничево а уместо Маргума имамо најпре Кулич а затим и Смедерево. Оно што је мало познато јесте то да је управо на споју Западне и Јужне Мораве, у позној антици било чак три утврђења: Укоса у Граду Сталаћу (око 1,5 км јужно од „Куле Тодора од Сталаћа” на улазу у Стеваначку клисуру), код „Куле Тодора од Сталаћа” и у Маскару – и то све

34 М. М. Магдаленић, *op.cit.*, 54-61; Н. Ђокић, *op.cit.*, 148; Н. Ђокић, Д. Рашковић, *op.cit.*, 13.

35 О утврђењима у позној антици видети у: Hugh Elton, *Warfare in Roman Europe ad 350-425*, Clarendon press – Oxford, 1997, 155-175; S. Johnson, *Late Roman Fortifications*, London, 1983; J. Lander, *Roman Stone Fortifications*, BAR S206, Oxford, 1984; M. Kandler and H. Vettters, *Der römische Limes in Österreich*, Vienna, 1986; C. Scorpan, *Limes Scythiae*, BAR S88, Oxford, 1980; Z. Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn*, Stuttgart, 1988; J. Hobley and B. Maloney, eds., *Roman Urban Defences in the West*, London, 1983. Ту видети и за старију литературу и изворе. За утврђене виле видети у: J. Percival, *The Roman Villa*, London, 1976. Ту видети за старију литературу о овом проблему. О начину коришћења фортификације у римској империји видети у: E. N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire*, London, 1976. Премда се као главни извор обично узима Вегеције за питање утврђивања је важнији Pseudo-Hyginus, *DE MUNITIONIBUS CASTRORUM*. Ми смо користили латинско издање овог дела са руским преводом (А. В. Колобова) објављеним у: „Античност и средње векове Европе”, св. 5, Перм, 2000. г. Постоје и ова, новија издања овог дела (која нама нису била доступна): Grillone A., *Hyginus' de Metatione Castrorum*, Leipzig, 1977; Lenoir M., *Pseudo-Hygin, Des Fortification du Camp*, Paris, 1979; Gilliver C. M., *The de munitionibus castrorum: Text and Translation*, JRMES 1993. №4, p. 33-48. За узајамни утицај староседелачког становништва и Римљана укључујући и онај на типове фортификације у провинцијама видети зборник радова: 'Romanization?', edited by A. D. Merryweather & J. R. W. Prag, The Institute of Classical Studies – University of London, 12. novembar 2002. У савременој историографији сва литература о позно-римској војсци објављена пре средине седамдесетих година XX века сматра се потпуно неупотребљивом (разлоге зашто је то тако види у предговору књиге Hugh Elton, *Warfare in Roman Europe ad 350-425*, Clarendon press – Oxford, 1997). У сваком случају пре било каквог озбиљнијег изучавања позно-римске војске неопходно је прочитати рад *Later Roman Military Operations In Europe: A Theory*, од Пери Греја (Perry Gray) професора Војне историје на Вест Поинту.

на растојању од 4 до 5 км ваздушном линијом од Маскара до Укосе. Све три тврђаве, и фазу X-XI век а вероватно и XII век.

Није ни чудо да је овај крај био веома утврђен и у касној антици и у време династије Комнина и у време Моравске Србије. Споменимо да у кругу, полупречника од 20 км око Сталаћа има најмање око 30 до 40 касноантичких утврђења (укључујући рефугије). Код неких од њих је потврђен и слој који се може оквирно датирати у X-XIII век.³⁶

Насеља и станице на комуникацијама

Већ је поменуто да је област Нишке котлине чинила централни сегмент Балкана, преко кога су се укрштале значајне комуникације. У античком периоду укрштали су се путеви које помињу итинерари. То су комуникације: Naissus-Scupi, Naissus-Lissus, Naissus-Ratiaria, и Viminacium-Naissus-Serdica-Constantipolis. Од свог оснивања средином I века нове ере, Наисус³⁷ је играо важну војну и економску улогу у региону. Тако важну улогу стекао је захваљујући свом положају на раскрсници магистралних трансбалканских путева, који су повезивали Подунавље са Јадранским морем, и западне делове Римског царства са источним. Једна од комуникација која је повезивала Подунавље са Јадранским морем, била је комуникација Naissus-Lissus која представљала најкраћу везу престонице царства са централнобалканским и подунавским областима. Од Рима се могло стићи до античке луке Брундисиум, а одавде су товари робе и људство прелазили на лађе пут јадранских лука Apollonia и Dyrrachium, а потом сувоземним путевима делом Via-Egnatium преко Lissua и Naissusa долазили до Виминациума на северу, односно до дунавског лимеса. Овим путем била је могућа веза Подунавља са горњомезијском Дарданијом и Македонијом, Егејским морем и Тесалоником путем Naissus-Scupi.³⁸ На комуникацији Naissus-Lissus, почев од Лисуса до територије провинције Горње Мезије итинерари бележе следеће станице: Габулеум (Gabuleum),

36 Након многих рекогносцирања можемо рећи да је велика вероватноћа да постоје средњовековна утврђења (тј. средњовековне фазе на вишеслојним локалитетима) и у Плочнику, код Смиловца, у Златарима и Разбојни, најмање једно утврђење (од неколико) на Јухору има врло вероватно средњовековну фазу. Наравно, ту је и већи број утврђења на Копаонику, у Петрушкој области, па Козник у Расини итд. Н. Ђокић, Д. Рашковић, *op.cit.*, 15.

37 О античком имену Ниша као и о изворима у којима се јавља детаљно видети у: *Pauluys Realencyclopadie der Classischen Altertumwissenschaft Halbband 32 – Mystagogos bis Nereae*, Stuttgart 1935, 1589–1590.

38 V. Petrović, *Naselja i komunikacije u Iliriku u doba Principata – arheološka istraživanja*, Doktorska disertacija u rukopisu, Beograd 2007, 120.

Кревени (Creveni), данашњи Спаж, Вау и Дајес у доњем току реке Дрим, и Ад Пикаријас (Ad Picarias), данашња Пука. Наведене станице излазе из оквира Дарданије, односно Горње Мезије. Остаци ових насеља налазе се на територији провинције Далмације. На комуникацији Наисус-Лисус која уздужно пресеца територију Косова и Метохије, Појтингерова карта бележи називе трију успутних станица и њихову међусобну удаљеност изражену у римским миљама. У Метохији је то Теранда (Theranda), а на Косову Вициано (Viciano) и Винденис (Vindenis). Њихове ближе локације нису поуздано утврђене. Када је у питању Теранда³⁹ која се налази близу данашњег места Сува Река, 15 км североистоно од Призрена, у долини реке Мируше, према Појтингеровој карти 104 миље (154км) удаљена од Наисуса. Постоји претпоставка да се Теранда може поистоветити са Thermidavom али та претпоставка нема основа. Theranda се налази у Горњој Мезији док Птоломеј локализује Термидаву у Далмацији.⁴⁰ Следећа станица Вициано⁴¹ која је према Појтингеровој карти била 79 миља (117 km) удаљена од Наисуса у правцу Лисуса, такође је дискутабилна, када је у питању њено ближе локализовање. Вероватно се налазила надомак Улпијане, код Угљара или Чагалвице, у близини Приштине.⁴² Ранији истраживачи су ову станицу поистовећивали са тврђавом Звечан, Домашевски је смешта у близини Вучитрна, док Мирковић тврди да се од ове станице одвајао пут према Скупима, што је супротно подацима из Појтингерове табле. С обзиром да нема података у античким изворима и итинерарима, постоји претпоставка да се код станице Вицианум на путу Наисус-Лисус, одвајао један крак према северу, долином Ибра, покрај Новог Пазара и Фоче избојао у област Неретве и Јадранског мора. Ова констатација није потврђена у изворима и темељи се на основу остатака античких објеката.⁴³

39 Теранда се налазила на 30 миља од Габулеума и 25 миља од Вициане. Tab. Peut. VII 3; Geogr. Rav. IV 16 s. 206, 5 ed. Pindre – Parthey. Детаљније видети у: *Pauluys Realencyclopadie der Classischen Altertumwissenschaft Zweite Reihe (R – Z) 5 – Taurisci bis Thesara*, Stuttgart 1934, 2320-2321.

40 А. Јовановић, „Белешке о култу воде у римским провинцијама на тлу Србије“, *Зборник мајнице српске за класичне науке 14*, Филозофски факултет у Београду, Београд, 2012, 151-162.

41 Станица Вициано је била 25 миља од Теранде и 19 миља од Виндениса. Tab. Peut. Детаљну расправу видети у: *Pauluys Realencyclopadie der Classischen Altertumwissenschaft Zweite Reihe Band 8 – Valerius Fabrianus bis Vindeleia*, Stuttgart 1958, 2054–2055.

42 Е. Ђершков, „Rimski put Naissus-Scupi i stanica Viciano“, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije VI*, Priština 1961, 123-130; С. Фидановски, „Римски и рановизантијски период“, *Археолошко блато Косова и Метохије*, Галерија српске академије и наука, Београд, 1994, 258-349.

43 В. Петровић, „Римски пут Naissus-Lissus“, *Лесковачки зборник XLVI*, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац 2006, 17-37.

Једино је станица Винденис⁴⁴ поуздано потврђена, код села Главник надомак Подујева, 60 миља (89км) од Наисуса, на основу сачуваног дела пута и остатака грађевинских објеката.⁴⁵ Одавде је пут ишао према данашњој Куршумлији, где се налазила станица Ад Финес (Ad Fines), која је према Појтинговој карти удаљена 40 миља (60км) од Наисуса. Затим, пут је ишао даље према Прокупуљу, у чијој близини се налазила успутна станица Хамеум (Hammeum). У Равенатовој космографији помиње се под називом Астеон.⁴⁶ Према Појтинговој карти на овом месту пут се одвајао на две стране: један крак је чинио наставак комуникације Naissus-Lissus, која је водећи даље према Нишу имала још једну успутну станицу Ад херкулем (Ad Herculem) код Житорађе, удаљена од Наисуса 14 миља (21км). Код Јорданеса се помиње као утврђење castrum Herculis, а наводи га и Прокопије.⁴⁷ На основу удаљености према Појтинговој карти Ад Херкулем се смешта код места Курвинград.⁴⁸ Други крак поменуте комуникације Наисус-Лисус, скретао је на југ идући према Скопљу.⁴⁹ Територијом колоније Скупи пролазио је велики балкански пут који је спајао Дунав са Егејским морем. Полазећи од Тесалонике повезивао је градове Еидомена, Стоби, Скупи, Наисус и излазио на Дунав код Виминацијума. Његова траса позната је захваљујући Појтинговој карти и сачуваним миљоказима. Деоницу од Стоби до Наисуса тешко је реконструисати као и локализовати успутне станице због грешака које постоје на Појтинговој карти. Постоје многе претпостављене реконструкције, али ниједна није званично потврђена и прихваћена.⁵⁰

Следећа комуникација која је повезивала европски континент са Оријентом полазила је из Подунавља, односно Сингидунума и преко Виминацијума водила на југ, долином Мораве до Наисуса одакле је скретала долином Нишаве према Сердици и даље према Константинопољу. Дуж ове трасе итинерари бележе списак успутних станица и насеља. Прва успутна станица на овој комуникацији, идући из Подунавља, на девет миља од Виминацијума био је mansio Ad Nonum који се налазио у атару села Набрђа.⁵¹

44 Vindinis, Tab. Peut; Vindinis Rav. IV 15, p.54 ed. Schnetz; Οὐενδεις Ptolem. III 9, 4. Детаљније: *Pauluys Realencyclopadie der Classischen Altertumwissenschaft Zweite Reihe Band 17 – Vindelici bis Vulca*, Stuttgart 1961, 25.

45 С. Фидановски, *op.cit.*, 294-298.

46 Geogr. Rav. IV, 15; В. П. Петровић, *op.cit.*, 89.

47 Прокоп., *De aedif.* IV 4, 123, 6.

48 В. П. Петровић, *Дарданија у римским иштинерарима*, Балканолошки институт, Београд, 2007, 89.

49 М. Мirković, „Rimski put Naissus-Scupi i stanica Ad Fines“, *Živa antika* 10, Skoplje, 1960, 249-257., В. П. Петровић, *op.cit.*, 20,

50 В. П. Петровић, *op.cit.*, 107-108.

51 ItBurd 564.10; IMS 2, 22-23.

На још толико миља налазио се Мансио Муниципијум (Mansio Municipium),⁵² који се према Појтингеровој карти налази на 18 миља или 27 км од Виминацијума, у близини места Градац. Затим, Мансио Јовис Пагус (Mansio Iovis Pagus), кога бележи Појтингерова карта и Равенатова космографија, налазио се између муниципалних територија Виминацијума и Хореум Маргија, удаљен од Виминацијума 28 миља односно (41 км), чији остаци се налазе надомак Градине на Босуру.⁵³ Следећу успутну станицу Мутацио Бао (Mutatio Bao), потврђује Итинераријум Хијеросолимитанум према коме је био удаљен 35 миља (52 км) од Виминацијума тј. 9 миља од Идимума.⁵⁴ Он се највероватније налазио код Великог Лаола. У истом итинерару Хијеросолимитануму помиње се следећа успутна станица Мансио Идимум (mansio Idimum),⁵⁵ према коме је 17 миља, а према Појтингеровој карти 16 миља, односно 24-26 км северно од Хореум Маргија, чији остаци су потврђени близу села Медвеђа, на Ресави.⁵⁶ Близу Хореум Маргија односно на 8 миља (око 12 км) северно, према Итинераијуму Хијеросолимитануму налазио се Мутацио Ад Октавум (mutacio Ad Octavum),⁵⁷ који се локализује код места Дражимировац или Глоговца.⁵⁸ Проблем је што у оба села има римских остатака, а и једно и друго село одговарају, када је у питању растојање, и у односу на Ђуприју и у односу на Медвеђу. Римски итинерари бележе постојање насеља Хореум Марги (Horeum Margi), које је према Појтингеровој карти од Виминацијума удаљено 56 миља (53 км), а према Итинеријуму Хијеросолимитанеу 61 миљу (90 км).⁵⁹ Град се помиње у изворима код Птоломеја,⁶⁰ Зосимуса,⁶¹ Марцелина,⁶² Хијерокла⁶³ и Нотицији Дигнитатум.⁶⁴ У касноантиком периоду град је био погранично место између провинција Мезије Приме (Moesia Prima) и Дакије Медитеране (Dacia Mediterranea) како бележи Итинераријум Хијеросолимитанеум.

52 Municipio, it. (ItAnt 134.1), mansio Municipio (Hi); IMS 2, 55 – 57. K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, 531.

53 ItBurd 565.2 – mansio Jouis pago, Pago (Ra); TIR Aquincum 67. K. Miller, *op.cit.*, 531

54 ItBurd 565.3; TIR Aquincum 34. Можда се CIL III 13810 (Grabstein) односи на Бао. K. Miller, *op.cit.*, 531

55 mansio Idomo, ItAnt 134.2; IMS 4, 23.

56 M. Vasić, G. Milošević, *Mansio Idimum: Rimaska poštanska i putna stanica kod Medvede*, Beograd 2000.

57 mut. Ad Octavum, ItBurd 565.5; IMS 4, 22-24.

58 *Исџо*, 157.

59 В. П. Петровић, *op.cit.*, 71.

60 *Ptol. III* 9, 4.

61 Zeiller J. 1918, 151.

62 Marcell. *com. Chron.* ad a. 505.

63 *Hier. Synekd.* 657, 6

64 Not. Dign., Or. XI 39.

Према мишљењу А. Јовановића, наведени податак можда означава крај провинције Дарданије у њеном најширем опсегу.⁶⁵

Следећа успутна станица која се налази на 12 миља (18 км) јужно од Хореум Маргија је Мутацио Сармате (*mutatio Sarmatorum*).⁶⁶ Према Прокопију то је прва станица на територији Наисуса. У списку утврђења са тог подручја Прокопије је наводи под називом Σάρματες.⁶⁷ Постоје спекулације међу старијим истраживачима о томе да ли се тврђава локализује у месту Горње Видово или у суседном месту Сикирица.⁶⁸ Међутим, увидом у стање на терену можемо са сигурношћу рећи да се насеље Сарматорум из IV века налазило покрај данашњег гробља села Сикирице које се налази у атару села Горњег Видова. Приликом копања гробова налази се, повремено, на зидане гробнице. Сама станица се налазила нешто даље, близу локалног пута Параћин – Појате који иде паралелно са савременим ауто–путем. Траса старог римског пута се може назрети на појединим деоницама од Параћина до Појата и иде паралелно са споменутим локалним путем. У самом селу Сикирици дуж платоа над долином Мораве налазило се насеље из III века.⁶⁹ Надомак данашњег села Брачин, 17 миља (26 км) јужно од Хореум Маргија налази се Президијум Дасмини (*Praesidium Dasmini*).⁷⁰ Спомиње се код Прокопија. Ј. Драгашевић га идентификује са римским утврђењем код села Јовановац, са чиме су сагласни Јиричек и Каниц.⁷¹ На основу стања на терену није спорно да се Пресидиум Дасмини налазио у селу Брачин до негде друге половине III века када је пресељен на брдо изнад данашњег ауто–пута у атару села Плочник неких 1 до 1,5 км од првобитног положаја. Првобитно насеље је било у равници а друго на прилично неприступачном брду. На основу до сада нађеног материјала постоји хијатус од око 50 година, јер се материјал у насељу у равници завршава негде око 270. Године, а материјал у утврђењу Плочник почиње негде са Константином или мало пре.⁷² У данашњем месту Ражањ, јужно од Хореум Маргија, на 23 миље (34 км) према Појтингеровој карти, налази се мутацио Камете (*mutatio Cametae*).⁷³ Следећа станица на овој комуникацији је Пресидијум Помпеји

65 В. П. Петровић, *op.cit.*, 72.

66 *mut. Sarmatorum*, ItBurd 565.8; TIR Naissus 111; IMS 4, 23.

67 Проcop., *De aedif.* IV, 4, 122, 33.

68 В.П. Петровић, *op.cit.*, 73.

69 Обилазак терена од стране аутора као и вишегодишње истраживања конзерватора параћинског музеја Д. Матића житеља Сикирице.

70 TIR Naissus 39; IMS 4, 23-25; K. Miller, *op.cit.*, 531. *Dasmani* (Ra).

71 В. П. Петровић, *op.cit.*, 73.

72 Резултати истраживања започетих још средином деведесетих година (Д. Рашковић, Н. Ђокић касније само Д. Рашковић) од стране Народног музеја у Крушевцу.

73 IMS 4, 25; ItBurd 565.9; Д. Рашковић, „Римско насеље *Praesidium Pompei* – Римљани у Алексиначкој котлини“, *Ниш и Византија V*, Ниш 2007, 205-226.

(Praesidium Pompei)⁷⁴ која се према Појтингерој карти налазила 25 миља (37км) а према Итинераријуму Хијеросолимитануму и Антониновом итинерару 24 миље (35 км) северно од Наисуса. Станица је лоцирана у Алекси-накој котлини, у атарима села Рутевац и Ђићина, на потез званом Зиндан.⁷⁵ У ствари, рутевачке цркве се налазе на самом локалитету који се простире и испод њих у долини Јужне Мораве. Последња станица на путу према Наисусу је мутацио Рапијана (mutatio Rariana)⁷⁶ на 12 миља према Појтингеровој табли и 13 миља према Итинераријуму Хијеросолимитанеу, односно 18-19 км удаљена од њега. Локација насеља је дискутабилна и ранији истраживачи је различито лоцирају.⁷⁷

Идући од Наисуса према Сердици прва станица на комуникацији која полази из Подунавља, је Мутацио Радицес (mutatio Radices). Забележена је у Итинераријуму Хијеросолимитанеу под називом mut. Redicibus, 12 миља (18 км) источно од Наисуса. Као и предходно поменута станица, није прецизно локализована, али према итинерарима треба тражити на улазу у Сићевачку клисуру или у долини Јелашничке реке.⁷⁸ Следећа станица која следи према Итинераријуму Хијеросолимитанеу Мутацио Улмус (mutatio Ulmus), такође нелокализована, лежи на 24 миље (35 км) источно од Наисуса.⁷⁹ По излазу из Сићевачке клисуре, пут је водио Белопаланачком котлином, где се налазило античко насеље Ремесијана, данас Бела Паланка. Ремесијана (Remesiana) према Појтингеровој карти била је удаљена 24 миље (36 км) од Наисуса у правцу Сердике. По Итинераријум Хијеросолимитануму и Антониновом итинерару, то растојање износи 28 миља (41 км), односно 25 миље (37 км). Ремесијана помиње се први пут у III веку у итинерарима Антонини и Појтингеровој карти, као станица на значајној војној саобраћајници која је повезивала Наисус са Сердиком. У Итинераријум Хијеросолимитануму, Ремесијана се наводи као насеље покрај пута, тј. као мансио.⁸⁰ Код Прокопија се јавља два пута: као један од градића обновљених за време Јустинијана, а затим као центар извесне области, у којој је обновљено или поново изграђено тридесетак кастела.⁸¹ Из Ремесијане су се одвајала два локална пута: један је водио јужно према области Власине и Пауталије (Ђустендил у Бугарској), а други северно долином Тимока

74 Pompegis (Ra); Pompeis (ItAnt 134.4), mansio Ipompeis (ItBurd 566.1); IMS 4, 25; TIR Naissus 103.

75 *Исџо.*

76 Scrambianis (Ra), mutatio Rappiana (ItBurd 566.2), Rampiana (ItAnt 134.5)

77 П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш, 1976, 25.

78 В. П. Петровић, *op.cit.*, 75; П. Петровић, *op.cit.*, 25.

79 *Исџо.*

80 P. Petrović, Naissus-Remesiana-Norreum Margi, *IMS- IV*, Beograd, 1979b, 52.

81 *Исџо.*

спајајући се са комуникацијом Наисус-Рацијарија.⁸² Прва станица након Ремесијане, источно од ње, у долини Нишаве, на 9 миља (13 км) према Итинеријуму Хијеросолимитануму, налазила се станица Мутацио Латина (*mutatio Latina*). Ово је управо и последња станица, након које се прелазило на подручје провинције Тракије.⁸³ На 25 миља (37 км) према Појтингеровој карти, од Ремесијане према Сердици, налазио се Мансио Турес (*mansio Turres*), данашњи Пирот о коме су писани подаци веома штурни. У његовој околини започињала је територија Тракије. Локалне саобраћајнице које итинерари не бележе, али које се могу реконструисати на основу положаја утврђења и насеља, као што је правац Турес – Тимакум Мајус, потврђене су значајним налазиштима: Нишор, Темска, Рагодеш, Горња Каменица. Посведочен је и локални пут који је од Туреса водио ка југозападу, према Бабушници, Расници и Свођу.⁸⁴

Комуникација Наисус – Рацијарија (*Naissus-Ratiaria*), представља једну од најзначајнијих траса античког доба на Балкану. Водила је долином Тимока и повезивала Наисус и централнобалканске области са Подунављем. На овој комуникацији Појтингерова карта бележи неколико успутних станица. Прва станица на путу који је од Наисуса водио на север, била је Тимакум Мајус (*Timacum Maius*), према Појтингеровој карти удаљена 28 миља (41,5 км) од Наисуса. Станица је различито локализована (Нишевац или Књажевац) услед несклада између података са Појтингерове табле и геоморфолошких и археолошких података са терена.⁸⁵ На поменутој комуникацији Појтингерова карта бележи Тимакум Минус (*Timacum Minus*), 37 миља (55 км) удаљен од Наисуса. Већина аутора се слаже да се може идентификовати са данашњом Равном, где је осим тврђаве постојала и римска агломерација.⁸⁶ Долином Тимока пут је водио од Равне до Рацијарије, данашњег Арчара на Дунаву. Пут је скретао на исток и долином Коритске реке, преко прелаза Кади Богаз, спуштао се у долину Салашке реке, у близину станице Комбустика (*Combustica*), данас Кладоруп у Бугарској. Последња станица на овом путу, једина је Трајанова колонија у Горњој Мезији *colonia Ulpia Traiana Ratiaria*. Статус колоније вероватно је стекла после Другог дачког рата.⁸⁷

82 *Исџо*.

83 *Исџо*, 25.

84 Р. Petrović, „Ponišavlje u antičko doba“, *Pirotski zbornik* 8-9, Piro, 1979a, 177-184.

85 П. Петровић, *op.cit.*, 45; Р. Petrović, М. Vasić, *The Roman Frontier in Upper Moesia: Archeological Investigations in the Iron Gate Area -Main Results*, *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996, 15- 27; В. П. Петровић, *op.cit.*, 82-83.

86 П. Петровић, „Станице *Timacum* на путу *Naissus – Ratiaria* и античко насеље код села Равна“, *Сџаринар XXVI*, Београд, 1976а, 43-56; В. П. Петровић, *op.cit.*, 83-87.

87 Р. Petrović, *Timacum Minus et la vallee du Timok*, *IMS III-2*, Beograd, 1995, 42-43; В.П. Петровић, *op.cit.*, 81-89.

Прилог

ITINERARIUM HIEROSOLYMITANVM⁸⁸

- 564 8 civitas Viminatio mil x
9 ubi Diocletianus occidit Carinum.
10 mutatio Ad Nonum mil viii
Š268¹
565 1 mansio Municipio mil viii
2 mutatio Iovis pago mil x
3 mutatio Bao mil vii
4 mansio Idomo mil viii
5 mutatio Ad Octavum .... mil viii
6 mansio Oromago mil viii
7 finis Myssiae et Daciae.
8 mutatio Sarmatorum ..... mil xii
9 mutatio Cametas mil xi
566 1 mansio Ipompeis mil viii
2 mutatio Rappiana mil xii
3 civitas Naisso mil xii

ITINERARIUM PROVINCIARVM ANTONINI AVGVSTI⁸⁹

- 133 2 inde Viminatio . . mpm x
3 Viminatio mpm xxiiii
134 i Municipio mpm xviii
2 Idimo mpm xxvii
3 Horreo Margi mpm xvi
4 Pompeis mpm xxxiii
5 Naisso mpm xxiiii

Извори

- Parthey, Pinder 1848: G. Parthey et M. Pinder, *Itinerarium Antonini augusti et Hierosolymitanvm*, Berolini 1848.
Not. Dig. 1876: *Notitia Dignitatum* (ed. Otto Seeck), Berolini 1876.
Marcellinus 1935: Ammianus Marcellinus *Roman History*. Vol. I. 1935
Marcellinus 1940: Ammianus Marcellinus *Roman History*. Vol. II. 1940 (Reprint 2000)

88 G. Parthey et M. Pinder, *Itinerarium Antonini augusti et Hierosolymitanvm*, Berolini 1848, 267 – 268.

89 G. Parthey et M. Pinder, *Itinerarium Antonini augusti et Hierosolymitanvm*, Berolini, 1848, 62 – 63.

- Marcellinus 1936: Ammianus Marcellinus *Roman History*. Vol. III. 1936 (Reprint 1986)
- Procopius Caesariensis 1838: CSHB Vol 3 Procopius Caesariensis, *De Aedificis* (ed. B. G. Niebuhrii), Bonnae 1838.
- Ravennatis an. 1860: *Ravennatis anonymi cosmographia et Guidonis geographica: ex libris manu scriptis* (ed. G. Parthey et M. Pinder), Berolini 1860.
- Pseudo-Hyginii, DE MUNITIONIBUS CASTRORUM. Ми смо користили латинско издање овог дела са руским преводом (А. В. Колобова) објављеним у: «Античност и средњевије Европе» св. 5, Перм, 2000. г. Постоје и ова, новија издања овог дела (која нама нису била доступна): Grillone A., *Hyginus' de Metatione Castrorum*, Leipzig, 1977; Lenoir M., *Pseudo-Hygin, Des Fortification du Camp*, Paris, 1979; Gilliver C. M., *The de munitioibus castrorum: Text and Translation*, JRMES 1993. №4, p. 33-48.

Литература

- Adams, Laurence 2005: *Travel and Geography in the Roman Empire*, (ed. C. Adams и R. Laurence), London – New York.
- Љанчић 1922: З. Ј. Љанчић, *Војна географија I књига – Ојшњи преглед Балканској полуострва*, Београд.
- Bender 1978: Н. Bender, *Römischer Reiseverkehr. Cursus publicus und Privatreisen*, Aalen.
- Божич, Кнежевић 1954: И. А. Божич, М. А. Кнежевић, *Основи војне географије, ФНР Југославија*, Београд.
- Burke 2004: А. А. Burke, *The architecture of defense: Fortified settlements of the Levant during the middle bronze age – Volume one*, The University of Chicago.
- Vasić, Milošević 2000: М. Vasić, G. Milošević, *Mansio Idimum*, Narodni muzej u Beogradu, Beograd.
- Visy 1988: Z. Visy, *Der rannonische Limes in Ungarn*, Stuttgart.
- Драгашевић 1881: Ј. Драгашевић, *Илирско полуострво (Балканско) са илегишња војној*, Београд.
- Ђорђевић, Живановић 1935: К. Р. Ђорђевић, Д. И. Живановић, *Војна географија – основни гео*, Београд.
- Ђокић, Стевић 2005: Н. Ђокић, М. Стевић, Краћи прилози историји града Сталаћа, *Расински анали др. 3*, Историјски архив – Крушевац, Крушевац, 44 – 62.
- Ђокић 2007: Н. Ђокић, “Ратне операције на Делиграду 1806-1813 – стратегијска разматрања”, *Делиград од усјанка ка независности 1806-1876*, зборник са научног скупа (уредник Д. Алексић), ИНИС Београд, Београд, 123 – 147.
- Ђокић, Рашковић 2007: Н. Ђокић, Д. Рашковић 2007: Град Сталаћ Капија Поморавља, *Весник Војној музеја 34*, Београд, 11-29.
- Elton 1997: Н. Elton, *Warfare in Roman Europe ad 350-425*, Clarendon press – Oxford, 1997, 155–175.
- Жомини 1952: А. А. Жомини, „Стратегија“, Преглед ратне вештине, Београд.
- Јовановић 1924: Ж. П. Јовановић, *Војна старинска географија*, Београд.

- Јовановић 2012: А. Јовановић, „Белешке о култу воде у римским провинџијама на тлу Србије“, *Зборник маџице срџске за класичне науке 14*, Филозофски факултет у Београду, Београд, 151-162.
- Johnson 1983: S. Johnson, *Late Roman Fortifications*, London.
- Kandler, Vetters 1986: M. Kandler and H. Vetters, *Der römische Limes in Österreich*, Vienna.
- Kanitz 1989: F. Kanitz, *Србија, земља и сџановниџиџво*, Београд.
- Каузевиџ 1951: К. фон Клаузевиџ, *О раџу*, Београд.
- Lander 1984: J. Lander, *Roman Stone Fortifications*, BAR S206, Oxford.
- Luttwak 1976: E. N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire*, London.
- Магдаденић 1896: М. М. Магдаденић, *Одбрана држава и форџификаџија на крају XIX века*, Београд.
- Миладиновић 1928: М. Ј. Миладиновић, *Насеља и џорекло сџановниџиџва књ. 25*, Београд.
- Miller 1916: K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart.
- Mirković, M. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd.
- Мирковић 1960: М. Мирковић, „Римски пут Naissus-Skupi и станице Ad Fines“, *Жива анџика X-1,2*, Скопје, 249-256.
- Мирковић 1994: М. Мирковић, „Економско-соџијални развој у II и III веку“, *Исџорија срџској народа I*, Књижевна задруга, Београд.
- Мирковић, М. Централне балканске области у доба позног Царства, *Исџорија срџској народа I*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Пантелић 1933: Д. Пантелић, „Ухођење Србије пред Кочину крајину“, *Глас Срџске Краљевске Академије, CLIII, друџи разрег 77*, Београд, 103–163.
- Pauluys *Realencyclopadie der Classischen Altertumwissenschaft Halbband 32 – Mystagogos bis Nereae*, Stuttgart.
- Percival 1976: J. Percival, *The Roman Villa*, London, 1976.
- Петровић 1975: П. Петровић, *Ниш у анџичко доба, џрадови и насеља*, Просвета, Ниш.
- Петровић 1976а: П. Петровић, „Станице Timacum на путу Naissus – Ratiaria и анџичко насеље код села Равна“, *Сџаринар XXVI*, Београд, 43-56.
- Petrović 1979а: P. Petrović, „Ponišavlje u antičko doba“, *Pirtoski zbornik 8-9*, Pirot 177-184.
- Petrović 1979b: P. Petrović, Naissus-Remesiana-Horreum Margi, IMS-IV, Beograd.
- Petrović 1995: P. Petrović, Timacum Minus et la vallee du Timok, *IMS III-2*, Beograd, 42-43.
- Petrović, Vasić 1996: P. Petrović, M. Vasić, „The Roman Frontier in Upper Moesia: Archeological Investigations in the Iron Gate Area, Main Results“, *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 15-27
- Петровић 2006: В. Петровић, „Римски пут Naissus-Lissus“, *Лесковачки зборник XLVI*, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац, 17-37.
- Petrović 2007: V. Petrović, *Naselja i komunikacije u Iliriku u doba Principata-arheološka istraživanja*, Doktorska disertacija u rukopisu, Beograd.
- Петровић 2007: В. Петровић, *Дарданија у римским иџинерарима-џрадови и насеља*, Балканолошки институт, Београд.

- Петровић, 2012: В. П. Петровић, „Централни Балкан у римским итинерарима“, *Наука и савремени универзитет*, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш, 127-140.
- Рашковић 2007: Д. Рашковић, „Римско насеље Praesidium Rompej-Rимљани у Алексиначкој котлини“, Ниш и Византија V, Ниш, 205-226.
- Савић 1958: О. Савић, *Уједињена сфера Алексинца и њене особине*, Београд.
- Scorpan 1980: С. Scorpan, *Limes Scythiae*, BAR S88, Oxford, 1980.
- Фидановски 1997: С. Фидановски, „Римски и рановизантијски период“, *Археолошко блага Косова и Метохије*, Галерија Српске академије наука и уметности, Београд.
- Hirt 2010: А. М. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World*, Oxford 2010.
- Hobley, Maloney 1983: J. Hobley and B. Maloney, eds., *Roman Urban Defences in the West*, London, 1983.
- Čerškov 1961: Е. Čerškov, „Rimski put Naissus-Scupi i stanica Viciano“, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije VI*, Priština 123-130.

Marija M. SAVIC

Nebojsa D. DJOKIC

THE CONTINUITY OF ANTIQUE COMMUNICATIONS IN THE SOIL OF ROMAN PROVINCE GORNJA MEZIJA

Summary

The territory of Serbia which had belonged to the Roman province Gornja Mezija occupied the central part of Balkan Peninsula, the realm which represented transit area, and the territory which was inhabited since the earliest days. In Roman époque, and today as well it is the crossroads of numerous directions of communications which were connecting there the capital of the Empire with rich, advanced, and strategically important territories within the Empire. All-important Transbalcanique routes were being crossed in Naisus (Nis). Itineraries are giving the most data on them, but they can be taken with a grain of salt, and combine them as much as possible with the results of archaeological researches in order to reconstruct the image of settlements on antique communications more clearly. Besides the data on itineraries, and sometimes the preserved miljokaz, the remained data on antique communications are rare, and the majority of communication traces were during the time being turned into the bushes and weed or modern roads were built over them so that on their directions might be judged based on the position, and schedule of settlements, and natural features of the field. Antique communications directions were being used through the Middle Age until modern time for people and goods transport. Nevertheless, massive motorization in today's time had made them mostly abandoned as the main communications although they remained in use as regional, and municipal roads.

Key words: Gornja Mezija, antique communications, Roman itineraries, antique and medieval period, modern time.

УДК 94(497.11)”12/13”

322:272(497.11)”12/13”

21.17:929 Драгутин, српски краљ

Мирослав М. ПОПОВИЋ*

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Библиотека Одељења за историју

СТЕФАН ДРАГУТИН И РИМОКАТОЛИЧКА ЦРКВА

Айстиракѝ: Циљ чланка је да се представи однос српског краља Стефана Драгутина према Римокатоличкој цркви, уз осврт на кључне догађаје из унутрашње политике српске државе друге половине 13. и почетка 14. века, међународну ситуацију, те однос Стефана Драгутина према Српској православној цркви у областима којима је управљао.

Кључне речи: Стефан Драгутин, Стефан Милутин, краљица Јелена, Римокатоличка црква, Српска православна црква.

Стефан Драгутин (српски краљ 1276-1282, „сремски краљ“ 1284-1316), син краља Стефана Уроша I (1243-1276) и краљице Јелене (умрла 1314), старији брат краља Стефана Милутина (1282-1321), свакако је једна од најзанимљивијих личности српског средњовековља. Личност и делатност Стефана Драгутина је блиско повезана са животима и делом његовог оца, брата, и мајке. Међу најважније аспекте делатности Стефана Драгутина спада његов однос према Римокатоличкој и Српској православној цркви, а посебну пажњу привлачи и специфичан начин на који је поштован у Српској цркви, тј. карактеристичност култа краља Драгутина, монаха Теоктиста, о којем се може говорити, према појединим ауторима, само условно. У овом раду биће дат краatak осврт на односе краља Драгутина са Римокатоличком црквом, који се огледају у преписци с папама, често у склопу политике Угарске, с којом је Драгутин био нераскидиво повезан, учешћу у ктиторској обнови римокатоличких богомоља и представама на римокатоличким иконама. С друге стране биће представљен рад на обнови српских православних епископија у областима под Драгутиновом управом.

* Доктор историјских наука, miroslav.popovic@f.bg.ac.rs

Драгутин је рођен око 1250, или годину две раније и о његовој младости се мало зна. У време сукоба Уроша и угарског краља Беле IV (1235-1270) 1268. године, српски краљ је покушао да освоји Мачванску бановину, био поражен и заробљен. Не зна се да ли је брак Драгутина и Каталине, угарске принцезе, склопљен тада или пар година раније. У првом случају Угарска је диктирала услове и тежила да наследник буде Драгутин, јер би се тиме осигурало вазалство из претходних година, у другом случају могуће да је тражена абдикација и препуштање власти Драгутину. Драгутин је добио титулу и ранг *младог краља*,¹ чији су носиоци били предодређени наследници престола. Драгутин се спомиње као зет угарског краља Стефана V (1270-1272) у мировном уговору из лета 1271. године², из којег се види да је Драгутин био *млади краљ* најмање пет година. У време Драгутинове побуне против оца 1275-1276, која је избила јер Драгутин није добио посебан део српске земље на управу, већ три године је на престолу Угарске био Каталинин брат Ладислав IV Куманац (1272-1290), који је Драгутину пружио подршку и војну помоћ. После сукоба у Гацком у јесен 1276, Драгутин је оцу одузео престо, а Урош је умро у Хуму 1. маја 1277. године.³

Занимљиво би било, у контексту односа Драгутина према Римокатоличкој цркви, осврнути се на склапање Лионске уније 1274, те српске улоге у самом процесу, а посредно и Драгутина. Да бисмо бацили светло на ове преговоре, морамо се укратко осврнути на односе Михаила VIII Палеолога⁴ (1261-1282) и Запада – са папством и Карлом Анжујским (1266-1285).⁵ Било је изгледа да ће Карлови антивизантијски планови имати подршку Рима. Главни догађај одиграо се 27. маја 1267. г. у папској резиденцији у Витербу, кад је потписан уговор између Карла Анжујског и бившег латинског цара Балдуина II, чији је циљ био рестаурација Латинског царства. Наиме, још је Климент IV (1265-1268) прихватио понуду Михаила VIII да се обнове преговори о унији. Римска политика није се поклапала са освајачким плановима Карла Анжујског. После Климентове смрти (1268), византијски цар је нашао ослонац код француског краља Луја IX Светог (1226-1270), који је

1 О установи *младог краља* в. Милак Ивковић, „Установа *младог краља* у средњовековној Србији“, *Историјски гласник* 3-4 (1957), 59-80.

2 Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, Romae 1859, 295-303 (даље у тексту *Mon. Hung.*)

3 Сима М. Ђирковић, „Краљ Стефан Драгутин“, *Рачански зборник* 3 (1998), 11-14.

4 Михаило VIII Палеолог је 1261. постао цар обновљене Византијске царевине. Наиме, крсташи су 1204. године заузели Цариград и успоставили Латинско царство и више крсташких држава на тлу Византије. Наследници Византије били су Никејско и Трапезунтско царство.

5 Карло Анжујски био је гроф Провансе и брат француског краља Луја IX, који је уз помоћ папе завладао Сицилијанском краљевином, ковао антивизантијске планове и склопио савез с циљем рестаурације Латинског царства.

одвратио брата од рата против Грка. Нови папа од 1271. био је Григорије X (1271-1276), бранилац уније и крсташког рата, а противник планова Карла Анжујског. Папа је пред цара Михаила VIII ставио две могућности: гаранцију безбедности од католичких сила ако призна црквену власт Рима или давање одрешених руку Карлу Анжујском да оствари своје намере. Карло је учврстио своје везе са Јованом Тесалијским, Албанијом, Србијом и Бугарском.⁶

У то време, папе су, будући у сукобу са немачким царевима, тражиле помоћ разних држава и поставиле, Карла Анжујског на сицилијански трон. Дуготрајни сукоб уздрмао је систем владавине у хришћанству, који се ослањао на институције Папства и Царства. Григорије X је замислио веома широк план који је обухватао читав хришћански свет. Питање Истока било је од највећег значаја. Папа је тежио да закључи споразум са Михаилом VIII Палеологом и уједини Источну и Западну цркву. Кад би се Цркве ујединиле, проблем Свете земље се могао решити и Римска црква би стекла нови ауторитет и утицај у западним државама. Григорије X је стога, када је сазивао општи Концил 31. марта 1272, истакао три теме – унију са Грцима, крсташки рат и реформу Цркве. После дугих припрема, Концил се састао у Лиону и отворен је 7. маја 1274. Било је присутно вероватно око 300 бискупа, 60 опата и велики број других свештених лица. Концил је имао шест општих заседања – 7. и 18. маја, 4. или 7. јуна, 16. и 17. јула. Унија Грчке и Римске цркве проглашена је и дефинисана на четвртом заседању. Заснивала се на сагласности коју су Грци дали на захтеве Римске цркве. На последњој седници усвојен је догматски устав који се тичао происхођења Светог Духа, пошто је ово питање било главни разлог неслагања двеју Цркава.⁷

Михаило VIII се 1273. године договорио са римским легатима и придобио део свештенства за прихватање уније. Она је потписана на сабору у Лиону 6. јуна 1274. године. Велики логотет Георгије Акрополит, признао је у цареву име римски примат и догму. Потписали су се и бивши патријарх Герман и никејски митрополит Теофан.⁸ Намерама Михаила VIII су се жестоко успротивили цариградски патријарх Јосиф, свештенство и монаштво. Дошло је до потреса у Византији и Цариградској патријаршији. О држању Српске цркве можемо закључивати посредно, због непостојања довољних извора.

Михаило VIII је у меморандуму папи Григорију X у току заседања Сабора у Лиону 1274. године поновио оптужбе против Српске и Бугарске цркве, али и дао податак да су обе Цркве „биле расположене“ према унији. Веродостојност тврдњи Михаила VIII у меморандуму папи Григорију X

6 Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Народна књига-Алфа, Београд 1998, 427, 430.

7 Joseph Gill, *Byzantium and the Papacy 1198-1400*, Rutgers University Press, New Brunswick 1979, 120-141.

8 Г. Острогорски, *Историја Византије*, 431.

је српска наука оспоравала, мада је у питању документ званичног карактера у коме било какав исказ не би требало да буде изречен олако. Као делимичан доказ истинитости исказа Михаила VIII наводи се писмо папе Николе IV (1288-1292) трновском патријарху Јоакиму III из 1291. године, у коме папа подсећа да му је патријарх Бугарске цркве још као легату папе Григорија X усмено обећао да ће се потчинити папи.⁹ Постоји могућност да су носиоци црквене и државне власти у Византији тражили мишљење и сагласност других православних центара при потписивању Лионске уније. Уговор у Витербу ставио је све православне државе Балкана у тежак положај, па је могуће да је краљ Урош желео да у контактима са Карлом Анжујским отклони ту претњу и да је дошло до политичког, па и верског зближавања.¹⁰ Трзавице око унионистичке политике утицале су на смену српског архиепископа Данила I (1271-1272). Према закључку М. Антоновића, потрага за новим црквеним поглаваром није била лака, јер је мало црквених великодостојника било вољно да преговара о унији. Нови архиепископ Јоаникије (1272-1276) је у одређеном тренутку између 1272. и 1274. године упутио писмо васељенском патријарху које се помиње у меморандуму Михаила VIII. У њему је због државних интереса, а можда и под притиском краљице Јелене, изразио начелну сагласност да се почне са преговорима, схватајући однос Немањића према Римокатоличкој цркви и њихову политику вођења преговора са намером да се они никада не заврше.¹¹

Б. Тодић сматра да благонаклон став Српске цркве према унији треба сместити пре периода 1272-1274. године. Године 1274. византијски цар негира каноничност Српској цркви, а августа 1272. Михаило VIII издаје повељу Охридској архиепископији, којом поништава аутокефалност Српске и Бугарске цркве. Ова реакција византијског цара могла је бити изазвана променом става Српске архиепископије. Архиепископ Данило I је смењен 1272. због одређене кривице. Хагиограф архиепископ Данило II је два пута спомиње, а житије Данила I свео је на неколико уобичајених фраза, што говори да Данило I није достојно бранио православље. Под архиепископом Јоаникијем још више су се погоршали односи са византијским царем, што сведочи да се Српска црква није сагласила са унијом. Важан податак у корист ове тврдње је програм сопоћанског сликарства са наглашеном улогом апостола Андреје у Христовом оснивању цркве и са сликама српских архиепископа Св. Саве, Арсенија (1233-1263) и Саве II (1263-1271), у свему изједначеним са највећим васељенским архијерејима, настао у време Лионске уније и опасности по аутокефалност Српске цркве. Урош I, ктитор Сопоћана, штитио

9 A. Theiner, *Mon. Hung* I, 376-377.

10 Милош Антоновић, „О узроцима смењивања жичког архиепископа Данила I“, *Зборник радова Византјолошкој инститиуији* 34 (1995), 111-113.

11 *Исио*, 114.

је православну веру, што показује својим и портретом свога сина, највероватније младог краља Драгутина, тачно испод Српског сабора. Приказан је поредак наслеђа престола у Србији и да је Урош поборник и чувар вере својих предака.¹² Истицање апостола Андреје на сопоћанским фрескама било је подстакнуто легендом о овом апостоу као оснивачу Цариградске цркве. Једини пут овде насликана три прва српска архиепископа међу великим црквеним оцима истичу карактер Српске аутокефалне цркве. Фреске су настале у време Лионске уније 1274, негирају примат апостола Петра и у служби су одбране Српске цркве која се супротставила унији.¹³ Српски владари се програмом сопоћанских фресака придружују православним царевима, настављајући њихову мисију да буду чувари праве вере. Испод представе сабора Св. Симеона је портрет ктитора који свог сина и наследника приводи Богородици на престолу са малим Христом у крилу. Тиме се подвлачи идеја династичког континуитета и легитимитета власти краља Уроша, унука Св. Симеона и сина првовенчаног краља Стефана.¹⁴ Најновија истраживања Иване Коматине износе став према којем је архиепископ Јоаникије I био противник уније, а да је унионистички био настројен архиепископ Данило I, због чега је био смењен.¹⁵ Може се претпоставити, на основу сопоћанских фресака, где је уз Уроша највероватније представљен Драгутин, да је наследник српског престола подржавао оца у антиунионистичкој политици. У том правцу је и сведочанство које доносе документи из 1273. године, док је Драгутин био *млади краљ*. Папа Григорије X се обраћао Карлу Анжујском, чија је сестра била удата за угарског краља Ладислава IV. Између осталог истиче се да је и сестра краља Ладислава „est tradita ecclesiae inimico“, из чега је јасно да је непријатељ Цркве *млади краљ* Драгутин.¹⁶

За Драгутина и његов положај у држави веома је важно било држање мајке краљице Јелене. Он ју је примио „са великом чашћу и славом и одели јој неки део државе своје за пребивање њезино“.¹⁷ Јелена је сину дала благослов,

12 Бранислав Тодић, „Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама Сопоћана“, у: *Трећа југословенска конференција византолога*, Византолошки институт САНУ, Народни музеј Крушевац, Београд / Крушевац 2000, 374-376.

13 *Исцо*, 361.

14 Смиља Марјановић-Душанић, *Свети краљ: кули Стефана Дечанског*, Слио, Београд 2007, 152.

15 Ивана Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Историјски институт, Београд, 2016, 365-366.

16 Милош Антоновић, „Србија и Лионска унија: неуспео покушај приближавања“, у: *950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке крсташа (1204)*, Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Београд 2004, 120-121; Odorico Rinaldi, *Annales ecclesiastici ab anno MDCVIII*, tomus 14, Romae 1648, ab anno 1273, nr. 13.

17 Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига шеста, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1988, 56.

добивши на управу Зету или њен велики део, Требиње и крајеве око Плава и Горњег Ибра. О овим територијама Данило не говори ништа, али се за њих зна на основу малобројних савремених докумената.¹⁸ Овим областима Јелена је управљала више од три деценије.

Амбициозни и енергични Карло Анжујски се спремао на велику акцију на Балканском полуострву у намери да заузме Цариград, уништи византијску државу и обнови Латинско царство. Промена на престолу у Србији није утицала на спољну политику српске државе. Драгутин, сродник Анжујаца по мајци и жени, наставио је политику свога оца и остао веран Карлу Анжујском.¹⁹

Михаило VIII је водио успешну акцију у Бугарској и јужним крајевима Балканског полуострва. Смрт Григорија X 1276. г. у Риму је ојачала утицај сицилијанског краља и заоштрили су се римско-византијски односи. Папа Никола III (1277-1280) покушао је да на Западу успостави равнотежу између Карла Анжујског и Рудолфа Хабзбуршког, а на истоку између Карла и византијског цара. Године 1281. папа је постао Француз Мартин IV (1281-1285), слепо оруђе моћног сицилијанског краља.²⁰ Он је прекинуо узалудне преговоре о унији са Михаилом VIII и бацио анатему на грчког цара. Војсковође Карла I почеле су офанзиву у Албанији, опселе Берат, али их је у пролеће 1281. потукла византијска војска, заузевши Кроју, Канину и друге тврђаве.²¹ Уз подршку папе, Карло Анжујски и титуларни латински цар Филип, син Балдуина II, склопили су 3. јула 1281. г. у Орвијету уговор са Млетачком републиком да би успоставили Римску империју, коју је узурпирао Палеолог. Унија је доживела неуспех, западне силе се ујединиле против Византије, а у споразуму са Карлом Анжујским

18 *Исџо*, 56-57, *Исџорија Црне Горе* 2/1, Редакција за историју Црне Горе, Титоград 1970, 47 (С. Ђирковић).

19 Станоје Станојевић, „Краљ Драгутин“, *Годишњица Николе Чујића* 45 (1936), 6. Српски краљ Урош водио је преговоре са Карлом Анжујским. Карло је очекивао српске и бугарске посланике 12. септембра 1271. године, а засигурно су примљени 12. маја 1273. године. Карлови изасланици у Србију послати су 8. фебруара 1274; међу њима били су витез Јаков де Регио и свештеник Јован де Герардо. До ове мисије дошло је из хитних потреба, о којима ништа не знамо. Урош је брзо одговорио и у документу од 3. септембра 1274. године помиње се повратак његовог изасланика кнеза Ђорђа у Србију. Не знамо ток преговора између краља Уроша и Карла Анжујског, ни њихове резултате. Нису познати ни уговори који су можда начињени. Може се претпоставити да су преговори са обе стране водили зближавању, а вероватно завршени уговором о заједничкој акцији против Византије, М. Антоновић, „Србија и Лионска унија: неуспео покушај приближавања“, 118-119.

20 Г. Острогорски, *Исџорија Византије*, 434; Deno J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, New Hamden 1977, 305-324.

21 Константин Јиречек, *Исџорија Срба I*, Слово Љубве, Београд 1981, 188; D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, 329-334.

севастократор Јован Тесалијски и краљ Милутин упали су 1282. у Македонију, заузевши Скопље.²²

Карло Анжујски је ускоро доживео катастрофу, а Михаило VIII дипломатски тријумф. Михаило се повезао са арагонским краљем Петром III, Манфредовим зетом, наговорио га да нападне Карла Анжујског. Византијски новац претворио је незадовољство сицилијанског становништва у отворену побуну 1282. године у Палерму, настало је чувено Сицилијанско вечерње. Петар Арагонски је крунисан Карловом круном, који је очувао власт на јужноиталијанском копну. Карло Анжујски је испао из игре, папа био уздрман, латински титуларни цар Филип пао у запећак, а Млечани се приближили византијском цару и Петру Арагонском. Поход против Византије је пропао. У ово време догађају се крупне ствари на унутрашњем политичком плану Србије.²³

Крајем Драгутинове владавине Србију је захватила велика „узбуна“. Према Данилу II, Драгутин је под градом Јелечом, рефугијалном тврђавом на планини Рогозни, пао с коња и сломио ногу. У отачаству је настала поменута узбуна и страх да неко од околних владара не чује за краљев пад и не покуша да освоји српску државу. Иако не постоје разлози за сумњу у реалност догађаја, постоји могућност да ово сведочење припада особеној топици. У средњем веку се сматрало да је инвалидност препрека у вршењу владарских дужности, а често се исказује мотивом пада са коња.²⁴ То је опште место хришћанске политичке мисли европског Истока, које види у владаревом паду са коња и физичким последицама такве незгоде Божју вољу: пали владар више не треба да остане на престоу, неспособан да обавља задатак врховног војсковође.²⁵ Драгутин је послао по брата Милутина, који је пожурио у Дежево, у области рашке жупе. Пошто се кајао због насилног заузимања престола, Драгутин је на тајном саветовању замолио Милутина да га одмени и узме његову круну, јер Бог тако заповеда. Милутин је прихватио и Драгутин „после овога дарова му свој престо и како треба прославише говорећи: „Многа лета нека даде Бог благочестивому и христољубивому Стефану краљу Урошу, и све што је потребно иза овога“. Драгутин се тада одрекао коња и оружја, силних дарова, злата и скуповених хаљина, „утврди га богоразумним речима, и тако се растаде са вазљубљеним братом својим, где му дарова краљевство у Расу, у месту званом Дежево“. Милутинов брат „оде у област државе своје, у земљу звану Мачва, коју му је дао таст његов краљ угарски“. Тамо је дошао са женом Кателином

22 Г. Острогорски, *Историја Византије*, 434.

23 *Исџо*, 435; D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, 335-367.

24 Даница Поповић, „Култ краља Драгутина – монаха Теоктиста“, ЗРВИ 38 (1999/2000), 312.

25 Stanislav Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie (O padu sa konja)*, Verlag R. Oldenbourg, Munich, 1964, 121-123.

и једним делом своје властеле.²⁶ Оружје у овом случају има карактер инсигније. Сам владар га носи на себи и даје свом наследнику на престолу. Оружје и коњ су, према Даниловом опису дежевске смене на престолу, два блиска инсигнолошка појма. На то указује и одредба Душановог законика по којој се „коњ добри и оружје“ преминулог властелина враћају цару; реч је о инсигнијама аналогним владарским.²⁷

Хагиограф Данило II кроз реченицу да Драгутин одлази у државу сремске земље, истиче јасан топос прелаза, тј. представља Драгутина као краља којем круна владавине представља тренутак његовог напуштања престола ради замонашења, а све преостало време проведено на власти је борба за веру и чекање на тренутак одласка. Данило је припремио читаоца да је краљ после Дежева у суштини живео као монах и да Дежево посматра као Драгутинову одлуку о абдикацији и тиме се истиче аскетски карактер Драгутиновог *Жийија*.²⁸

Да је непосредни повод промене на престолу био Драгутинов пад са коња потврђују и један страни по имену непознат писац, тзв. Аноним²⁹ и византијски историчар Пахимер, који погрешно датира овај догађај.³⁰ Западни посматрачи не доносе међусобно потпуно усаглашене верзије. Аноним има чак две, нешто различите верзије, свакако од различитих извора. Према првој, Драгутин је абдицирао, а према другој привремено се повукао због болести.³¹ Барски надбискуп Гијом Адам, који пише 1332, тврди да је болесни Драгутин поделио краљевство.³² Јасно је изразио однос западних сила према Србији, које у њеним географским оквирима виде две државе.

26 Данило, *Живојић*..., 59-62; Иван Ђурић, „Дежевски сабор у делу Данила II“, у: *Архиепископској Данило II и његово доба*, САНУ, Београд, 1991, 169-170.

27 Никола Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Научно дело, Београд 1960, 102 (члан 48) са нап. 1; Иван Божић, „Коњ добри и оружје“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 13-14 (1956), 85-92; Смиља Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, САНУ, Београд 1994, 33-34.

28 С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ: култи Стефана Дечанског*, 134-135.

29 Најновије критичко издање Тибор Живковић, Владета Петровић, Александар Узелац, *Anonymi descriptio Europae orientalis/Анонимов опис Источне Европје*, критичко издање текста на латинском језику, превод и филолошка анализа Драгана Кунчер, Историјски институт, Београд, 2013, 124-125. Књига садржи драгоцену уводну студију о самом извору и његовом аутору.

30 *Византијски извори за историју Југославије VI*, Византолошки институт САНУ, Београд 1986, 28, 43-45.

31 Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Anonymi descriptio Europae orientalis/Анонимов опис Источне Европје*, 124-125.

32 „Directorium ad passagium faciendum in Terram sanctam“, у М. Sufflay, „Pseudobrocardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka“, *Vijesnik zemaljskog arhiva* 13 (1911), 147.

То говори и Аноним – Стефан (Драгутин) влада Србијом, Урош (Милутин) Рашком и додаје „*nunc sunt duo reges*“.³³ За Пахимера споразум у Дежеву спада у унутрашњу српску политику и директно га не интересује, али је његово виђење изузетно значајно за реконструкцију догађаја.³⁴

Изван сваке је сумње да је Драгутинов пад са коња био полазна тачка за промене у Србији, али то свакако није било довољно да Драгутин напусти престо. Он је на то био приморан из више разлога, а највише због тога што српска властела није била задовољна Драгутиновим чврстим везама са Угарском. Незадовољна је била и Црква, због Драгутиновог преотимања престола од оца.³⁵ Данас је тешко рећи да ли је у том тренутку Драгутин био изложен непосредном притиску властеле и колико је било Милутиново учешће у припреми тог догађаја.³⁶

Према М. Динићу следи да су Драгутинова болест и Дежевски споразум довели до следећег:

1) Драгутин препушта престо Милутину не само због своје тренутне болести, већ и због нереда које је она узроковала;

2) Милутин је имао да доживотно остане на власти;

3) После његове смрти врховна власт прећи ће на једног од Драгутинових синова;

4) Драгутин је био подређен млађем брату, који је сматран врховним господарем све српске земље;

5) Драгутин после абдикације није службено носио краљевску титулу;

6) Даљи односи међу браћом зависиле су од тога колико ће се одржавати споразум у Дежеву.³⁷

Обично се сматра да је Драгутин сломио ногу почетком 1282. и било је потребно да протекне неко време пре него што се учврстила свест о потреби његове абдикације и организовао дежевски сабор, па је могуће да се сабор

33 Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Anonymi descriptio Europae orientalis/Анонимов опис Источне Европе*, 124-125.

34 *Византијски извори за историју Југославије VI*, 44.

35 Милош Благојевић, Дејан Медаковић, *Историја српске државности I*, САНУ, Огранак, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2000, 153.

36 *Историја српског народа I*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 438 (Љубомир Максимовић).

37 Михаило Динић, „Однос између краља Милутина и Драгутина“, *ЗРВИ 3* (1955), 56. Динић закључке износи анализирајући исказе Данила II, *Anonymi descriptio, Directorium ad passagium faciendum in Terram sanctam*, Георгија Пахимера, документа из Тодија Смићклас, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Sv. 7, Listine godina 1290-1300*, JAZU, Zagreb 1909, 103, Љубомир Стојановић, *Сјаре њовеље и писма I/1*, СКА, Београд 1929, 40 и натписе у Љ. Стојановић, *Сјари српски записи и најписи III*, СКА, Београд 1905, 140. i Theodor Ippen, „Alte Kirchen und Kirchenruinen in Albanien“, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina 7* (1900), 232-233.

датује у јесен 1282. године.³⁸ Сабор није сазван толико због Драгутиновог одрицања од престола, колико због тога што је за Милутиновог наследника предвиђен један од Драгутинових синова. Оваква одлука представљала је преседан, који се могао легализовати једино на сабору. Била је тешко спроводљива и није могла да се оствари ни борбом Драгутина и Милутина, нити њиховим нагодбама. Српски владари су тражили подршку властеле и то указује да власт српских краљева није неограничена, већ усмеравана властелом и Српском православном црквом.³⁹

Да после Дежева Драгутин није носио титулу краља М. Динић доказује записом из 1294/5. у којем се Драгутин спомиње само као „господин Стефан, зет краља угарског“, а у истим редовима Милутин се титулише као краљ, а Јелена као краљица.⁴⁰ Као докази служе и повеља Дубровчанима, приближно датована у другу деценију 14. века, као и потпис Драгутина у потврди за Светостефанску хрисовуљу.⁴¹ Међутим, низ података у Венецијанском архиву бележе Драгутиново краљевско звање и после 1282. године. Важан је натпис са иконе коју је краљица Јелена посветила цркви Св. Николе у Барију (између 1282. и 1314.). Јеленини синови се називају на два места „rex Urosius“ односно „rex Stephanus“⁴². Обнову манастира Св. Срђа на Бојани (1290) краљица Јелена је према натпису извела „cum filiis suis regibus Urosio et Stephano“.⁴³ Ова сведочанства, као и нумизматички извори, сликарство

38 С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Српска књижевна задруга, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Слио, Београд 1997, 119. Повод за састајање државних сабора били су: званично увођење владара у достојанство-крупна садења, званично проглашавање наследника престола и добровољни силазак са престола; избор и посвећење српског архиепископа-патријарха; доношење закона за целу државу; општа потврда стечених права појединаца и институција; рат против јеретика у држави; свечано прослављање владајуће династије или владара – канонизација или освећење владарских маузолеја; нагли заокрети у унутрашњој или спољнополитичкој оријентацији. У раду сабора по правилу учествују: владар, његова супруга или мајка, наследник престола и представници Цркве и властеле. Помињу се најугледнији представници државне управе и дворани, високи војни заповедници – војводе, владареве намесници и господари посебних „држава“ и великих баштина.

Сабори су се у време Стефана Немање, краља Драгутина и Милутина одржавали чешће у „столном месту“, тј. Расу или широј околини, а за време цара Душана у Скопљу, Серу итд. Сабори су одржавани и у седиштима Српске цркве, у Жичи и у Пећи, и у непосредној близини владарских двораца. То су могли бити Брњаци краљице Јелене, Дебрц краља Драгутина, Пауни краља Милутина или Неродимља краља Стефана Душана.

39 *Историја српске државности* I, 180.

40 Љ. Стојановић, *Сјари српски записи и најписи* III, 140.

41 Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, Дирика, Београд 2005, 136; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 120.

42 Светозар Радојчић, *Порирејни српских владара у средњем веку*, Музеј Јужне Србије у Скопљу, Скопље, 1934, 28.

43 Th. Ippen, „Alte Kirchen“, 232-233 (fig. 2).

и натписи у двама Драгутиновим задужбинама после Дежева, наводе на закључак да је Драгутин остао краљ после абдикације.⁴⁴

Драгутин је, дакле, после абдикације, задржао краљевску титулу и северне области краљевине, тј. крајеве око Рудника и Ариља. Мачва, Београд и Браничево биле су у оквиру Угарске организоване као област којом су управљали сродници угарског краља са титулама господара или војвода Срема или Мачве. Према С. Ђирковићу, од краја 12. до краја 13. века није било Мачванске бановине у строгом смислу те речи и тек седамдесетих година 13. века јављају се непосредни краљевски намесници који управљају одвојено Мачвом, односно Кучевом и Браничевом. У изворима се у периоду 1272-1280. помиње неколико мачванских банова, али о Мачви доследно као бановини може се говорити тек двадесетих година 14. века. Угарска краљица Јелисавета, предала је 1284. године Београд и Мачву, заједно са босанским земљама Усором и Солима Стефану Драгућину, свом зету.⁴⁵

Од три старе православне епископије, Сремске, Београдске и Браничевске, Сремска, сведена на десну обалу Саве, тј. Мачву, угасила се пре 1229. године. Тада је папа Григорије IX (1227-1241) основао римокатоличку Сремску епископију, подређену Калочкој архиепископији, са седиштем у Баноштору у Срему и јурисдикцијом на простору Мачве у циљу преобраћења православног живља. Већ 1241. године јавља се католички епископ у Београду, пореклом Француз из Нормандије. За време Драгутинове владавине обновљен је рад старих православних епископија, Београдске и Браничевске. О томе сведочи писмо папе Николе IV послато легату бискупу Еугубину у лето 1290. године. Папа говори о штетној делатности православног београдског поглавара који је стварао потребну основу за учвршћивање Српске цркве у Београду и областима под њеном јурисдикцијом. Тражио је смену београдског епископа и постављање новог, католичког. То је било тешко изводљиво, јер услови за рад римокатоличког верског поглавара нису били повољни у време српске власти у граду. Католички сремски бискуп је у време Драгућина задржао положај и јурисдикцију, али је његова делатност отежана.⁴⁶ У попису српских епископа у потврдној повељи архиепископа

44 С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 123.

45 И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 373; Đorđe Bubalo, Katarina Mitrović, Radmila Radić, *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremiti*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, 47-48; Сима Ђирковић, „Земља и град Мачва“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 1-4 (2008), 5-7; Ђура Харди, „О Мачви средином XIII века“, *Споменица Историјској архиви Срем* 10 (2011), 34; Ђура Харди, „Господари и банови оностраног Срема и Мачве у XIII веку“, *Споменица Историјској архиви Срем* 8 (2009), 65-80.

46 И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 372-374; Đ. Bubalo, K. Mitrović, R. Radić, *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremiti*, 59; Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Српска књижевна задруга, Београд 1967, 68; А. Theiner, *Mon. Hung. I*, 366. В. Борис Стојковски, „Сремски бискупи 1229-1534“,

Никодима за Светостефанску хрисовуљу из 1317, те у попису српских епископија из 1317-1321. г. јавља се мачевски, тј. мачвански епископ, а у опису посете краљице Симониде, супруге краља Милутина, Драгутину и Каталини 1315, спомиње се велика саборна митрополитска црква у Београду. Било је мишљења у српској науци да су постојале две епископије, Мачванска и Београдска, јер се у Светостефанској хрисовуљи епископија искључиво назива Мачванска, а у латинском извору из 1290. се спомиње Београдска епископија. Став данашње науке је да је мачвански епископ столовао у Београду, те да је мачвански епископ истовремено и београдски.⁴⁷ Браничево је прикључено Драгутиновој држави након што су Драгутин и Милутин, поразили тамошње господаре, бугарске великаше Дрмана и Куделина. Тада је дошло до потпуне обнове православља и православне црквене организације у Браничеву. У наведеним пописима српских епископа и епископија из 1317. и 1321. г. спомиње се и Браничевска епископија. Поставља се питање зашто се Мачванска и Београдска епископија не јављају у ранијим савременим изворима.⁴⁸ Заједно са Браничевом Драгутин је добио и средњовековну област Кучево, која се није налазила источно од Велике Мораве, већ на њеној левој обали, између Браничева и пређашњих Драгутинових области.⁴⁹

Истраживања 23 (2012), 161-180. О Драгутиновој и Милутиновој политици према Српској православној цркви в. Милош Антоновић, „Црквена политика краља Милутина у северној Албанији у светлу западноевропских извора“, у: *Манасић Бањска и доба краља Милутина*, уредник Драгиша Бојовић, Центар за црквене студије, Ниш, Филозофски факултет, Косовска Митровица, Манастир Бањска, 2007, 19-30; Драгана Јањић, *Прејодобни Пејтар Коришки*, Лепосавић: Институт за српску културу, Панорама; Зочиште: Манастир светих Козме и Дамјана; Београд: Академија Српске православне цркве, 2007, 155, 157-158; Драгана Јањић, „Канонскоправни аспект оснивања Бањске епископије“, *Анали Правној факултету у Београду*, Год. 60, бр. 2 (2012), 350-362; Драгана Јањић, „Разлози установљавања Звечанске епископије“, *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, год. 44, бр. 2 (2014), 147-162; Драгана Ј. Јањић, „Нека питања о положају Браничевске епископије“, у: *[Научни скуп] Пек и Звижд [одржан у Кучеву 26. априла 2014. године]*, [главни и одговорни уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Србије; Кучево: Библиотека “Никола Сикимић Максим”, 2014, 69-88.

47 И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 374; Ђ. Bubalo, К. Mitrović, R. Radić, *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu*, 59; Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Историјски институт, Народна књига, Београд 1985, 49-51.

48 И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 374-375; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, 50-51. Раније се веровало да се српско освајање Браничева одиграло 1291, али, према новим истраживањима, ову хронологију треба померити годину дана унапред, Александар Узелац, „Кан’ Ногај, краљ Милутин и српско-татарски сукоби крајем XIII века“, *Војноисторијски гласник* 1(2009) 19.

49 Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Анонимна descriptio Europae orientalis/Анонимов опис Источне Европе*, 163-164, нап. 130.

Папа Никола IV био је један од највећих поборника папских универзалистичких претензија у 13. веку. Пре ступања на папски престо носио је име Ђироламо д'Асколи, био истакнути представник фрањевачког реда, учествовао у дипломатским мисијама у далматинском Приморју и Цариграду, где је деловао као посланик папе Григорија X поводом решавања проблема насталих у склопу припрема Лионске уније. Писао је француском краљу Филипу IV Лепом (1285-1314) да прихвати краљевски скиптар од папе, који даје власт земаљским владарима. Тежио је да одбрани последња крсташка упоришта у Св. Земљи и врати на прави пут „грешног“ угарског краља Ладислава. Никола IV је послао позиве поглаварима источних дохакидонских и недохакидонских Цркава, Власима, Куманима, Грузинима, Јерменима, Етиопљанима, покушао да покристи Татаре. Постоје сведочанства и о посланству Кублај-кану у Кину.⁵⁰ Четири месеца по ступању на папску столицу папа је из Риете упутио у Србију своје легате, фрањевце Марина и Кирија-на са две поруке истоветног садржаја краљу Милутину и његовом брату Драгутину. Трећа посланица била је намењена краљици Јелени.⁵¹

У писму краљу Милутину папа тражи да се сам врати у крило Римске цркве и да у то јединство вере уведе цео свој народ. На почетку писма обрзложен је папски примат позивањем на библијске текстове, с циљем да се оправда то што се папским писмом захтева. Папа Србију и њен народ не сматра делом римокатоличког света. Папа владаре Србије не назива као раније „римокатолички кнежеви и краљеви“, а сам захтев да краљ себе и народ „ad eandem unitatem reducas“ говори да је реч о земљи која више није папска. Мада је Србија после 1219. године коначно опредељена за византијски тип православља, папе су се српским жупанима и краљевима пре Милутина обраћали као делу светог света. Сада се осећа да то више није случај и као израз тог новог схватања према Србији била су и писма упућена краљици Јелени.⁵²

Никола IV говори о оснивању једине Цркве, којој је Христ поставио Петра својим намесником на земљи, па стога и он, мада недостојан наследник Петров, мора да брине за спасење свих, да приведе на прави пут оне који су са њега скренули. Пошто нико не може доћи до истине осим по католичкој вери коју исповеда Римска црква и да је само једна вера без које

50 М. Антоновић, „Србија и Лионска унија“, 122-123; Роза Д'Амико, „Ватиканска икона Јелене Анжујске и легендарна Икона цара Константина: иконографски и политички аспекти српске светиње у Риму“, у: *Ниш и Византија* 10 (2011), Град Ниш : Универзитет, Нишки културни центар, Ниш, 2012, 307-308.

51 А. Theiner, *Mon. Hung.* I, 359-361.

52 Момир Јовић, *Србија и Римокатоличка црква у средњем веку*, Багдала, Крушевац 1994, 70; Dragomir Marić, *Papstbriefe an serbische Fürsten im Mittelalter*, Srpska književna štamparija, Sremski Karlovci 1933, 48.

се не може нико спасти, папа моли краља да се врати у јединство ове вере и да приведе у исту свој народ. Стога му папа шаље своје легате да њему и његовом народу објасне догме праве Цркве. Посланица је писана у Риети 23. јула 1288. године.⁵³ У додатку је папа приложио Исповедање вере, које је посебно истицало исхођење Светог Духа од Оца и Сина, чистишће, опште првенство Римске цркве над свим осталима, које је добила од Христа у Петровој личности.

Током марта 1291. папа је послао два писма краљици Јелени, а два краљу Драгутину. У писму Драгутину од 15. марта 1291. папа је изнео став да већи напредак Драгутиновог краљевства проистиче из посвећенијег поштовања римског папе и обећава да нико не сме узнемиравати или наносити штету српском краљу и да ће папа увек пружати помоћ краљу, те је градове, тврђаве, земље, села и сва добра краља Драгутина ставио под заштиту Римске цркве. Папа Драгутина ословљава са *йредраи у Хрисѿу сине*, што се свакако разликује од начина ословљавања Драгутина у писму из 1288, где га назива *величансѿивени муж*, на начин на који се ословљавају православни владари.⁵⁴

Посебно писмо је папа Никола IV послао 23. марта 1291. г. То је био одговор на раније обраћање Драгутина папи којим је обавестио о ширењу богумила у Босни, тј. у његовом делу Босне. Он је настојао да уништи богумиле, па је молио папу да му пошаље мисионаре да их сузбију, који знају народни језик. Драгутинов посланик у Риму био је Марин, архиђакон барске Цркве.⁵⁵ Папа Никола IV је дозволио сремском краљу да ангажује двојицу фрањеваца који знају домаћи језик као инквизиторе. Да би се одлука што пре спровела папа је писао министру фрањевачке провинције Славоније да одреди такву комисију.⁵⁶ На овај начин започела је мисија фрањеваца у Босни.⁵⁷ Драгутин је папу детаљно обавестио о јеретицима у областима у којима је управљао и предложио начин за решавање ситуације. Није познато како је текла ова највероватније ненасилна акција, али је њен исход био успешан, о чему сведочи хагиограф Данило II. У акту из 1293, који говори о склапању брака Драгутиновог сина Владислава и Констанце Морозини, кћери Михаила Морозинија, рођаке тадашњег угарског краља Андрије III (1290-1301), помиње се босански епископ Василије, што је ретко име међу католичким прелатима, те се поставља питање да ли је Василије био католички или православни епископ. У то време је на епископском месту у Ђакову, седишту

53 A. Theiner, *Mon. Hung I*, 360-361.

54 И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 380; A. Theiner, *Mon. Hung I*, 375-377.

55 М. Јовић, *Србија и Римокатоличка црква*, 71; Ст. Станојевић, „Краљ Драгутин“, 11.

56 М. Антоновић, „Србија и Лионска унија“, 124; A. Theiner, *Mon. Hung I*, 377.

57 Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Српска књижевна задруга, Београд, 1964, 75.

Босанске римокатоличке епископије, био присутан извесни Тома. Сумњу у постојање босанске епископије као дела Српске архиепископије уносе чињенице је да се Драгућин ради борбе против јеретика обратио папи, а не српском архиепископу и да Босанске епископије нема у пописима српских епископа у периоду 1317–1321. године. Постоји теза да је Босанска православна епископија у ствари Мачванска епископија са седиштем у Београду.⁵⁸ Народна традиција је краљу Драгућину приписала изградњу великог броја православних манастира у северној Босни, за које је утврђено да припадају османском времену. Драгућин је својим политичким потезом из 1291. тежио да се приближи папи као присталици династије напуљских Анжујаца, који су претендовали на угарски престо. Драгућин је и сам имао претензија на угарски престо, из чега и проистиче брак сина Владислава и Констанце Морозини, а са друге стране Драгућин је после изумирања Арпадовића подржао Карла I Роберта (1301-1342) из династије Анжујаца, али само до 1309. године. Стога се не може прихватити мишљење појединих аутора да су први фрањевачки мисионари заиста дошли на позив краља Драгућина, пошто је у питању био уобичајени потез политичке природе.⁵⁹

Два натписа на западној страни цркве Св. Срђа и Вакха, бенедиктинској опатији која се налазила налазила се на левој обали Бојане, 18 миља од њеног ушћа а шест миља од Скадра, говоре о радовима на обнављању у 13. и 14. веку.⁶⁰ Улазила је у састав скадарске области, а од ње је почињао и дис-трикт Улциња. Не зна се ко је подигао овај манастир, вероватно бенедиктинци Скадарске дијецезе. Према предању, цркву је подигао цар Јустинијан. Према Попу Дукљанину, у њој су сахрањени зетски владари 11. и 12. века. За време Немањића био је у саставу српске државе.⁶¹ Прва плоча, узидана лево од улазних врата, обавештава нас да је цркву обновила краљица Јелена са синовима Драгућином и Милућином 1290. године. Овај запис је сличан ономе са иконе из ризнице цркве Св. Николе у Барију, дар краљице Јелене и њених синова.⁶²

У Ризници базилике Светог Петра у Риму чува се икона наручена од стране српске краљице Јелене. Мушке фигуре на бочним странама идентификују се као краљеви Драгућин и Милућин, а жена у доњем делу иконе

58 И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 385-387.

59 Јелена Мргџ, *Северна Босна: 13-16. век*, Историјски институт, Београд, 2008, 61-62.

60 Т. Ирпен, „Alte Kirchen“, 232-233.

61 Момчило Спремић, „Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)“, у: *Прекинућу усљон – српске земље у јужном средњем веку*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, 143-144; Владислав Петковић, „Свети Сергије и Вакх“, у: *Народна енциклопедија СХС*, IV, Библиографски завод, Загреб 1929, 64; *Ljetopis Popa Dukljanina*, ed. V. Mošin, Matica hrvatska, Zagreb, 1950, 95, 99, 100, 104.

62 С. Радојчић, *Поријетци*, 29.

као краљица Јелена, у монашкој ризи, наклоњена у знак поштовања док прима благослов од католичког бискупа. Икона се наводи у опису Ризнице из 1295, те се у Риму највероватније појавила у периоду 1282-1295, у време папе Николе IV, и представљала је Јеленин поклон папи. Овај потез се може схватити у контексту преписке која је вођена између Драгутина, Милутина и Јелене са Николом IV, те је Јелена икону послала у договору са синовима.⁶³

После смрти Ладислава IV угарски краљ постао је Андрија III, против кога су Анжујци почели да истичу своја права на наследство Арпадовића, јер је краљ Карло II Напуљски (1285-1309) био ожењен Маријом, сестром Ладислава IV. Године 1292. проглашен је за краља Угарске Карло Мартел (умро 1295), син Карла II. Краљ Драгутин је стао уз Анжујце, а Карло II је најстаријем његовом сину Владиславу дао у наследни посед херцештво Славонију, осим крајева које су држали крчки кнежеви и други великаши. Године 1293, као што је већ речено, Владислав се оженио Констанцом, кћерком Михаила Морозинија, нећаком краља Андрије III.⁶⁴ Драгутин је подржавао Карла I Роберта (1301-1342) из династије Анжујаца, али само до 1309. године, кад подржава ердељског војводу Ладислава Апора. Угарски краљ Карло Роберт Анжујски је првих година 14. века боравио у Белефонсу, цистерцитском манастиру у Петроварадину, са својим краљевским двором, у току своје борбе за угарски престо. Ово место на Дунаву је одабрано за његово седиште вероватно због подршке српског владара и суседа, Стефана Драгутина, где је, вероватно, било и њихових сусрета.⁶⁵

Почетком 14. века настаје нова акција за обнављање Латинског царства, после брака Катарине, унуке Балдуина II Куртнеа и Карла од Валоа (1270-1325), брата француског краља Филипа IV Лепог. Карло је отпочео низ преговора о заједничкој сарадњи више држава, с циљем да се Византија освоји, уништи и територијално подели. Са Филипом Тарентским (1278-1332) је склопио уговор 1305. године, а затим са млетачким дуждем Петром Градоником, који је санкционисао и сам папа, екскомунициравши византијског цара Андроника II Палеолога (1282-1328).⁶⁶

Милутин је био свестан опасности овог савеза, па се обратио Карлу од Валоа и папи, за кога је, да би добио заштиту, спремио примамљива обећања

63 Р. Д'Амико, „Ватиканска икона Јелене Анжујске и легендарна *Икона цара Константина*: иконографски и политички аспекти српске светиње у Риму“, 306-307, 310-311.

64 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 192-193.

65 Ђура Харди, „Петроварадин - 'престоница' једног Анжујца“, у: *Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси*, уредник Ђура Харди, Историјски архив „Срем“, Филозофски факултет, Сремска Митровица; Нови Сад, 2013, 249.

66 Миодраг Пурковић, *Авињонске папе и српске земље; Свештенички култови у старој српској држави*, ЛИО, Горњи Милановац 2002, 9; J. Gill, *Byzantium and the Papacy 1198-1400*, 188-190.

и лепе речи. Послао је у Авињон представнике Дубровчанина Марка Лукарића и Которанина Трифуна Михаиловића да папи Клименту V (1305-1314) пренесу његове жеље за прелазак у католичанство. Папа је 1. априла 1308. упутио писмо краљу Милутину прихватајући Милутинове предлоге и послао легате да спроведу сједињење са Римом.⁶⁷ Исто Милутиново посланство је преговарало са Карлом од Валоа. Већ 27. марта дошло је до потписивања уговора у једном манастиру код Мелена.⁶⁸

Године 1307. умрла је Катарина, жена Карла од Валоа, а са њом је реална подлога за Карлове амбиције престала да постоји. Венеција је ушла у сукоб са папом, који је на њу бацио анатему 1309. године, а сам Карло после убиства Алберта Аустријског 1308. постао је претендент на немачку круну. Тиме су напуштени планови о освајању Византије. Милутин је показао да су његове намере према папству мање озбиљне.⁶⁹ Папским легатима ставио је до знања да је њихов рад немогућ у његовој земљи, да не сме да пређе у католичанство, јер се плаши мајке и брата.⁷⁰ Овом изјавом Милутин је можда желео да себи сачува одступницу за случај потребе, али, ако је ово тачно, српски краљ је могао да се правда папи само чињеницама које су биле познате. Наиме, Милутин је том тренутку био у рату са Драгутином и имао друге проблеме, те је разбијање других центара моћи у држави и настојање да свог најстаријег сина легитимизује као наследника престола, супротно одредбама Дежевског споразума, утицало на Милутинове преговоре са папством. Због преговора је свакако дошло до погоршања односа између Милутина и Драгутина, те је сукоб браће трајао до краја 1311. или 1312. године.⁷¹

Папа Климент V писао је легату Гентилу, поводом Драгутинових планова да свог сина ожени кћерком ердељског војводе Ладислава Апора.⁷² Наиме, папа је легату наложио да не дозволи да се ови планови остваре док краљ и његов син не пређу под окриље Римске цркве, а папа је изнео наду да ће се то ускоро и догодити.⁷³ Аутор списа *Анонимов опис источне Европе*,

67 М. Пурковић, *Авињонске џаје*, 11; М. Јовић, *Србија и Римокаатолика црква*, 72.

68 А. Убичини, „Уговор о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Уроша“, *Гласник Српског научног друштва* 27 (1870), 310-341.

69 М. Пурковић, *Авињонске џаје...*, 16-17.

70 О томе говори савременик Bernardus Gydonis, биограф Климента V у изводу свог дела *Flores chronicorum*, како краљ “matris sue et fratris metu retractus penitus nichil egit”. (цитирано у М. Динић, „Однос између краља Милутина и Драгутина“, 67).

71 Александар Узелац, Бојана Радовановић, „Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама почетком 14. века – неколико нових запажања“, у: *Свети цар Константин и хришћанство I*, уредник Драгиша Бојовић, Центар за црквене студије, Ниш, 2013, 603.

72 М. Антоновић, „Србија и Лионска унија“, 129.

73 «Quod sperabamus in brevi», А. Theiner, *Mon. Hung.* I, 824.

који је раније смештан у 1308, а, по свему судећи је настао после 15. августа 1310. године, писао је понешто и о непријатељству Милутина и Драгутина. Симпатије су му потпуно на Драгутиновој страни. Он је праведан и добар човек, који воли и добро прима католике, живи у браку са кћерком угарског краља. Милутин је лукав и превртљив, не поштује заклетве и уговоре, живи са више жена. Он мрзи и прогони католике, али у страху од Карла од Валоа, показује знаке поштовања према папи ради заштите и тражи Карлово пријатељство.⁷⁴

Драгутин је постављен као противтежа Милутину, мада није одржавао контакте са Карлом од Валоа, али је био учесник папских планова. Учествовао је у борби за угарску круну, у циљу да је обезбеди свом сину, па је тежио да га ожени ћерком ердељског војводе Ладислава Апора. Велика препрека је, према становишту Римокатоличке цркве, била Драгутинова православна вера, те је стога, како је већ речено, папски легат Гентил у Угарској 1309. године упозоравао да пре склапања брака Драгутин и његов син треба да пређу под окриље Римске цркве. Мада је Драгутин био ожењен римокатоликињом, живео чедно и налазио се у том тренутку у рату са Милутином који се у великој мери замерио Клименту V, те је стога Аноним био наклоњен Драгутину, јасна је порука у спису да због припадности православној вери ни он ни његово потомство немају права на угарски престо.⁷⁵ Папски легат је бацио анатему на Апора, који је 1310. признао Карла Роберта. Браћа Драгутин и Милутин су се помирили до 1312, а Драгутин је завршио живот као монах Теоктист 1316, две године после смрти мајке, краљице Јелене. Драгутинови синови Владислав и Урошиц били су православци. Кћерка Драгутина и Каталине, Јелисавета, била је удата за босанског бана Стефана I Котроманића (1287/1290-1310) и живела део живота у римокатоличком манастиру Света Марија на Острву зечева или Маргаритином острву, које се налази у строгом центру Будимпеште.⁷⁶

Када се сагледа живот и делатност Стефана Драгутина, кроз кључне моменте, у односу према двома хришћанским црквама, очигледно је да је била присутна сарадња и са једном и са другом. Са Римокатоличком црквом Драгутин је улазио у преговоре и сарадњу махом из политичких разлога, пошто је био ожењен римокатоликињом и владао областима које су биле под

74 Владимир Ђоровић, „Један нови извор за српску историју из почетка XIV века“, *Прилози за КИФ* 4 (1924), 70-73; А. Узелац, Б. Радовановић, „Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама почетком 14. века – неколико нових запажања“, 597-598.

75 А. Узелац, Б. Радовановић, „Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама почетком 14. века – неколико нових запажања“, 599-600.

76 Петар Рокаи, Золтан Ђере, Гибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Слио, Београд, 2002, 71-72.

јурисдикцијом Римокатоличке цркве, а и сам је узимао учешће у борбама за угарски престо. С друге стране, у областима којима је управљао радио је на јачању православне црквене организације и учествовао у обнови српских епископија, које су се у претходном периоду угасиле. Живот је завршио као православни монах Теоктист, ктитор је Цркве Светог Ахилија у Ариљу. И поред добрих односа са Римокатоличком црквом, његова православна вероисповест и рад на јачању Српске цркве утицала је да не добије право на угарски престо. Сарадња и поштовање према обема црквама је уобичајени продукт тога времена, јер су Немањићи од почетка били у добрим односима са Западом и Западном црквом. Западни утицаји у српским земљама су стално присутни од Стефана Немање и изражени све до Милутиновог времена, када византијске традиције постају преовлађујући узор у уметности, култури, па и политици. Српска архитектура раног периода има одлике романичке уметности, Стефан Немања је прешао из римокатоличке у православну веру, велики део верника у српској држави био је римокатоличке вероисповести, поготово у Зети, римокатолички живаљ је доприносио развоју трговине и рударства у Србији и имао своје парохије, краљевска круна Стефана Првовенчаног дошла је из Рима, добри односи са папством и западним државама били су присутни, Немањићи су се у контексту политичких односа у Европи често женили римокатоликињама. Таква симбиоза западних утицаја са неговањем српске православне традиције и државних интереса, била је један од кључних елемената захваљујући којим је српска држава заузимала важно место међу тадашњим државама и била цењена као важан међународни фактор.

Литература

- Антоновић 1995: Милош Антоновић, „О узроцима смењивања жичког архиепископа Данила I“, *Зборник радова Византолошког института* 34, 107-115.
- Антоновић 2004: Милош Антоновић, „Србија и Лионска унија: неуспео покушај приближавања“, у: *950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке крсташа (1204)*, Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Београд, 113-131.
- Антоновић 2007: Милош Антоновић, „Црквена политика краља Милутина у северној Албанији у светлу западноевропских извора“, у: *Манасијир Бањска и доба краља Милутина*, уредник Драгиша Бојовић, Центар за црквене студије, Ниш, Филозофски факултет, Косовска Митровица, Манастир Бањска, 2007, 19-30.
- Благојевић, Медаковић 2000: Милош Благојевић, Дејан Медаковић, *Историја српске државности I*, САНУ, Огранак, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад.
- Божић 1956: Иван Божић, „Коњ добри и оружје“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 13-14, 85-92.

- Bubalo, Mitrović, Radić 2010: Đorđe Bubalo, Katarina Mitrović, Radmila Radić, *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu*, Službeni glasnik, Beograd.
- Византијски извори за историју Југославије VI, Византолошки институт САНУ, Београд 1986.
- Д'Амико 2012: Роза Д'Амико, „Ватиканска икона Јелене Анжујске и легендарна „Икона цара Константина“: иконографски и политички аспекти српске светиње у Риму“, у: *Ниш и Византија* 10 (2011), Град Ниш : Универзитет, Нишки културни центар, Ниш.
- Данило 1988: Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига шеста, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд.
- Динић 1955: Михаило Динић, „Однос између краља Милутина и Драгутина“, *ЗРВИ* 3 (1955), 49-82.
- Ђурић 1991: Иван Ђурић, „Дежевски сабор у делу Данила II“, у: *Архиепископ Данило II и његово доба*, САНУ, Београд, 169-195.
- Живковић, Петровић, Узелац 2013: Тибор Живковић, Владета Петровић, Александар Узелац, *Анонимни опис Европе оријенталне/Анонимов опис Источног Европа*, критичко издање текста на латинском језику, превод и филолошка анализа Драгана Кунчер, Историјски институт, Београд.
- Ивковић 1957: Миља Ивковић, „Установа младог краља у средњовековној Србији“, *Историјски гласник* 3-4, 59-80.
- Irpen 1900: Theodor Irpen, „Alte Kirchen und Kirchenruinen in Albanien“, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina* 7 (1900).
- Историја српског народа* I, Српска књижевна задруга, Београд 1994.
- Историја Црне Горе* 2/1, Редакција за историју Црне Горе, Титоград 1970.
- Јањић 2007: Драгана Јањић, *Прејодобни Пејтар Коришки*, Лепосавић: Институт за српску културу, Панорама; Зочиште: Манастир светих Козме и Дамјана; Београд : Академија Српске православне цркве, 2007.
- Јањић 2012: Драгана Јањић, „Канонскоправни аспект оснивања Бањске епископије“, *Анали Правног факултета у Београду*, Год. 60, бр. 2 (2012), 350-362.
- Јањић 2014 1: Драгана Јањић, „Разлози установљавања Звечанске епископије“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, год. 44, бр. 2 (2014), 147-162.
- Јањић 2014 2: Драгана Ј. Јањић, „Нека питања о положају Браничевске епископије“, у: *[Научни скуп] Пек и Звижд [одржан у Кучеву 26. августа 2014. године]*, [главни и одговорни уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Србије ; Кучево: Библиотека „Никола Сикимић Максим“, 2014, 69-88.
- Geanakoplos 1973: Deno J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, New Hamden: Archon books.
- Јиречек 1981: Константин Јиречек, *Историја Срба* I, Слово Љубве, Београд.
- Јовић 1994: Момир Јовић, *Србија и Римокатоличка црква у средњем веку*, Багдада, Крушевац.
- Калић-Мијушковић 1967: Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Коматина 2016: Ивана Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Историјски институт, Београд.

- Ljetopis Popa Dukljanina*, ed. V. Mošin, Matica hrvatska, Zagreb 1950.
- Marić 1933: Dragomir Marić, *Papstbriefe an serbische Fürsten im Mittelalter*, Srpska književna štamparija, Sremski Karlovcı.
- Марјановић-Душанић 2007: Смиља Марјановић-Душанић, *Свети краљ: кули Стефана Дечанског*, Слио, Београд.
- Марјановић-Душанић 1994: Смиља Марјановић-Душанић, *Владарске инсијније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, САНУ, Београд.
- Марјановић-Душанић 1997: Смиља Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Српска књижевна задруга, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Слио, Београд.
- Мргић 2008: Јелена Мргић, *Северна Босна: 13-16. век*, Историјски институт, Београд.
- Новаковић 2005: Стојан Новаковић, *Законски синоменици српских држава средњег века*, Лирика, Београд.
- Острогорски 1998: Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Народна књига-Алфа, Београд.
- Петковић 1929: Владислав Петковић, „Свети Сергије и Вах“, у: *Народна енциклопедија СХС*, IV, Библиографски завод, Загреб, 64.
- Поповић 1999/2000: Даница Поповић, „Култ краља Драгутина – монаха Теоктиста“, ЗРВИ 38.
- Пурковић 2002: Миодраг Пурковић, *Авињонске папе и српске земље; Свештенички кулиови у старој српској држави*, ЛИО, Горњи Милановац.
- Радојчић 1934: Светозар Радојчић, *Поријетни српских владара у средњем веку*, Музеј Јужне Србије у Скопљу, Скопље.
- Радојчић 1960: Никола Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Научно дело, Београд.
- Rinaldi 1648: Odorico Rinaldi, *Annales ecclesiastici ab anno MХСVІІІ*, tomus 14, Romae.
- Рокаи, Ђере, Пал, Касаш 2002: Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Слио, Београд.
- Smičiklas 1909: Tadija Smičiklas, *Diplomatski zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Sv. 7, Listine godina 1290-1300*, JAZU, Zagreb.
- Спремић 2005: Момчило Спремић, „Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)“, у: *Прекинути ујон – српске земље у јозном средњем веку*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 143-193.
- Станојевић 1936: Станоје Станојевић, „Краљ Драгутин“, *Годишњица Николе Чукића* 45, 1-18.
- Стојановић 1905: Лубомир Стојановић, *Ситари српски записи и најписи III*, СКА, Београд.
- Стојановић 1929: Лубомир Стојановић, *Ситаре јовеље и писма I/1*, СКА, Београд.
- Стојковски 2012: Борис Стојковски, „Сремски бискупи 1229-1534“, *Испраживања* 23, 161-180.
- Theiner 1859: Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, Romae.

- Тодић 2000: Бранислав Тодић, „Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама Сопотана“, у: *Трећа југословенска конференција византолоџа*, Византолошки институт САНУ, Народни музеј Крушевац, Београд / Крушевац, 361-379.
- Ђирковић 1964: Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Ђирковић 1998: Сима М. Ђирковић, „Краљ Стефан Драгутин“, *Рачански зборник* 3, 11-20.
- Ђирковић 2008: Сима Ђирковић, „Земља и град Мачва“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 1-4, 3-20.
- Ђоровић 1924: Владимир Ђоровић, „Један нови извор за српску историју из почетка XIV века“, *Прилози за КЈИФ* 4, 67-74.
- Убичини 1870: А. Убичини, „Уговор о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Уроша“, *Гласник Српској ученој друштва* 27, 310-341.
- Узелац 2009: Александар Узелац, „'Кан' Ногај, краљ Милутин и српско-татарски сукоби крајем XIII века“, *Војноисторијски гласник* 1, 9-31.
- Узелац, Радовановић 2013: Александар Узелац, Бојана Радовановић, „Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама почетком 14. века – неколико нових запажања“, у: *Свети цар Константин и хришћанство I*, уредник Драгиша Бојовић, Центар за црквене студије, Ниш, 598-608.
- Харди 2009: Ђура Харди, „Господари и банови оностраног Срема и Мачве у XIII веку“, *Споменица Историјској архива Срем* 8, 65-80.
- Харди 2011: Ђура Харди, „О Мачви средином XIII века“, *Споменица Историјској архива Срем* 10, 32-44.
- Харди 2013: Ђура Харди, „Петроварадин - 'престоница' једног Анжујца“, у: *Средњовековна насеља на њу Војводине: историјски догађаји и процеси*, уредник Ђура Харди, Историјски архив „Срем“, Филозофски факултет, Сремска Митровица; Нови Сад, 243-279.
- Hafner 1964: Stanislav Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, Verlag R. Oldenbourg, Munich.
- Gill 1979: Joseph Gill, *Byzantium and the Papacy 1198-1400*, Rutgers University Press, New Brunswick.
- Sufflay 1911: Milan Sufflay, „Pseudobrocardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka“, *Vijesnik zemaljskog arhiva* 13, 142-150.

Miroslav M. POPOVIC

STEPHAN DRAGUTIN AND THE ROMAN CATHOLIC CHURCH

Summary

Stephan Dragutin (1276-1282 Serbian king, “king of Srem” 1284-1316), son of king Stephan Uros I (1243-1276) and queen Helen (died 1314), the older brother of king Stephan Milutin (1282-1321), is certainly one of the most interesting personalities of the Serbian Middle Ages. Personality and activity of Stephan Dragutin are closely related to the lives and work of his father, brother and mother. Among the most important aspects of Stephan Dragutin’s activities are his relations with the Roman Catholic and the Serbian Orthodox Church, and what draws particular attention is the specific way in which Dragutin is respected in the Serbian Church, i.e. the distinctive feature of the cult of king Dragutin, the monk Teoctist, about which one can say, according to some authors, only conditionally. This paper provides a brief overview of the relations of king Dragutin with the Roman Catholic Church, which are reflected in his correspondence with the popes (often as a part of the policy of Hungary, with which Dragutin was inextricably linked), the Dragutin’s participation in the reconstruction of Roman Catholic churches and his representations on the Roman Catholic icons. On the other hand, Dragutin worked on the reconstruction of Serbian Orthodox diocese in areas under his administration.

Key words: Stephan Dragutin, Stephan Milutin, Roman Catholic Church, Serbian Orthodox Church.

УДК 94(497.115)”12/14”
272-774(497.115)”12/14”

Срђан Б. МЛАДЕНОВИЋ*

ПОСЕДИ РИМОКАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Апстракт: Са развојем рударства у средњовековној Србији почиње и процес формирања католичких парохија у центрима рударства и трговине на Косову и Метохији. Српска средњовековна држава пратила је и контролисала тај процес. Њихов значај и утицај био је највећи у доба државе српских деспота, понајвише у Новом Брду и Јањеви.

Кључне речи: Србија, Косово и Метохија, Римокатоличка црква, поседи, парохије, рударство, средњи век.

Подаци о поседима Римокатоличке цркве на територији данашње јужне српске покрајине веома су оскудни и фрагментарни.¹ Па ипак, може се стећи одређена слика о постојању малих властелинстава западнохришћанске цркве у језгру православне српске средњовековне државе. Главна концентрација овихседа налазила се у рударским насељима Саса и трговачким центрима где су биле колоније Дубровчана, Которана или других приморских Срба римокатолика.

* Аутор је научни сарадник Међународног центра за црквене студије – Ниш, srdjan.b.mladenovic@gmail.com

1 Католичким црквама на територији данашње покрајине први се бавио К. Јиречек у одељку о градовима и трговима: Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. 2 (превео и допунио Ј. Радонић), Просвета, Београд, 1988, 93-95. Затим: Михаило Динић, *Третица у средњем веку*, Српске земље у средњем веку (историјско-географске студије), Српска књижевна задруга, Београд, 1978, 400-411. Следе радови: Сима Ђирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници – друштва средњовековног Балкана, Еквилибријум, Београд, 1997, 240-258; Десанка Ковачевић-Којић, „Трговци као претече католичких црквених организација на Балкану (XIII-XV вијека)”, у: *Испраживања 16* (уредник: Дејан Микавица), Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад, 2005, 103-112.

Повесница настанка римокатоличких поседа у Србији везана је за развој рударства у време краља Уроша I (1243-1276). Као што је познато, тада у Србију долазе Саси, вешти немачки рудари пореклом из северне Угарске. Показавши свој радни потенцијал, пре свега у новим методама рударења и обраде руде, Саси су убрзо добили привилеговани статус по питању истраживања и експлоатације руда, аутономије рударских општина, аутономије судства и, што је за овај рад најважније, по питању слободе своје вероисповести која је подразумевала и право на подизање цркава.² Ради боље оријентације, а поштујући хронологију помена римокатоличких поседа на Косову и Метохији у средњем веку, можемо истаћи да су постојале три велике зоне рударства, које су потврђене археолошким истраживањима. То су: Рудоносна зона на висоравни Рогозне, у горњем току Ибра, омеђена Ибром и реком Рашком (разноврсна руда); Трепча с косовско-метохијским делом копаоничких рудника где се рударило на простору од око 1400 км² (злато, сребро, олово, бакар, као и гвожђе са већим или мањим примесама никла, хрома и молибдена за свакодневну употребу, пре свега за рударске алатке); и Новобрдски рударски басен који је обухватао руднике Новог Брда и Јањева (углавном обично и гламско сребро и олово, гвожђе само за локалне потребе).³

Упоредо са Сасима и приморски трговци из Котора и Дубровника пристижу у Србију. Привучени добром зарадом поменути трговци удруживали су се у друштва која су улагала новац у отварање нових окана. Експлоатацијом руде и трговине с њом отварао се могућност и за трговину са другим типовима робе што је изискивало да се трговци дуже или трајно настане у појединим насељима. Насељавањем они доносе и своје културолошке особености од којих су главне припадност римокатоличкој вероисповести и грађанском сталежу. Да би се спречило ширење утицаја католичких грађанских енклава на живот локалног српског православног

2 О средњовековном рударству у нашој јужној покрајини: Василије Симић, *Историјски развој нашег рударства*, Издавачко-штампарско предузеће Савета за енергетику и екстрактивну индустрију Владе ФНРЈ, Београд, 1951. Михаило Динић, „За историју рударства у средњовековној Србији II”, у: *Поседна издања САНУ, књига CCCLV, Одељење друштвених наука, књига 41*, (уредник: Георгије Острогорски), САНУ, Београд, 1962, 1-102. Исти, *Из српске историје средњег века*, Еквилибријум, Београд, 2003, 544, 547-548. Сима Ђирковић, *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века*, Работници, војници, духовници – друштва средњовековног Балкана, Еквилибријум, Београд, 1997, 79-103; Сима Ђирковић, Десанка Ковачевић-Којић, Ружа Ђук, *Српско рударство*, Вукова задужбина, Београд, Прометеј, Нови Сад, 2002. Душан Мркобрад, „Српско рударство у привреди Косова и Метохије – средњи век”, Научни скуп „Срби на Косову и у Метохији“, САНУ- Универзитет у Приштини, Косовска Митровица, 2005, 379-395.

3 О рудоносним зонама и археометалуршким истраживањима у њима: Душан Мркобрад, Српско рударство, 383-391. са картама рударских ревира.

становништва држава је доносила одређене законске мере којима је пратила и контролисала тај процес.⁴

Такви трговачки, и не само трговачки центри, били су седишта римокатоличких црквених парохија посведочених из докумената папске канцеларије. Римокатоличке црквене парохије налазиле су се у обручу метохија великих српских манастира, као добро изоловане енклаве, из разлога које смо већ навели. Почевши од 1303. године спомињу се римокатоличке црквене парохије од којих су неке биле на територији данашње покрајине. Питање јурисдикције над тим парохијама крајње је сложено, али за овај рад није од пресудне важности.⁵

Папа Бенедикт IX архиепископу барском Марину 1303. године пише: „*de Briscovia* (штампано *Bristonia*), *de Rudinico, de Rogosna et de Trepzo et de Grazaniza ecclesie parochiales in regno Servie*“.⁶ Овде се наводе парохијалне цркве у Брскову, Руднику, Рогозни, Трепчи и Грачаници. Последње три имале су своје седиште у данашњој покрајини. Папа Климент VI из Авињона пише цару Душану 1346. године о которској дијецези која обухвата и цркве: „*S. Marie de Prisren, S. Petri supra Prisren, S. Triphonis de Bervenich, S. Triphonis de Trgoviste*“.⁷ Прве две наведене цркве биле су у Призрену – Света Марија и изнад Призрена – Свети Петар, дакле у данашњој Метохији. Исте године поменути папа пише цару Душану о которским дијецезанским црквама у „*Prisren, Novaberda, Trepte, Janeva, Coporich, Plane, Ostacia*...“⁸. Осим Плане и дискутабилне *Осиаџије* која је можда данашње Остраће,

4 О предузетништву у рударству: Сима Ђирковић, *Дубровчани као њредузетници у рударству Србије и Босне*, Работници, војници, духовници – друштва средњовековног Балкана, Еквилибријум, Београд, 1997, 113-135; Д. Ковачевић-Којић, „Трговци као претече католичких црквених организација на Балкану (XIII-XV вијека)“, 103-112.

5 О јурисдикцији над католичким парохијама: И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Немирно Поморје XV века, Српска књижевна задруга, Београд, 1979, 15-28. Катарина Митровић, „О јурисдикцији которске епископије над католичким црквама у Новом Брду и Јањеву за време Деспотовине“, у: *Моравска Србија – историја-култура-уметности*, Зборник радова са међународној научној скупи одржаној 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наујаре, Крушевац, 2007, 127-142. Иста, „Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији“, у: *Зборник радова Историјској инститиуи* (уредник: Срђан Рудић), књ. 25, Историјски институт, Београд, 2011, 289-307.

6 К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1988, 91 и напомена 34. Навод према Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, Typis Vaticanis, Romae 1859, 408 (п. 649).

7 К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1988, 91 и напомена 34. Навод према Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium I*, Typis Vaticanis, Romae 1863, 215 (п. 280).

8 Theiner, *Monumenta Hungariam*, 701 (п. 1061). К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд, 1988, 91 и напомена 34.

северно од Лепосавића, све наведене парохије биле су на територији данашње јужне српске покрајине.

Било би очекивано да је јурисдикцију над наведеним црквеним парохијама имао барски архиепископ, међутим грађани Бара нису били довољно економски моћни да дају потпору своме архиепископу. Они нису имали нимало учешћа у настанку и развоју рударских и трговачких насеља у Србији, док су, с друге стране, Которани имали значајан привредни и политички утицај и на самом владарском двору. Довољно је поменути протовестијара цара Душана, Которанина Николу Бућу и многе друге утицајне пословне људе из тог града.⁹ Уносним пословима од рудника и тргова Которани су стицали велике приходе чији се већи део сливао и у сам Котор. Економски снажнији од Бара, Котор је могао да финансира успостављање и ширење мреже католичких парохија под патронатом свог епископа. Авињонски папа гледао је на которског епископа као на епископа Србије и граничних области Босне и Угарске. Но, судећи по поменутих папиним писмима томе је итекако било отпора. Цара Душана папа моли да не помаже *синове нејравде* – вероватно викаре барског архиепископа – који су настојали да успоставе контролу над римокатоличким заједницама у Душановој држави у чему им је Душан помагао поштујући старину ове српске римокатоличке архиепископије. У тој подршци узор цара Душана био је његов прадеда Урош I, који је у спору између Дубровника и Бара био на страни Барске архиепископије и тиме допринео да се спор оконча у корист поменуте архиепископије.¹⁰

Видимо, дакле, да су римокатоличке црквене парохије документоване у следећим областима и насељима на Косову и Метохији: Рогозна, Трепча, Грачаница (Јањево), Копорић, Ново Брдо; било их је и у Приштини и Призрену, а можда и Остраћу, Шашарима и Цецилији. Остаје питање насеља записаног као *Cocheranci* које се вероватно налазило у новобрдском рударском басену.¹¹

У Трепчи су постојале две римокатоличке цркве: Свете Марије и Светог Петра. Једна од њих налазила се у Старом Тргу, док локације друге није утврђена.¹² У Светостефанској хрисовуљи краља Милутина из 1314-1316. године помињу се *Саси ширейчански* и *Сашка река*. Ово нам показује да се име саских рудара у ово време већ укоренило у топонимији, што говори о њиховом дужем присуству на том простору.¹³ Након Саса све присутнији су

9 К. Митровић, *О јурисдикцији коџорске епископије*, 127-128 и напомена 4.

10 К. Митровић, *О јурисдикцији коџорске епископије*, 129-131.

11 С. Ђирковић, *Католичке парохије*, 245-251. Д. Ковачевић-Којић, *Трговци као њрејече*, 105. Д. Мркобрад, *Српско рударство*, 390-393.

12 М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 400-411. С. Ђирковић, *Католичке парохије*, 247.

13 Најновије издање Бањске хрисовуље: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља*, књиге 1 и 2, приредио Ђорђе Трифуновић, Музеј у Приштини, Центар за очување наслеђа Косова и Метохији – **Мнемосине**, ЈП Службени гласник,

Дубровчани и Которани, а касније Сплићани и Млечани. Приликом зидања Светих Арханђела цар Душан је наредио кнезу Трепче да све олово преда игуману поменутог манастира за покривање крова (1349).¹⁴ У једном писму папе Урбана V (1362-1370) спомиње се неименовани *archypresbytero de Treptk*. Овај *архијрезвиџер*, који је притом био и опат манастира Светог Павла у Полату (Пилат) и декан цркве Светог Петра у Авињону, био је вероватно главни извор информација о стању римокатоличких парохија у „шизматичкој“ Србији. Из дубровачке архиве може се сазнати да су у Трепчи 1428. године живела четворица римокатоличких свештеника: дон Мартин, дон Хонус, дон Марко и дон Јован.¹⁵

Иако се спомиње међу првима, Грачаница се касније не јавља као католичка парохија. Изгледа да су авињонске папе (1305-1378) експериментисале са дијецезом Грачаница будући да постоји документ из 1368. године који говори да су се Трепча и Ново Брдо рачунали у поменуту дијецезу. Поменута парохија Грачаница различита је са дијецезом Грачаницом. Седиште поменуте дијецезе у време цара Уроша било у Јањеву (*Janeva, Jagnevo*). С. Ђирковић сматра да је јањевска парохија природни наставак грачаничке. Грачаница се испрва спомиње стога што су се рударско насеље и окна налазила ближе Грачаници, на ушћу реке Кижнице у реку Грачанку (данашња Кишница), али да је седиште било у Јањеву.¹⁶ Јањево је старо рударско и занатско место, 5 км југоисточно од манастира Грачанице. Имало је римокатоличку цркву посвећену Светом Николи. На једном каменом натпису из 1425. године налази се име јањевског плебана (свештеника) Стефана. Из 1441. године потиче податак о *presbiter Andreas plebanus Sancti Nicolai de Agneva*. Поменути презбитер Андреас био је припадник дубровачке колоније у овом месту. У близина Јањева налазе се села Шашковце и Џеови чији називи такође сведоче о негдашњем саском присуству.¹⁷

Приштина – Београд, 2011. Надаље ССХ 1 и 2. **Гашка рѣка** ССХ 1, 20г, 11; **Планина над Гасы трѣбъчкими** ССХ 1, 44в, 7-8. О топонимији везаној за Сасе: М. Павловић, „Трагови Саса у српскохрватском језику”, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду*, V, Нови Сад, 1960, 103–105.

14 М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 400-401. *Лексикон градова и њихових средњовековних српских земаља*, Завод за уџбенике, Београд, 2010, 300-301. (Редактор С. Мишић).

15 М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 405. С. Ђирковић, *Католичке парохије*, 247. и напомене 34 и 45 са изворима.

16 С. Ђирковић, *Католичке парохије*, 248. Упореди: Десанка Ковачевић, „О Јањеву у доба средњовековне српске државе”, *Историјски гласник* 1-4, Београд, 1952, 121-126. Иста, „Градски живот у средњовековној Србији и Босни (XIV-XV вијек)”, *Историјски институт* књ. 2, Београд, 2007, 13-25. Топографска карта – Секција Приштина 1: 100 000.

17 Д. Ковачевић, *Градски животи*, 21. С. Ђирковић, *Католичке парохије*, 248. *Лексикон градова и њихових*, 123-124. Топографска карта – Секција Приштина Р 1: 100 000.

Копорић, данас планинско село 7-8 км североисточно од Лепосавића, захваљујући рударству и трговини толико је узнатрало да су у њему своје поседе имали српски манастир Бањска, руски манастир Св. Пантелејмона и римокатоличка црква. Из једне папске буле из 1346. године сазнајемо да је у Копорићу постојала римокатоличка парохија која је окућала Сасе, Дубровчане и друге заинтересоване са рударским пословањем. Од 1368. године у њему ради и ковница српског сребрног новца. Пад рударске производње забележен је крајем XIV-ог столећа, а с њим и одлазак католичких верника из Копорића, који су се у наредном столећу у њему задржавали само привремено.¹⁸

Ново Брдо је у XV-ом столећу био град са највећом концентрацијом римокатолика на територији јужне српске покрајине, и не само ту, већ и у унутрашњости Балканског Полуострва. У њему су се налазиле две њихове цркве: једна у самом граду посвећена Светом Николи, позната као *Сашка црква* и друга посвећена Светој Марији – *Santa Maria di Novamonte da Dolgni Targ* – у подграђу или Доњем Тргу. Народни назив прве цркве јасно потврђује присуство Саса и њихових потомака, а у граду је било и Дубровчана, Которана и других из приморских градова. По казивању српских летописаца та је црква 1466. године претворена у џамију. Из поменутих писама папе Урбана V сазнајемо за *presbytero parochiali ecclesie „plebanatus“ nuncupata S. Marie de Novoberda* који је 1390. године још увек био потчињен которској дијецези. Његово седиште се налазило у цркви Св. Марије. Осим главног свештеника плебана-препозита забележени су и помоћници, капелани, којих је у једном времену било чак четири. Из Новог Брда потиче и познати католички духовник Мартин Сегон, а извесно време у граду је боравио и деловао доминиканац Валерије Новобрђанин (*Valerius de Novamonte*).¹⁹

Спомињање подручја Рогозне иза Брскова и Рудника (1303) говори о њеном значају за римску Курију. Римокатоличка парохија на Рогозни окућала је саске рударе, Дубровчане и трговце из других приморских градова. У поменутом папином писму од 7. јануара 1346. године нема спомена Рогозне, али помен парохије у месту *Ostacia* оставља простор да је ту било седиште првобитне парохије Рогозне. Постоји проблем убикације *Остације*. По једнима, почевши од К. Јиречека, ради се о данашњем селу Остраће на западним обронцима Копаоника и десној обали Ибра, северно од Лешка;

Шашковце јасно упућује на Сасе, Цеоци од немачког *zeche*, појам који обухвата цео систем рударских објеката, окана, ходника и галерија.

18 *Лексикон градова и њихова*, 139-140. Топографска карта – Секција К. Митровица, Р 1: 100 000.

19 М. Динић, *За историју рударства*, 92-95. С. Ђирковић, *Католичке парохије*, 245-246. *Лексикон градова и њихова*, 198-202. К. Јиречек, *Историја Срба II*, 94.

док други, предвођени М. Динићем, *Осџацију* препознају у данашњем селу Остатија у изворишном делу реке Студенице, западно од Ибра, на северо-источним падинама Голије.²⁰

Од осталих места постојање римокатоличких парохија налазило се и у градовима Призрену и Приштини. У Призрену се спомиње црква Свете Марије, у самом граду, и црква Светог Петра, више града. У Приштини је око 1387. године почела градња цркве Свете Марије која није била још увек довршена 1442. године.²¹ У месту *Cocheranci* (Кочеранци?) налазила се црква Свете Марије. Место није убицирано, али се претпоставља да се налазило у близини Јањева будући да је јањевски парох био посвећен за *ректора* поменуте цркве.²² Сматрамо да треба обратити пажњу на Шашковце између Јањева и Кишнице, где постоје остац *Белије Шашковачке*. Било би очекивано да су католичке цркве постојале и у селима Шашаре код Витине и Цецилији код Вучитрна будући да су њихови називи везани за име Саса и католичке светитељке.

Можемо да закључимо да је у средњем веку на територији данашње јужне српске покрајине постојала добро организована мрежа римокатоличких парохија. Римокатоличке цркве су се налазиле у рударским и трговачким центрима на Косову и Метохији (Трепча, Грачаница (Јањево), Копорић, Ново Брдо, Приштина и Призрен). Вероватно је цркава било још у неким местима на Косову и Метохији, судећи по њиховим називима и рударским активностима у њиховој околини (села Шашаре и Цецилија). Свештенство у тим парохијама најчешће је потицало из приморских градова, али је било и свештеника и из самих седишта парохија. Било је примера да су поједини свештеници исповедали вернике *in idiomate sclauonico* тј. на словенском, односно српском језику онога доба. Већим делом њихове повеснице ове парохије биле су под надлежношћу которског епископа. Такође, однос српске државе према њима био је однос заснован на обостраном уздржавању: државе се није уплитала у верски живот римокатолика, с друге стране ни римокатолички клир није покушавао да придобија и преобраћа православне вернике, поданике круне и Српске цркве. Римокатоличке парохије након пада Новог Брда (1455) и пада средњовековне српске државе нису престале да постоје (1459), али је њихов обим и значај био много мањи. Оне су потпуно ишчезле за време погрома у тзв. Бечком рату (1688-1690) када је страдао и велики број православних цркава, а део српског становништва био протеран из Метохије и с Косова, догађај који је у нашем народу остао упамћен као Прва сеоба Срба.

20 Лексикон *Градова и њирова*, 206-207. са литературом о том питању.

21 С. Ђирковић, *Католичке парохије*, 248-249. Лексикон *Градова и њирова*, 218-222.

22 С. Ђирковић, *Католичке парохије*, 250.

Извори и литература

- Божић 1979: И. Божић, *О јурисдикцији коџорске дијецезе у средњовековној Србији*, Немирно Поморје XV века, Српска књижевна задруга, Београд.
- Динић 1962: М. Динић, „За историју рударства у средњовековној Србији II”, у: *Поседна издања САНУ, књига CCCLV, Одељење друшћивених наука, књига 41*, (уредник: Георгије Острогорски), САНУ Београд.
- Динић 1978: *Трейча у средњем веку*, Српске земље у средњем веку (историјско-географске студије), Српска књижевна задруга, Београд.
- Динић 2003: *Из српске историје средњег века*, Еквилибријум, Београд.
- Јиречек 1988: К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. 2, Просвета, Београд.
- Ковачевић 1952: Д. Ковачевић, „О Јањеву у доба средњовековне српске државе”, *Историјски гласник 1-4*, Београд.
- Ковачевић 2007: Д. Ковачевић, *Градски животи у средњовековној Србији и Босни (XIV-XV вијек)*, Историјски институт књ. 2, Београд.
- Ковачевић-Којић 2005: Д. Ковачевић-Којић, „Трговци као претече католичких црквених организација на Балкану (XIII-XV вијека)”, у: *Испраживања 16*, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад.
- Митровић 2007: К. Митровић, „О јурисдикцији которске епископије над католичким црквама у Новом Брду и Јањеву за време Деспотовине”, у: *Моравска Србија – историја – култура – уметности*, Зборник радова са међународној научној скупи одржаној 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наујаре, Крушевац.
- Митровић 2011: К. Митровић, „Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији”, *Зборник радова Историјској институцији*, књ. 25, Београд.
- Мишић 2010: *Лексикон радова и цркова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, Завод за уџбенике, Београд (Редактор С. Мишић).
- Мркобрад 2005: Д. Мркобрад, „Српско рударство у привреди Косова и Метохије – средњи век”, *Научни скуп „Срби на Косову и у Метохији“*, САНУ – Универзитет у Приштини – Косовска Митровица.
- Павловић 1960: М. Павловић, „Трагови Саса у српскохрватском језику”, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду V*, Нови Сад.
- Симић 1951: В. Симић, *Историјски развој нашег рударства*, Издавачко-штампарско предузеће Савета за енергетику и екстрактивну индустрију Владе ФНРЈ, Београд.
- Трифуновић 2011: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Свешћосћефанска хрисовуља*, књиге 1 и 2, (приредио Ђорђе Трифуновић), Музеј у Приштини, Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Mnemosyne, ЈП Службени гласник, Приштина – Београд.
- Theiner 1859: A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, Typis Vaticanis, Romae.
- Theiner 1863: A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium I*, Typis Vaticanis, Romae.

- Ђирковић 1997: С. Ђирковић, *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века*, Работници, војници, духовници – друштва средњовековног Балкана, Еквилибријум, Београд.
- Ђирковић 1997: С. Ђирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници – друштва средњовековног Балкана, Еквилибријум, Београд.
- Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук 2002: С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Вукова задужбина, Београд, Прометеј, Нови Сад.
- Топографске карте: Секције Нови Пазар, Косовска Митровица, Приштина Р 1: 100 000 и Лепосавић Р 1: 50 000.

Srdjan B. MLADENOVIC

POSSESSIONS OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN KOSOVO AND METOHİJA IN THE MIDDLE AGES

Summary

With the development of mining in medieval Serbia, the process of forming a Catholic parish in the centres of mining and trade in the territory of present-day Serbian southern Province Kosovo and Metohija commenced (in Trepca, Koporic, Gracanica-Janjevo, Novo Brdo, Prizren and Pristina). Serbian medieval state had monitored and controlled this process and limited their spread and impact on the local Serbian Orthodox population, so that the Catholic parishes were enclaves within large possessions of the Serbian church with a clearly defined rights and obligations. They had importance and influence in the largest country in the era of Serbian despots, particularly in Novo Brdo and Janjevo. Roman Catholic churches in Kosovo and Metohija in the middle Ages were mainly dedicated to the Virgin Mary and the Apostle Peter.

Key words: Serbia, Kosovo and Metohija, the Roman Catholic Church, possessions, rectories, mining, Middle Ages.

УДК 94(497.11-89-15)“190”(093.2)
327(497.11-89-15:436-89)“190”

Весна С. ЗАРКОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

УТИЦАЈ АУСТРОУГАРСКЕ НА ЗБИВАЊА У ПЉЕВАЉСКОМ САНЦАКУ У ПРВОЈ ДЕЦЕНИЈИ XX ВЕКА**

Ајсџиракџи: У раду се говори о утицају Аустроугарске на збивања у Пљеваљском санцаку који је почетком XX века постао интензивнији. Након Берлинског конгреса Аустроугарска је акценат своје спољне политике ставила на Пљеваљски санцак, односно његов центар Пљевља, који је постао и седиште команде окупационих власти за један део Новопазарског санцака. Од тада почиње убрзани развој тог места, број становника се увећава, а занатство и трговина доживљавају свој процват. Таква ситуација је трајала све до анексије Босне и Херцеговине, када почиње нагли пад и иселавање једног броја становника у Србију, Босну и Херцеговину и Америку.

Због позиције коју је имао, Пљеваљски санцак се налазио на путу даљег ширења Аустроугарске према истоку. Уједно, овај простор је за Аустроугарску представљао линију раздвајања између Србије и Црне Горе, чије уједињење Двојна монархија ни по цену рата не би дозволила. Из тих разлога је Аустроугарска била и те како присутна у овој области. Иза бројних побуна хришћанског становништва које су биле уперене против турске власти и нових намета стајали су Аустроугари који су имали своје представнике на терену. Аустроугарска је имала уплива не само код хришћанског становништва, којем је обећавала заштиту, него и код појединих представника турске власти које је придобијала новцем и разним поклонима. У пропагандни рад су били укључени и аустријски лекари, као и локални трговци који су за своје политичко-пропагандно деловање по веома повољним условима добијали лиферације за аустријску војску.

Кључне речи: Пљеваљски санцак, Аустроугарска, Срби, Османско царство, побуне.

* Научни сарадник, bozar@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Мејхохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Велике силе су на Берлинском конгресу 1878. године дале Аустроугарској право да окупира Босну и Херцеговину, а 25. члан овог уговора јој је омогућавао да у западном делу Новопазарског санџака држи војне гарнизоне. Аустроугарска је питање Новопазарског санџака на Конгресу третирала исто као и Босну и Херцеговину. Иако се руским представницима није допало овакво тумачење од стране Аустроугарске, ипак су попустили пред наметнутим захтевима и одобрили јој да и те крајеве може окупирати као и остатак Босне и Херцеговине, у случају ако би настале компликације изазване с турске стране.¹ Намере и даље аспирације Двојне монархије биле су садржане у члану 25 који гласи: „Провинције Босну и Херцеговину окупираће Аустро-Угарска, која ће њима управљати. Пошто влада Аустро-Угарске не жели да преузме управу у Новопазарском санџаку, који се налази између Србије и Црне Горе у правцу југоистока до Митровице, у њему ће остати отоманска управа; ипак, да би се обезбедило одржавање новог политичког стања, као и слобода и безбедност саобраћаја, Аустро-Угарској се оставља право да ту држи гарнизоне и да има војне и трговачке путеве на читавом простору овог дела старог вилајета Босне. У том смислу Аустро-Угарска и Турска ће се споразумети о појединостима“.² Након Берлинског конгреса, априла 1879. године потписана је посебна конвенција између Аустроугарске и Османског царства којом је одлучено да Аустроугарска држи гарнизоне у Пљевљама, Прибоју и Пријепољу.³ Убрзо након стационирања аустроугарских гарнизона у овим местима успостављена је нова административна подела у западном делу Османског царства. Наиме, 1880. године формиран је Пљеваљски санџак са седиштем у Пљевљама који је обухватао Нову Варош, Сјеницу, Бијело Поље, Нови Пазар и Беране. Од 1902. године седиште овог санџака је премештено у Сјеницу, док је Нови Пазар са околином припојен Приштинском, а Беране са околином Пећком санџаку.⁴

За Аустријанце су посебан значај имале три тачке у Старој Србији, одакле су деловали и које су представљале извор информација за њихов политичко-пропагандни рад: Пљевља, седиште команде окупационих власти за један део Новопазарског санџака, Скопље, седиште конзулата и Призрен у

1 Милић Ф. Петровић, „Рашка област према одлукама Берлинског конгреса 1878. године“, *Брезнички записи (Прилози изучавању културно-историјске прошлости њеваљског краја)*, бр. 11-12, Пљевља, 1999, 129.

2 *Србија 1878. Документи*, Београд, 1978, 565; *The Great European Treaties of the Nineteenth century*, ed. s. A. Oakes & R. V. Mowat, intr. s. H. E. Richards, Oxford, 1930, 345.

3 *Историја српског народа*, VI/1, Београд, 1983, 263 (Новица Ракочевић).

4 Вид. Милош Јагодић, *Српско-албански односи*, Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912), Београд, 2009, 5-6; Александар Раствовић, *Велика Бриџанија и Косовски вилајет 1877-1912. године*, Београд 2015, 14.

коме се налазила конзуларна испостава.⁵ Нарочито је за аустријске циљеве и политику *Drang nach Osten* од велике важности био Пљеваљски санцак, који је због непосредне близине Босни и Херцеговини представљао најкраћи пут који је водио преко Митровице до Солуна. У том делу Османског царства Аустрија је имала своју војну посаду, као и цивилне агенте у Пљевљима, због којих је рад у том крају био најјачи и најинтензивнији. Иначе, све до краја XIX века Пљевљима се није придавала велика пажња, без обзира на њихов географски положај. Тек са окупацијом Босне и Херцеговине и када је постало седиште команде окупационих власти ово место почиње нагло да се развија, број становника се увећава и постаје главна преокупација Аустроугарске.⁶ У Пљевљима је 1905. године била Девета брдска бригада састављена од три батаљона пешадије. Поред тога, ту су биле стациониране следеће аустроугарске војне јединице: четири ескадрона коњице, две брдске батерије, један ескадрон пионира, једна интендантска јединица, једна пољска болница и једна возарска чета. Команду над овим јединицама имао је фелдмаршал барон Јосип Вангл.⁷ Аустроугарска је, због нагомилавања великог броја својих војника, у овом крају почела да гради и веће војне објекте. Она је након градње пограничних караула, 1907. године приступила градњи велике касарне чија је дужина износила 50 метара. Уједно, њена војска је, по речима известиоца из тог места, вршила маневре по њивама и ливадама околних села и на тај начин наносила велику штету српским сељацима.⁸

Војно деловање Аустријанаца на овом простору пратио је политички рад који је био сличан као и у окупираним земљама. Они су поједине људе поткупљивали новцем, давањем концесија и лиферација појединцима, а заузврат, преко њих обезбеђивали све већи број присталица који су стварали раздор између Срба и Турака. Истовремено су ширили разне и бројне неистините приче којима су Србе одвраћали од Србије.⁹ Од коликог значаја је за Аустроугарску био Пљеваљски санцак говори и чињеница да су у те крајеве упућивани школовани, образовани и способни официри, од најнижих

5 Владимир Стојанчевић, „Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године“, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад, 1994, 179; Весна Зарковић, „Примери деловања великих сила и Србије међу Арбанасима у Старој Србији почетком XX века“, *Духовносни њисане кулџуре Срба у конџекстиу кулџуре балканских Словена*, Лепосавић, 2006, 186.

6 Гастон Гравје, *Новојазарски санцак*, Нови Пазар, 1977, 32.

7 Вукоман Шалипуровић, *Раоничка буна, аџрарни њокреџи у заџадним крајевима Сџваре Србије 1903-1905*, Сјеница, 1969, 35-36.

8 Милић Петровић, „Аустроугарска политика и пропаганда у Старој Србији до Првог свџетског рата“, *Брезнички заџиси (Прилози изучавању кулџурно-исџиоријске њрошлости њљеваљског краја)*, Пљевља, бр. 15, 2002, 30.

9 АС, МИД ИШО, 1906, ред 1, без броја, Чедо Поповић, капетан српске војске – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Београд 17. јун 1906.

до највиших чинова, који су у гарнизонима развили добру обавештајну мрежу с циљем да сузбију пропаганду Србије и Црне Горе. Уједно, овај простор је требало да послужи као линија раздвајања двеју српских земаља о чему сведоче и бројне изјаве аустријских државника који су говорили „да Монархија по цену рата неће дозволити гранично спајање Србије и Црне Горе и њихово уједињење“¹⁰. Када је у питању била територија Новопазарског санџака, између Русије и Аустроугарске увек је постојало неповерење, без обзира на бројне међусобне уговоре. Иако су се ове две земље и њени дипломатски представници у европским престоницама крајем XIX и почетком XX века споразумели о многим питањима, једно је било сигурно: да је питање некадашњег Новопазарског санџака остало јасно дефинисано за аустроугарску страну. То потврђује и белешка немачког државног секретара иностраних дела грофа Билова од 7. маја 1900. године у којој наводи речи аустроугарског министра иностраних дела грофа Голуховског који је био категоричан да Аустроугарска никада неће дозволити уједињење Србије и Црне Горе.¹¹

Аустроугарска је у Пљевљима отворила и основну пучку школу с циљем да придобије српску децу која би касније школовање наставила у Сарајеву.¹² Њен конзул у Пљевљима је, преко свог посланства у Београду, утицао на поједине српске ђаке, међу којима су били Саво Рабрен и Јово Шиљак, који су након напуштања Београдске Богословије, уз плаћене путне трошкове од по 15 форинти и препоруку за пуну државну стипендију, отишли на даље школовање.¹³

Србија је ситуацију у Новопазарском санџаку пратила и настојала да поједина дешавања и приче пласиране од стране Аустроугара преокрене у своју корист. Тако је на вест да ће Аустрија убрзо окупирати Новопазарски санџак, а Русија ући у Бугарску, у шта су Турци поверовали, српска влада наредила пограничним окружним начелницима да искористе настало расположење на турској страни у сврху побољшања међусобних односа.¹⁴ Турски живаљ у Пљевљима налазио се у троуглу између Србије, Црне Горе и Аустрије и сваки покрет, па чак и обичан маневар аустријске војске, изазивао је

10 *ИСН*, VI/1, Београд 1983, 276 (Новица Ракочевић).

11 *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914*, 18. Band I, Berlin 1924, 9, Nr. 5435.

12 Милић Ф. Петровић, *Документи о Рашкој области 1890-1899*, Београд, 1997, 20, 451, док. 360.

13 *Исцо*, 255-256; АС, МИД ППО, 1893, бр. 179, ПБрој 84, Ђорђе Радуловић, српски цариник на Јавору – Министру иностраних дела Србије, царинарница Јаворска 25. април 1893.

14 Милић Ф. Петровић, *Документи о Рашкој области 1890-1899*, Београд, 1997, 20; АС, МИД ППО, 1891, бр. Н/4, Пов. № 124, Јован Ђаја, министар унутрашњих дела Србије – Министру иностраних дела Србије, Београд 12. март 1891.

код њих немир и страх. За разлику од Аустрије, која је имала све већи утицај и међу појединим виђенијим Турцима, Србија није пуно постигла на том плану. Претпостављало се да Аустријанци с оваквим утицајем нису дошли из Беча, већ су га стекли на самом терену разним поткупљивањем скоро свих турских занатлија, па чак и Али-ефендије, муфтије из Сјенице. О јачању аустријског утицаја сведоче и речи појединих виђенијих Турака које су се све чешће изговарале: „Валаха, неко ће узети Ново-Пазарски Санџак, а, ко ће ја неznam; знам то, да бих волио, да га узме Шваба, бар Цар је па му је и Бог реко да влада“.¹⁵

Аустроугарска је, поред тога што је придобила за себе поједине виђеније Турке, успела да стави под своју контролу и један број Срба који су, захваљујући добијеној лиферацији, пристали да клеветају и шире разне неистине на рачун рашко-призренског митролита Дионисија. Иако је митрополит за време боравка у Пљевљима успео да измири две завађене породице које су се у овом месту налазиле на челу партија, затим његовом иницијативом основано је српско певачко друштво, одобрио је многе поправке око манастира свете Тројице, положио темељ на Илино-брдској цркви и поново покренуо питање отварања Српске гимназије није омело појединце да га називају издајцом и, без повода, прикажу у лошем светлу. Разне гласине којима се нарушавао углед не само митрополита него и појединих поштенних породица потицале су вероватно од Аустроугарске и њених лифераната, међу којима је било и Турака и Срба. На њиховом челу од Турака су се налазили Сулејман паша и Мамут ага Бајровић, а од Срба браћа Шећеровићи. Сви заједно су били под управом аустријског генерала у Пљевљима и захваљујући задацима које су извршавали у корист Аустријанаца добијали су посао лиферације за аустријску војску.¹⁶

Економско јачање српских сељака у Старој Србији, и у Пљеваљском санџаку уопште, који су били у зависном положају према својим агама и беговима, није било приоритет за Османско царство које је све дубље тонуло у привредну и финансијску кризу. Међутим, то није спречавало државу да уведе нове и повећа већ постојеће порезе који су представљали додатну глобу и изазивали опште незадовољство и буне српских сељака према турским властима. До 1903. године сељаци су били у обавези да дају аги четвртину, а цару осмину, плаћали су на овцу три и по гроша, а на свињу пет. Поред тога,

15 Милић Ф. Петровић, *Документи о Рашкој области 1890-1899*, Београд, 1997, 151; АС, МИД ПО, 1891, бр. Ц/3, Пов. Бр. 27, Ђорђе Радуловић, српски цариник на Јавору – Михаилу Ђорђевићу, министру иностраних дела Србије, царинарница Јаворска 31. март 1891.

16 Милић Ф. Петровић, *Документи о Рашкој области 1890-1899*, Београд, 1997, 472-478; АС, МИД ППО, 1899, бр. 175, Писмо повереника из Пљеваља – Министру иностраних дела Србије, Пљевља 25. фебруар 1898.

свака мушка глава од рођења плаћала је бедељ-аскерију по 46 гроша, имућнији су плаћали на зараду отсеком по лиру, две и три, на имање, зграде и воденице по 5% у зависности како Турци процене. До тог времена на говеда и коње нису ништа плаћали, а од тада им је разрезан порез на свако говече по 12, а на коње по 18 гроша. Ако се има у виду чињеница да у том крају ништа од жита није успевало, осим зоби и јечма и да је народ био принуђен да се бави искључиво сточарством, онда је сасвим разумљиво да су их новонаметнути порези превише оптерећивали и доводили до сиромаштва.¹⁷ Турци се нису зауставили само на побројаним наметима, већ су под изговором да постоји потреба за издржавање војске планирали и нове, као што су порез на јахаћег коња од 30, на свиње 12, на жене предиле 7 гроша. Истовремено су отпочели са пребројавањем прозора, врата, паса, па чак и петлова, с намером да и на то уведу неки порез.¹⁸ Турци су у међувремену урадили попис становништва у Косовском вилајету, према коме је у Пљеваљском санџаку било 50.793 становника, од чега 15.261 муслимана мушких и 12.751 женских, док је 11.897 било Срба мушких и 10.884 женских.¹⁹ Увођење нових пореза, поред већ постојећих, од стране турских власти изазвало је огорчење и отпор код српског становништва. Срби су у почетку пружали отпор појединачно, а касније и организовано. Тако је почетком лета 1903. организована буна, позната под именом Раоничка, која је са прекидима трајала све до јесени 1907. године. Буна је попримила шире размере и захватила скоро сва села у сјеничком, нововарошком, прибојском, пријепољском, пљеваљском, доњоколашинском, као поједине делове беранског и рожајског краја. Настала ситуација и неуспели покушаји да се буна угуши нису навели турске власти на предузимање неких радикалних мера, плашећи се Мирџштегског споразума између Русије и Аустроугарске, по којем је Двојној монархији било дозвољено да употреби силу и војску, у случају немира.²⁰

Ситуацију на терену и потезе турских власти с пажњом су пратили Аустројанци, који су према извештајима Василија, игумана манастира свете Тројице код Пљеваља, ангажовали своје агенте по селима да наговарају српски народ да не плаћа нове порезе.²¹ Турци су, у жељи да спрече агитацију

17 АС, МИД ШПО, 1903, ред И/8, II. бр. служб[ено], Тихомир Вељковић, цариник на Јавору – Министру иностраних дела Краљевине Србије, Јавор 3. септембар 1903.

18 АС, МИД ШПО, 1903, ред И/8, II. Бр. Службено, Тихомир Вељковић, цариник на Јавору – Министру иностраних дела Краљевине Србије, Јавор 8. септембар 1903.

19 Милић Ф. Петровић, *Документи о рашкој области 1900-1912*, Београд, 1995, 387, док. 250.

20 Опширније о томе: Вукоман Шалипуровић, *Раоничка буна, аграрни њокреји у западним крајевима Сјаре Србије 1903-1905*, Сјеница, 1969.

21 АС, МИД ШПО, 1904, ред 14, без броја, Тихомир Вељковић, цариник на Јавору – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Београд, 15. април 1904. (телеграм).

Аустријанаца и сузбију њихову пропаганду, оставили на вољу народу да сами пријављују стоку за порез, што је довело само до привременог затишја.²²

Иако се знало да је Аустроугарска ангажовала агенте на простору Старе Србије, није било могуће одредити њихов тачан број. Они су се налазили и по градовима и по селима. У Пљевљима и околини, посебно у селима, био је познат аустроугарски агент хаџи Нико Дамјановић који је наговарао сељаке да не плаћају никакве порезе, а заузврат обећавао заштиту аустроугарске владе. У том циљу агент Нико је позвао на састанак са аустроугарским конзулом поједине угледне домаћине међу којима су се налазили: Јаков Јестровић, Миле Терзић и Ђорђе Драгаш из парохије попа Слободана Шиљка. Поред поменуте тројице били су позвани и Милан Каљевић и Јован Чапић који су припадали парохији попа Јакова Шиљка. У разговору са српским сељацима аустроугарски конзул је своје намере јасно изразио следећим речима: „Ми као хришћани сматрамо за хришћанску дужност да вама као хришћанима у свему будемо наклони и да вас од сваког турског тирјанства чувамо. Ми смо с Русијом највећи пријатељи но пошто је Русија удаљена она вам не може помоћи а наша аустријска влада у свако доба готова је помоћ вам указати само треба писмено да нам се обраћате“. Такође, он их је саветовао да не подижу никакве буне, не плаћају порез Турцима, први не посежу за оружјем, а у случају напада од стране турских војника да затраже помоћ од Аустроугарске. Оно што је карактеристично за овај састанак јесте чињеница да је аустроугарски конзул негативно говорио о игуману Василију, називајући га турским човеком „који ради за опстанак турске царевине“.²³ Непосредно пре оваквих потеза аустроугарског конзула, Пљевља и околину посетио је командант корпуса барон Алборији, који је заменио дотадашњег команданта корпуса Босне и Херцеговине, Апела. У част новог команданта корпуса била је организована вечера од стране Есад паше, као и ручак код генерала у касарни. На овим скуповима није држана никаква здравица, нити се уопште помињала Русија јавно, само између аустријских официра, што није било разумљиво присутним Србима. Након посете Пљевља нови командант корпуса се упутио у Пријеполје, Прибој, Вишеград и друге вароши, а одатле у Сарајево. Иначе, пракса је била да командант корпуса сваке друге године обиђе сва места Босне и Херцеговине и прегледа војску и касарне.²⁴

И турски, као и аустроугарски официри ширили су разне гласине о појединим виђенијим Србима пљеваљског краја. Тако је лист *Самоујрава*

22 АС, МИД ШПО, 1904, ред 14, П. бр. Службено, Тихомир Вељковић, цариник на Јавору – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Јавор 3. април 1904.

23 АС, МИД ШПО, 1904, ред 153, без броја, Василије Р. Поповић, игуман и намесник пљеваљског протопрезвитерата – Високопросвећеном господину [Митрополиту рашко-призренском Нићифору], Манастир Свете Тројице код Пљевља 1. мај 1904.

24 *Исџо*.

објавио вест да је Хилми-паша означио митрополита Нићифора као главног кривца и узрочника због којег Срби у пљеваљском крају нису плаћали агнам на говеда и коње. За разлику од њега, Сулејман-паша је кривца видео у игуману Василију Р. Поповићу и такво мишљење поткрепљивао информацијама које су стизале с аустријске стране. И сам игуман Василије је имао своје изворе информација. Он је у разговору са сељацима из пљеваљске околине сазнао да иза ових догађаја стоји аустријски конзул из Пљеваља. Желећи да оправда себе и своје поступке, игуман је од Есад-паше захтевао суочавање с аустријским конзулом и утврђивање правог кривца и виновника новонасталих догађаја у овим крајевима. На његово инсистирање и искрену жељу да се утврди права истина, Есад-паша се испред игумана правдао речима: „знам ја њихова посла, нек’ они шта хоће причају а у твоју искреност и рад на миру ја сам уверен“.²⁵

Једна чињеница је неспорна у целој овој ситуацији, а то је одлазак и подршка аустријских агената, официра и војника код побуњеника, противника нових намета. Турци су били у дилеми: опростити неплаћање новог пореза или се обрачунати са побуњеницима, што су Аустријанци и прижељкивали. Лоше стање су погоршавали Турци из Пљеваља који су захтевали од паше да стане на пут побуњеницима, или ће се, како су и најављивали, у супротном, сами обрачунати са њима. Претпостављало се да иза намера пљеваљских Турака стоји Аустрија, која је, без сваке сумње, и међу њима имала својих плаћеника.²⁶

Како је побуна попримала веће размере, а број побуњеника се увећавао и достигао цифру од 2.000, све више се уочавало да иза ових догађаја стоји Аустрија. Побуна се протезала од Љубишње до близу Прибоја, дакле луком скоро од црногорске до српске границе. Побуњеници су непрестано пљачкали, клали стоку и присиљавали и она села која се нису бунила да им се придруже. Они нису отимали само стоку пљеваљских грађана која се налазила код сељака на испаша, него су се јавно приближили и Пљевљима, а свештеника Слободана Шиљка који се налазио недалеко од града, на Илином брду, везали и пљували, кућу му опљачкали и отели шест волова. Наступило је хаотично стање и на први поглед је изгледало доста нејасно да сељаци отимају и нападају своју браћу. Али, ако се мало дубље сагледа ситуација постаје јасно да је Аустрија прави виновник ових догађаја. На то нас упућује и исход састанка архимандрита Василија и виђенијих грађана са једним бројем побуњеника који је одржан у општини. Након дужег

25 АС, МИД ШПО, 1904, ред 153, без броја, Василије Р. Поповић, игуман и намесник протопрезвитерата – Високопросвећеном господину [Митрополиту рашко-призренском Нићифору], Манастир Свете Тројице код Пљеваља, 6. јун 1904.

26 АС, МИД ШПО, 1905, ред 353, без броја, Милија Илић – Јовану Јовановићу, Пљеваља 2. септембар 1906.

разговора, од стране побуњеника су се чуле следеће рећи: „Ако нам се не опрости зам и сви прирези, за два дана предајемо се Аустрији, која нас чека раширених руку, и сви смо готови да дамо свој писмени пристанак, који нам генерал тражи. Да што очекујемо од Србије и Црне Горе нема користи, јер смо дуго чекали, па нема ништа“. Овакав став побуњеника није узнемирио само архимандрита Василија него и Сулејман пашу који је упозоравао на спремност Аустрије која је увећавала број војника на граници, с намером да потпуно запоседне ове крајеве. Зато је паша инсистирао на опрезности, јер би, по њему, Аустријанци сваки, па и најмањи отпор злоупотребили у своју корист, укључили Европу у решавање проблема и искористили формирање разних комисија. Истовремено, паша је рачунао на савете са Порте и полагао наду у долазак руског конзула Орлова из Митровице.²⁷

Иако је пљеваљски мутесариф од Порте захтевао дозволу за интервенцију, није му било одобрено да предузме оштрије мере против сељака, да их Аустријанци не би искористили.²⁸ Неизвесност Турака није зауставила Аустријанце у својој намери, што потврђује и извештај учитеља Прокопија Шиљка који је преносио речи једног аустријског официра из посаде о подизању три нова стана за војску у Пљевљима, као и то да ће посао бити поверен локалним трговцима.²⁹

Новонастала ситуација у Пљеваљском санџаку изазвала је живљу дипломатску активност и ангажовање српских дипломата у Цариграду и Петрограду. Тако је посланик Краљевине Србије у Цариграду Ђорђе Симић путем телеграма обавестио министарство иностраних дела у Београду да је из Цариграда наређено да се хришћанима у Пљеваљском санџаку не тражи порез на стоку и школе.³⁰ За Стојана Новаковића, посланика Краљевине Србије у Петрограду, ситуација је била поражавајућа. Поред тога што се, по питању прикупљања пореза, интересовао о ситуацији у осталом делу Косовског вилајета, он је указивао на озбиљност и намере Аустроугарске и подсећао на њено право које јој је признато од стране Русије у Мирцштегу да, у случају немира може да интервенише у Новопазарском санџаку.

27 АС, МИД ШПО, 1905, ред 353, без броја, Милија Илић – Јовану Јовановићу, Пљевља 4. септембар 1905.

28 АС, МИД ШПО, 1905, ред 353, без броја, Симић [Ђорђе], српски посланик у Цариграду – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Београд 9. октобар 1905. (телеграм).

29 АС, МИД ШПО, 1905, ред 291, II. Бр. 24, Тихомир Вељковић, цариник на Јавору – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Јавор 28. јануар 1905.

30 АС, МИД ШПО, 1905, ред 353, без броја, Ђорђе Симић, српски посланик у Цариграду – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Београд 10. септембар 1905. (телеграм).

Указујући на ову чињеницу Новаковић је саветовао да се српски народ примири и заинтересује Италија.³¹

На наговор аустријског колеге Цамбауера, руски конзул Орлов из Митровице је посетио Пљевља и уверио се у озбиљност ситуације, о чему је лично упознао амбасаду у Цариграду. Како се Цамбауер није сложио с идејом да обиђу села и на лицу места разговарају са побуњеницима, њихови представници су дошли у град. Њима је саветовано да прекину побуну и обећано да ће им се испунити захтеви који су се односили на плаћање осмине на нове порезе. У сусрету са генералним конзулом Краљевине Србије у Скопљу Орлов је поносно истицао да су му поједини побуњеници у присуству Сулејман паше и конзула Цамбауера јасно говорили: „Јави нашем цару како ми овде живимо, и кажи му да га молимо да нас ослободи, јер овако више не можемо живети“.³²

На смиривање ситуације у Пљеваљском санџаку, која је претила да кулминира, пресудну улогу имало је присуство руског конзула Орлова и држање Сулејман паше који је спречио Турке да се буне, као и доношење одлуке да сељаци плаћају само десетину, а не и осмину. Побуњеним сељацима је обећано да ће се у Цариграду заложити за одобрење и неплаћање зама и меарифа, док би њихове аге и бегови наставили са плаћањем истог. Побуна која је у почетку захватила само крајеве с леве стране Ђехотине, касније се проширила и на њену десну страну, дакле на целу Пљеваљску нахију и даље се ширила у Пријепољску. На ширење покрета утицала је заједничка и уиграна акција аустријских агената и официра. Док су се први служили насиљем и претњама према оним сељацима који буду плаћали зам и меариф, говорећи да ће им све попалити, други су посећивали њихове логоре, пружали подршку и позивали да затраже аустријску управу.³³

Након датих обећања од стране Сулејман-паше и руског конзула Орлова сељаци су се разишли својим кућама. Према мишљењу Мирослава Спалајковића, српског конзула из Приштине ова сељачка буна у том крају била је јача од свих претходних, претила је да захвати цео Пљеваљски санџак и претвори се у прави устанак који се не би могао угушити

31 АС, МИД, ПШО, 1905, ред 353, без броја, [Стојан] Новаковић, српски посланик у Петрограду – Министарству иностраних дела, Београд 10. септембар 1905. (телеграм).

32 АС, МИД ПШО, 1905, ред 353, ПП Бр. 1046, М[ирослав] Спалајковић, српски конзул у Приштини – министру иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 19. септембар 1905.

33 АС, МИД ПШО, 1905, ред 291, без броја, Василије Поповић, архимандрит манастира Свете Тројице – Министру иностраних дела Краљевине Србије, Манастир Свете Тројице код Пљеваља 17. септембар 1905; Бранко Перунички, *Зулуми аја и бејова у Косовском вилајету*, Београд, 1989, 342-343.

мирним путем и преговорима. На основу ранијих извештаја добијених од стране архимандрита Василија види се да су сва села с леве стране реке Бехотине затражила заштиту Аустрије, док Огрђеничани, на граници, нису дали своју писану сагласност. Из овога произилази да је Аустрија изазвањем устанка планирала да цео Пљеваљски санџак стави под своју управу.³⁴

Ова ситуација умногоме подсећа на устанак у Херцеговини 1875. године и догађаје који су уследили након Берлинског конгреса. Аустроугарска је без икаквих материјалних губитака добила читаву Босну и Херцеговину. Поучена тим искуством, она је подстицала оправдано незадовољство српског народа, прижељкујући нову ситуацију која би јој омогућила да овог пута окупира нове крајеве „све до иза Митровице“.

Аустроугарска је будно мотрила на ситуацију не само у пљеваљском крају него и његовој околини и готово увек била у приправности да реагује. Њена војска је била спремна да посредује и за случај да се немири и сукоби с Турцима који су били захватили вранешки и бјелопољски крај прошире на пљеваљски. Формирали су и прву експедицију од 15 војника која би деловала на подручју захваћеном побуном, али се касније одустало од такве идеје. Намере Аустријанаца је прозreo и црногорски кнез Никола, који је преко пограничних власти поручивао побуњеницима да се спречи ширење побуне на пљеваљски крај.³⁵

Пљеваљски санџак је представљао простор преко којег је, поред Србије и Црне Горе, све присутнија Аустроугарска желела да оствари своје интересе. Србија је саветовала своје сународнике да не прихватају ништа са стране и чекају њену помоћ, Црна Гора је у побунама помагала побуњенике, док је Аустроугарска утицала на Турке да спрече настале сукобе, с једним циљем да се Србима представи као једина земља која брине о заштити њихових интереса. Овакав вид деловања Аустроугарске упао је у очи пешадијском капетану II класе Чеди Поповићу који је по тачкама сачинио предлог рада за тај крај:

а) по селима поставити највиђеније људе за старешине који би координирали радом;

б) изабрани људи би давањем упутстава и савета утицали на локалне прваке и поједине људе како да се понашају у одређеним ситуацијама;

в) уз помоћ мештана прикупили би се подаци о појединим људима који не подржавају политику Србије у том крају, као и разлог за то;

34 АС, МИД ППО, 1905, ред 353, бр. 1073, Мирослав Спалајковић, српски конзул у Приштини – Министру иностраних дела, Приштина 9. октобар 1905.

35 *Документи о Рашкој области 1900-1912*, Београд, 1995, 122, док. 91; АС, МИД ППО, 1906, ред 815, ПБр. 289, Јован Ђуровић, цариник на Јавору – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Јавор 24. мај 1906.

г) изабрани људи били би задужени и за израду статистичких података који би обухватали бројно стање становништва способног за борбу, као и оружја које се налази у њиховим рукама;

д) прикупити податке о свештеницима и учитељима тог краја, њиховом раду и утицају;

ђ) распитати се о појединим турским првацима тог краја и могућности деловања преко њих путем поткуљивања новцем, разним поклонима или оружјем.³⁶

Ангажовање и заинтересованост Чеде Поповића за ситуацију у Пљеваљском санџаку навела је Централни одбор Српске организације на идеју да, поред њега, предложи Врховном одбору Српске организације да упути у те крајеве и Теодосија Јањушевића, надзорника у фабрици дувана, Мијата Јелића, чувара Калемегдана и Петра Тошића, финансијског надзорника мокрогорске царинарнице.³⁷ За председника Централног одбора Љ. Јовановића јаче ангажовање Србије у пљеваљском крају било је од посебног значаја јер је, по њему, опасност продирања Аустроугарске према Митровици, у време царинског рата била већа и све извеснија. У међувремену, почеле су да се шире приче о концесији за грађење железнице до Митровице које су радо прихваћене од стране аустријских лифераната, који су у томе видели само лични интерес и корист.³⁸

И заиста, Аустроугарска је вршила велики притисак на Порту да јој одобри изградњу пруге од босанске границе (Увца) до Митровице. Она је, уз подршку Немачке, успела да у Цариграду издејствује одобрење за овај железнички план, што је њен министар спољних послова Ерентал званично и објавио 27. јануара 1908. године. Како је овај аустријски план дубоко задирао у интересе Србије, која је након царинског рата била приморана да своје производе извози на запад преко Солуна, то је њена дипломатска активност у Цариграду била интензивнија за изградњу Јадранске железнице.³⁹ Да је Аустроугарска до ситних детаља разрадила овај план говори и један извештај Српске гимназије у Пљевљима у којем се наводи да су у Беч били позвани паша Бајровић, Веселичић и Стевовић, који су требали да узму

36 *Документи о Рашкој области 1900-1912*, Београд, 1995, 126-127, док. 95; АС, МИД ППО, 1906, ред 1, без броја, Чедо Поповић, капетан српске војске – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Београд 17. јун 1906.

37 *Документи о Рашкој области 1900-1912*, Београд, 1995, 128, док. 96; АС, МИД ППО, 1906, ред 1, № 438, Љ. Јовановић – Врховном одбору српске организације, Београд 5. јули 1906.

38 *Документи о Рашкој области 1900-1912*, Београд, 1995, 189, док. 118; АС, МИД ППО, 1908, ред 49, Бр. 244, Петар Косовић, в. д. директора гимназије у Пљевљима – Главном тугорству, Пљевља 16. фебруар 1908.

39 Ђорђе Микић, „Питање трасирања Санџачке и Јадранске железнице кроз Косовски вилајет 1908-9. године“, *Обележја*, бр. 3, Приштина, 1976, 82.

концесију изградње новопазарске железнице. Иако се по њиховом повратку из Беча није ништа даље знало, претпоставља се да је постигнут договор на основу разговора између Бајровића и Филипа Ђурашковића који је пристао да уђе у компанију за грађење пруге.⁴⁰

Аустријанци су на све начине гледали да учврсте и ојачају своју позицију у Пљеваљском санџаку. На томе је активно радио и генерал гроф Драшко-вић, аустријски конзул у Пљевљима, који је преко свог министарства захтевао промену турског гарнизона у том месту. Као разлог за такав захтев наводио је слабљење аустријских аспирација, које је, по њему, настало услед јачања пријатељства између турских војника из гарнизона и локалних грађана.⁴¹

Аустроугарска је, под изговором да жели „да успостави ред и мир“, покушавала да прикрије своје тежње о окупацији Пљеваљског санџака. Зато је посебно место у својој спољној политици посветила пропаганди и интригама којима је сељаке у тим крајевима подстрекивала на побуне против турске власти. Аустроугари су, у жељи да што више ослабе српски народ, ширили информације о наводној окупацији Рашке области од стране Србије и Црне Горе. Велики број људи који су припадали различитим слојевима друштва били су „регрутовани“ за овакве послове на терену. Аустријски официри су, под изговором да одлазе у лов, долазили у контакт са Србима и наговарали их да подижу устанак против турске власти, а заузврат нудили помоћ и заштиту. Поред њих, у пропагандни рад су били укључени и аустријски лекари, као и локални трговци који су за свој политичко-пропагандни рад по веома повољним условима добијали лифериције за аустријску војску.⁴²

Деловање Аустроугарске у Пљеваљском санџаку није дало значајног резултата, јер није успела у својим намерама да ову област припоји окупираној Босни и Херцеговини. Разлог за неуспех треба тражити, пре свега, у неповерењу према Аустријанцима, које је у великој мери постојало код Срба, али и Турака. Свесна ситуације, Аустрија се окренула другој добити – анектирала је Босну и Херцеговину мимо свих међународних договора. Након тог чина повукла се из Пљеваљског санџака и једно време усредсредила на одбрану задобијене позиције у Босни. Пљеваљски санџак и западни део Старе Србије су за једно време, али не дуго, остали ван деловања Аустрије и њених агената. То, међутим, није дуго потрајало Аустрија је своју делатност реактивирала нарочито након Балканских ратова.

40 *Исџо*, 90.

41 *Документи о Рашкој обласџи 1900-1912*, Београд, 1995, 207, док. 126; АС, МИД ПШО, 1908, ред 49, без броја, Прокопије Шиљак, заступник управитеља основних школа – Директору гимназије, Пљевља 30. јули 1908.

42 Милић Ф. Петровић, „Српска царинарница на Јавору крајем XIX и почетком XX вијека“, *Брезнички зајиси (Прилози изучавању кулџурно-исџоријске џрошлости Пљеваљског краја)*, бр. 13-14, 2000-2001, 26.

Необјављени извори

Архив Србије

Министарство иностраних дела, Политичко одељење
Просветно-политичко одељење

Објављени извори

- Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914*, 18. Band I, Berlin 1924.
Петровић 1997: М. Ф. Петровић, *Документи о Рашкој области 1890-1899*, Београд: Историјски музеј Србије.
Петровић 1995: М. Ф. Петровић, *Документи о Рашкој области 1900-1912*, Београд: Архив Србије.
Србија 1878. Документи, Београд 1978: Српска књижевна задруга.
Перуничкић 1989: Б. Перуничкић, *Зулуми аџа и дејова у Косовском вилајету*, Београд: Нова књига.
The Great European Treaties of the Nineteenth century, ed. s. A. Oakes & R. V. Mowat, intr. s. H. E. Richards, Oxford 1930: Clarendon press.

Литература

- Гравје 1977, Г. Гравје *Новојазарски санџак*, Нови Пазар: Завичајни музеј Нови Пазар.
Зарковић 2006: В. Зарковић, „Примери деловања великих сила и Србије међу Арбанасима у Старој Србији почетком XX века“, *Духовносни писане културе Срба у контексту културе балканских Словена*, Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу: 183-196.
Историја српског народа VI/1, Београд 1983: Српска књижевна задруга.
Јагодић 2009: М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд: Завод за уџбенике.
Микић 1976: Ђ. Микић, „Питање трасирања Санџачке и Јадранске железнице кроз Косовски вилајет 1908-9. године“, *Обележја*, бр. 3, Приштина: Часопис за друштвена питања, науку и културу, 81-106.
Петровић 2002: М. Петровић, „Аустроугарска политика и пропаганда у Старој Србији до Првог светског рата“, *Брезнички записи (Прилози изучавању културно-историјске прошлости њеваљског краја)*, бр. 15, Пљева: Пљеваљске новине, СИЗ за науку Општине Пљева, 26-43.
Петровић 1999: М. Ф. Петровић, „Рашка област према одлукама Берлинског конгреса 1878. године“, *Брезнички записи (Прилози изучавању културно-историјске прошлости њеваљског краја)*, бр. 11-12, Пљева: Пљеваљске новине, СИЗ за науку Општине Пљева, 123-136.
Петровић 2000-2001: М. Ф. Петровић, „Српска царинарница на Јавору крајем XIX и почетком XX вијека“, *Брезнички записи (Прилози изучавању културно-историјске прошлости њеваљског краја)*, бр. 13-14, Пљева: Пљеваљске новине, СИЗ за науку Општине Пљева, 15-30.

- Растовић 2015: А. Растовић, *Велика Брџанија и Косовски вилајет 1877-1912. године*, Београд: Завод за уџбенике.
- Стојанчевић 1994: В. Стојанчевић, „Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године“, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад: Прометеј, 177-206.
- Шалипуровић 1969: В. Шалипуровић, *Раоничка буна, аграрни покрет у западним крајевима Саваре Србије 1903-1905*, Сјеница: Заједница образовања Сјеница.

Vesna S. ZARKOVIC

**THE IMPACT OF AUSTRIA-HUNGARY
ON THE OCCURRENCES IN PLJEVALJSKI
SANDZAK IN THE FIRST DECADE
OF THE 20TH CENTURY**

Summary

Austria-Hungary, after the Berlin's Congress 1878, in which it had got the right to occupy Bosnia and Herzegovina, worked intensively on the spread of its state, and wished to reach the sea exit. The main obstacle on that road were Serbs from Old and South Serbia.

The three points in Old Serbia had had a special importance for Austrians, from where they were acting, and which represented the source of information for their political-advertising work: Pljevlja, the seat of the occupation authorities governing as the part of Novopazarski sandzak, Skopje, the seat of the consulate, and Prizren in which consular branch office was to be found. For Austria's objectives, and the politics of Drang *nach Osten* Pljevaljski sandzak was of great importance, since it had been in the proximity of Bosnia and Herzegovina, and also represented the shortest way leading through Mitrovica to Thessaloniki. In that part of Osman's Empire Austria had had its military crew, and civic agents in Pljevlja, due to which the work in that area was the strongest and the most intensive. On the importance of Pljevaljski area for Austria-Hungarians speaks the fact the most skilful officers from the lowest to the highest grade were directed there. In very short period Pljevlja, from a modest place is turning into a town having leading role in the whole area. Craftsmen and commerce are growing, and population number is being increased until 1908, where immigration in Serbia, Bosnia and Herzegovina and America commenced. Serbian population in Old Serbia, and generally in Pljevaljski sandzak was burdened with the introduction of new taxes, besides the existent ones, which led to the outbreak of new uprisings against Turkish authorities, which had been accompanied by Austria-Hungary without any doubts. By spreading rumours, and using different means, it managed to gain for itself supporters, either from Serbian or from Turkish side. For political-advertising work on the field, some individuals were gaining proliferations for Austrian army under very favourable conditions. In its activity Austria-Hungary did not choose

the means in order to gain the objective. It stopped its activity temporarily by the annexation of Bosnia and Herzegovina, where it had withdrawal its troops from Pljevaljski sandzak.

Key words: Pljevaljski sandzak, Austria-Hungary, Serbs, Osman's Empire, rebellions.

Иван М. БЕЦИЋ*

Институт за српску културу - Приштина/Лепосавић

МИТРОВАЧКА КОСОВСКА БАНКА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА**

Айсѝракѝ: На подручју источног дела Краљевине Југославије постојао је велики број локалних новчаних завода са невеликим капиталом. У управама ових завода најчешће су се налазили најкрупнији акционари, који су у погледу банкарских послова често били неуки, што је доводило до бројних афера везаних за пословање завода и краха банака. У раду је, првенствено на основу архивске грађе, приказан рад Косовске банке из Косовске Митровице, која може послужити као својеврсна „студија случаја” о начину и проблемима у пословању малих локалних банака у међуратном периоду.

Кључне речи: Косовска банка, Банка „Стара Србија”, Пећска трговачко-индустријска банка, Призренска банка, велика економска криза.

Услед прилика у европском делу Османског царства крајем XIX и почетком XX века српско градско становништво (трговци и занатлије) почело је да осиромашује и да се задужује, што је за последицу имало појаву зеленаштва. Функцију кредитора вршиле су поједине сарафске радње које су у основи биле мењачнице. Као кредитори јављали су се рентијери, читлуксахибије, трговци, имућни људи, а задуживање код Јањеваца, уз камату од 60 и више процената, константно је погоршавало положај Срба.¹

Економско пропадање српског становништва угрозило је и српске националне интересе, па је, уз помоћ српске владе, почетком XX века покренуто оснивање низа тајних финансијских установа на акционарској основи,

* Научни сарадник, becic89@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 *Цариградски гласник*, 11, 12. март 1904, 1.

које су имале карактер црквених фондова. Прва таква установа био је „Фонд цркве Светог Ђорђа”, основан у Призрену 1901, а потом су се фондови појавили у Приштини 1905, Пећи 1907. и Урошевцу 1909. године.² У првој деценији XX века основан је и Фонд цркве Светог Саве у Косовској Митровици, али је архива ове установе потпуно уништена па су детаљи о њеном пословању непознати.³

Са ослобођењем Косова и Метохије 1912. дошло је до преображаја фондова у новчане заводе акционарског типа, у складу са српским трговачким законом. Косовска банка у Косовској Митровици основана је на основу одобрења министра народне привреде од 19. септембра 1913. са капиталом од 125.000 динара, подељеног у акцијама од по 100 динара.⁴ Банка је основана иницијативом Михаила Драгићевића, генералног директора Прометне банке који је као војник ратовао за ослобођење Косова, а са идејом да се групишу привредне снаге у Митровици и подстакне привредно-економски напредак краја. Као оснивачи банке уписани су: Антоније Димитријевић, управник народне школе; Милутин Стерђевић, председник општине; Михаило Денић, апотекар; Арсеније Ђирић, Гига Николић, Јован Даниловић, Мита Марина, Младен Ђ. Каракушевић, Петар Саздић, Рака Крстић, Ристо Голубовић, Саво Голубовић, Светислав Николић и Стеван Петровић, сви трговци.⁵ Из списка се види да су сви оснивачи били Срби, мада поједини аутори наводе да међу њима било и Јевреја. Акционари Јевреји учествују у раду Банке након Првог светског рата, а међу њима су најзначајније породице Аврама Адигеса и Лазара Израила.⁶

Већ у првој години рада Банке избио је Велики рат, али је она радила до 7. новембра 1915. када је одржана последња седница управе, после које су чланови управе примили менице у вредности од 81.800 динара и 3.875,85 динара у готовини од дотадашњег привременог благјаника и потпредседника Банке Станојла Димитријевића. Све банчине књиге које нису могле да стану у касу су страдале, а акционарска књига, коју је аустроугарска војска однела у Београд, враћена је по ослобођењу. У рату су страдали чланови

2 Иван М. Бецић, „Стварање српских финансијских установа на Косову и Метохији–Призрен”, *Културно наслеђе Косова и Метохије: историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, Београд, 2013, 849.

3 Радован Самарџић, Сима М. Ђирковић, Олга Зиројевић, Радмила Тричковић, Душан Т. Батаковић, Веселин Ђуретић, Коста Чавошки, Атанасије Јевтић, *Косово и Метохија у српској историји*, Српска књижевна задруга – Друштво за чување споменика и неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918. године: Подружница у Швајцарској, Београд, 1989, 243.

4 *Српске новине*, 42, 21. фебруар 1914.

5 *Правила Косовске банке*, Београд, 1913, 19.

6 Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Филозофски факултет Београд, Београд, 2013, 396; АЈ, 65–1306–2290, Списак акционара за збор 1. априла 1923.

Управног одбора: Михајло Денић, председник; Михајло Николић, Милутин Стерђевић, Илија Попадић и чланови Надзорног одбора: Рака Крстић, Ристо Голубовић и Светислав Николић. Преживели чланови управе на седници 10. децембра 1918. одлучили су да продуже рад, са којим су отпочели 7. јануара 1919. Косовска банка била је један од првих завода на подручју Србије који је отпочео рад након рата, у несређеним приликама, што је значило и доста проблема у раду. Прикупљање акционара, наплата меница, као и уплате акција ишле су врло тешко. Менични дуг износио је 47.260 динара и представљао је готово 40% капитала Банке, али је био ненаплатив, јер су се дужници ослањали на мораторијум за отплату дугова. Зато су готово сви новчани заводи период непосредно по склапању примирја па до половине 1920. године проводили у прикупљању својих ресурса (пословних књига, обнови уништеног канцеларијског намештаја и материјала) и чекали закон о ликвидацији мораторног стања да би кренули са обављањем послова. Многи акционари Косовске банке у прво време нису вршили уплате, углавном правдајући се оскудицом у новцу, док су поједини то одбили јер су чланове управе сматрали сиромашним после рата, тако да нису имали гаранције за банчину имовину. Стога је управа отпочела са шпедитерским послом, за који им није била потребна готовина. Закупили су зграду 1. марта 1919, а обрт је од јануарских 955,20 динара порастао на 172.641,82 динара у мају, што је донело чисту зараду од 7.000 динара.⁷

Како су банчина предратна средства била недовољна за послератне потребе донета је одлука о повећању основног капитала на 500.000 динара, која би се извршила у три кола по 125.000 динара. Упис другог кола акција почео је 1. јула 1919. и трајао је до фебруара 1920. када су акције потпуно уплаћене, док је од 1. марта 1920. отворен упис акција трећег кола, које су уплаћене до краја године.

Потребе за обновом порушене земље утицале су на инвестициону политику банака, тако да се велики број њих упуштао у финансирање, оснивање и преузимање индустријских и трговачких предузећа. Банке су се јавиле као власници низа грађевинских предузећа, фирми и магацина који тргују намирницама, пивара итд. Овакво пословање готово свих банака намеће закључак да није била извршена подела новчаних завода на пословне банке и на чисто банкарске установе, али и одговор банака на помањкаше новца, нарочито у 1922. години. Послови изградње, али и спекулације, доносили су брзу и велику зараду, јер се радило о трговини дефицитарном робом, што је изазвало подизање улога на штедњу и пласирање новца по знатно вишим, зеленашким каматама, тако да су заводи остајали без средстава довољних за рад и морали су да реализују сопствени портфељ који није увек био ликвидан.

7 АЈ, 65–1306–2290, Записник са збора одржаног 3. јуна 1919.

И Косовска банка упустила се у трговачке и индустријске послове. На предлог председника Управног одбора Ђоше Борисављевића купљена је вршалица са локобилном јер је у звечанском округу била оскудица у пољопривредним машинама.⁸ Ова инвестиција није привређивала, јер услед сталних напада Арнаута није било безбедно да се користи. Банка је 1920. узела у закуп велепродају дувана за звечански округ, договорила извесне испоруке материјала за државу и развијала комисионе послове, па и продају ракије. Концесију за велепродају дувана Банци је уступио Борисављевић, пре избора за члана Надзорног одбора. Добит су делили по пола и мада то није био неки приход, Банци је представљао главни посао.⁹ Банка је увозила потрештине из иностранства и мада је на продаји зарађивала, услед тешких саобраћајних прилика и осцилација цена на тржишту, ови послови носили су велики ризик. Намера да развије шпедитерски посао у правцу Пећи и Новог Пазара није остварена услед непостојања јавне безбедности од албанских банди. Крајем године Банка је основала повлашћену књижару, коју је уступила књижарима Лазићу и Кандићу. Управа Банке посматрала је Митровицу као погодно место за развој индустрије и крајем 1920. добила је од државе концесију за истраживање рудних терена, ради проналажења квалитетних врста угља. Конзорцијум је прерастао у индустријско друштво „Косово”, чији су оснивачи били чланови управе Косовске банке: Михаило Драгичевић, Петар Саздић, Будимир Орлић, Раде Павићевић, Ђоша Борисављевић, Ђорђе Мандић, Пајо Ђук, Саво Голубовић, Мина Младеновић, Мита Марина, Гига Николић, Тодор Михаиловић и Миле Поповић. Инвестициони планови Банке нису овим били исцрпљени, већ је почетком 1921. она преузела градњу моста на Ибру.¹⁰

У 1920. почели су да се развијају и банкарски послови. Порасли су улози на штедњу, а добри пословни односи са Прометном банком из Београда омогућили су довољна средства за потребе кредитирања трговаца и занатлија, па је ојачала есконтна грана делатности.¹¹

Већ на првом послератном збору акционара могу се приметити тежње које ће пратити рад Завода у трећој деценији XX века, а то су несугласице око банчине политике, жестоке свађе на зборовима, међусобне тужбе и искључивања из Управног одбора. Услед расправе о исправности збора из управе су искључени Јован Даниловић и Нико Ђирић, док је одмах по

8 Вршалица је купљена код Пољопривредног инспектората у Скопљу, а локобил у Осипјеку. Смештени су у Вучитрну, а њихова вредност је 1921. процењена на 34.000 динара. (АЈ, 65–1306–2290, Записник са седнице Управног одбора од 16. маја 1920. и Процена Вучитрнског суда од 23. маја 1921.)

9 АЈ, 65–1306–2290, Извештај инспектора од 14. маја 1921.

10 Исто.

11 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора поднет на збору од 24. маја 1921.

почетку рада 24. априла 1921. збор одмах прекинут услед жестоке свађе око валидности акција депонованих у Прометној банци у Београду.¹² На поновљеном збору 24. маја 1921. прекид од сат и по изазвао је предлог о изменама и допунама правила, којим би оба одбора била проширена са по три угледна акционара који не живе стално у Митровици. На овај начин број чланова Управног одбора био би 10, а Надзорног 8. Чланови управе са боравком ван Митровице не би морали да присуствују седницама уколико им је долазак био онемогућен, нити би били ангажовани за дежурног члана, али би бар два пута годишње морала бити одржана заједничка седница.¹³

Највећи проблем приликом изјашњавања за промену правила односио се на право заступања одређених акционара. Наиме, комесар присутан на збору утврдио је да је чак 10% акција било нелегитимно заступљено, јер су пријављена лица за заступање већ били законити заступници својих чланова породице.¹⁴ Овакав развој догађаја одигравао се само у случају непознавања правила рада о акционарским друштвима и релативно је чест на подручју Србије почетком треће деценије XX века, што јасно говори о структури акционара. До промена правила ипак је дошло и на ванредном збору одржаном 15. јануара 1922. у Управни одбор који су чинили: Ђоша Борисављевић, Саво Голубовић, Раде Павићевић, Мило Поповић, Каменко Попадић, Ђорђе Мандић и Будимир Орлић прикључени су Михаило Драгићевић, Тихомир Жарковић и Петар Саздић, док су уз Миту Марину, Гигу Николића, Пају Ђука, Мину Младеновића и Саву Лазића чланови Надзорног одбора постали: Петар Милановић, директор Прометне банке, Ђока Јовановић, директор стругаре Прометне банке и Светислав Предић.¹⁵

Честе неправилности у раду Завода довеле су 1921. до прве инспекције његовог рада. Инспектор је пронашао одређене неправилности, а једна од њих односила се на резервни фонд који је био у готовини, а не у хартијама од вредности. Директор Банке Будимир Орлић правдао је овај поступак наглим променама курса хартија од вредности, па би при наглom паду Банка могла претрпети озбиљну штету. Овакав поступак Косовске банке био је пракса у периоду инфлације будући да су се заводи трудили да сав расположиви новац употребе, јер је за 100 швајцарских франака од 199 динара јула 1919. на берзи у Цириху, јануара 1923. било потребно 1948,16 динара.¹⁶

12 АЈ, 65–1306–2290, Записник са збора 7. јула 1920. и Извештај комесара са збора 24. априла 1921.

13 АЈ, 65–1306–2290, Измене и допуне правила поднете на збору акционара одржаног 24. маја 1921.

14 АЈ, 65–1306–2290, Списак лица којима је оспорено право гласа.

15 АЈ, 65–1306–2290, Записник са збора од 15. јануара 1922.

16 I. M. Bescić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, Stubovi kulture, Beograd, 2003, 141.

Истовремено, индекс курсева деоница новчаних завода је са 100 јануара 1920. пао на 50 јануара 1923, док су папири индустријских предузећа током 1921. у појединим месецима били и испод половине вредности индекса са почетка 1920.¹⁷ Из наведеног је јасно зашто су банке избегавале да резервни фонд претварају од хартије од вредности иако је закон то изричито налагао. Извесне неправилности у пословању нађене су код кредитирања клијената. Појединим меницама истекао је рок, а нису биле ни протествоване ни обновљене, док су чланови управе Павићевић и Орлић давали приватне позајмице на подлози банчаних акција, што је требало забранити јер је тако могло доћи до злоупотреба. Током прегледа инспектор није уочио неку злонамерну радњу управе, а извором незадовољства појединих чланова сматрао је малу зараду, јер ни 1921. није било дивиденде. Главни узрок томе била је велика режија од 80.000 динара, јер Банка није имала своју зграду и плаћала је закуп локала.¹⁸ До краја 1921. уплаћено је четврто коло акција па је банчина главница подигнута на 500.000 динара, да би у 1922. она износила 1 милион динара.¹⁹

Почетком 1923. дошло је до новог, овога пута веома интензивног сукоба у банчиној управи. На редовном збору акционара Раде Павићевић оптужио је директора Банке Орлића за самовољу приликом доношења одлука о давању зајмова и при регулисању меница, дискриминацију приликом повећања плате уопсленицима, несавесно пословање у вези са шпедиторским одељком, занемаривање послова услед бављења питањима од личног задовољства, неравномерно распоређивање награде добијене од рударског друштва „Косово”, склапање послова по неповољним условима за Банку ради личне користи.²⁰

Други члан Управног одбора, Каменко Попадић, за незаконито пословање оптужио је, уз Орлића, и председника Управног одбора Ђошу Борисављевића. Теретио га је да је омогућио извесним лицима коришћење кредита без камате и да су менице које су се односиле на те кредите заведене у књизи банчаних меница, а не меница клијената. Оптужио је Борисављевића да је лично одобрио откуп стругаре у Рожају, мимо одлуке управног одбора иако је сума прелазила лимит којим је закон то дозвољавао. Укупна уложена сума у стругаре прелазила је 250.000 динара, односно четвртину банчиног капитала, што се не види из поднетих извештаја управи јер нису били реални. Борисављевић и Орлић оптужени су и за давање мита председнику комисије за пријем телеграфских стубова, јер је Банка

17 АЈ, Фонд Добривоја Стошовића, 81–1–3, Коњунтура ефективног тржишта Краљевине СХС, 5–6.

18 АЈ, 65–1306–2290, Извештај инспектора од 14. маја 1921.

19 *Правила Косовске банке у К. Мийровици*, Косовска Митровица, 1922, 4.

20 АЈ, 65–1306–2290, Изјава Радета Павићевића од 31. марта 1923.

била један од лифераната држави у партнерству са Вукмиром Илићем. Да би обезбедили прихватање извештаја Управног одбора на збору „Ђоша” и „Буда” оптужени су да су поделили око 3.000 акција депонованих у Београду сељацима, банчиним чиновницима, послужитељима и радницима са рудокопа.²¹

Наводе оптужбе у одређеној мери потврдио је инспектор Министарства трговине и индустрије. Његова истрага потврдила је да су одређеним лицима кредити одмах реализовани, а да су појединцима одобрени, али неисплаћени. Симптоматично је било да су клијенти са највећим кредитима регулисали своје обавезе према Банци после збора 25. марта 1923. иако су они доспевали раније, што потврђује наводе Павићевића и Попадића. Такође су се као тачним показали наводи о различитим критеријумима прилоком повећања плата. Шпедиторски посао који је водио Мина Младеновић окончан је тако што је Банка преузела средства са текућег рачуна, а Младеновић је искључен из банчине управе. Награда од друштва „Косово” била је распоређена онако како је у оптужби наведено, односно 60% суме припало је Орлићу, а 40% четворици чланова Управног одбора. Инспектор је утврдио присуство рудара и земљорадника на збору са 360 акција.²²

Предати материјал и резултате истраге прегледао је секретар у Министарству трговине и индустрије Драгутин Ракић који је сматрао да су сви наведени разлози у тужби ствар банчаних унутрашњих питања и да се тичу односа између банчаних органа. Оценио је да наведене неправилности нису биле у супротности са законом о акционарским друштвима, па је тужиоце упутио да задовољење својих потраживања затраже на редовном суду, „тим пре што на жалби није стављена прописана такса Законом о таксама”. На основу овог мишљења заступник министра трговине и индустрије одбацио је жалбу.²³ Одговор управе на иступ Павићевића и Попадића био је веома брз. Ванредни збор акционара заказан је већ за 1. април и обојица су искључена из Управног одбора, а уместо њих изабрани су Крста Вавић и Благо Ристић.²⁴

У 1923. Завод је редовне банкарске послове вршио у ограниченим размерама, а издашније је финансирао трговачка и индустријска предузећа, посебно Рударско индустријско а. д. „Косово” које је вршило експлоатацију угља у Црвеној Водици. Управа је сматрала да пошто је током године Предузеће завршило највећи део инвестиционих радова, да ће ускоро пружати добре резултате. Раст вредности динара и промењени услови

21 АЈ, 65–1306–2290, Изјава Каменка Попадића од 31. марта 1923.

22 АЈ, 65–1306–2290, Извештај инспектора од 1. априла 1923.

23 АЈ, 65–1306–2290, Мишљење секретара Драгутина Ракића од 8. маја 1923.

24 АЈ, 65–1306–2290, Записник са ванредног збора 1. априла 1923.

пословања утицали су да се и у овој установи повећају улози на штедњу и забележи рекордна дивиденда од 15%.²⁵

Потреба за повећањем основног капитала била је хронична. Као допу-ну средстава Косовска банка користила је кредит код Народне банке, Извозне и прометне банке у Скопљу и Прометне банке у Београду. Ниво развијености послова са две прометне банке био је веома висок, што се види и по томе да су за ванредни збор 29. марта 1925. акционари могли да у њима депонују своје акције.²⁶ На овом збору предвиђено је повећање банчине главнице, а дошло је и до измене банчиних правила у погледу расподеле чисте добити. Према до тада важећим правилима од добити је 12% уплаћивано у резервни фонд, 8% је чинило тантијему Управном одбору, 4% Надзорном одбору, 4% службеном особљу, 3% пензионем фонду чиновника, а 2% управи за хуманитарне и друге сврхе. Новом поделом предвиђена су одвајања у висини од 5% резервном фонду, 6% Управном одбору, 2% Надзорном одбору, 2% службеном особљу и 1% пензионем фонду.²⁷ Из измене правила јасно је су издвајања из чисте добити преполовљена и да је збору акционара на расположење остављено чак 84% евентуалне добити уместо 67% колико је до тада било. Овај предлог управе смишљен је да би привукао акционаре да уплате предвиђено повећање главнице на 1,5 милиона динара чиме би се дошло до неопходних средстава за нормално функционисање завода.

Својом инвестиционом политиком Банка је своја средства усмерила у кредитирање предузимачких послова, што није донело предвиђену корист. Израда чамове грађе у Рожају као и закључене испоруке телеграфских стубова и железничких прагова постали су предмет неизвршених обавеза партнера, па су банчини новчани ангажмани добили судски епилог. Банчин ангажман у кредитирању рудника „Косово” достигао је 2.123.855,84 динара, што је ономогућавало Банку да се бави кредитирањем, те је управа желела да се повуче из ове инвестиције.²⁸

Са повлачењем из привредних инвестиција управа је закаснила и већ од 14. јула 1925. Банка је престала да одговара својим новчаним обавезама и тиме још више погоршала ситуацију. Најтеже су били погођени улагачи, међу којима је било и оних који су под најтежим условима „зарађивали парче хлеба и одвајали по нешто од својих уста да би им се наша извесна уштеђевина у старим данима, а сад се налазе у немогућности да поврате своју уштеђевину”.²⁹ Додатно звоно на узбуну донео је чланак у Нашој

25 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора поднет на збору 23. марта 1924.

26 *Службене новине*, 11 март 1925.

27 АЈ, 65–1306–2290, Измена правила Косовске банке

28 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора на збору 28. јуна 1925.

29 АЈ, 65–1306–2290, Извештај комесара од 27. новембра 1925.

Старој Србији: „Откад је Косовска банка у Косовској Митровици свршила своје, говоре се врло интересантне ствари које осветљавају како се у банци радило. Наиме банка није ни могла просперирати кад су сви послови обављани за рачун конзорцијума, који је на рачун банке црпео користи за себе”.³⁰ О скорашњем краху банке говорило се и јавно и приватно, тако да су се Инспекторату Министарства трговине и индустрије у Скопљу обраћала за информације разна заинтересована лица, Народна банка ставила је забрану на употребу банчиних непокретности, а на тај корак спремала се и Извозна и прометна банка.³¹ Сличне грешке чиниле су и управе других банака у погледу опште пословне, инвестиционе и кредитне политике. Политика прекомерног инвестирања у разноврсне објекте и предузећа постала је основни узрок слома банака половином двадесетих година у Краљевини СХС.³²

У новембру 1925. Министарство трговине и индустрије ангажовало је комесара да прегледа рад Косовске банке и предложи евентуалне мере да се заштите општи и интереси улагача. Комесар је дошао до закључка да рад Управног одбора није био онакав како би се пожелети могао, јер је целокупну банчину имовину употребио као супергаранцију уместо да солидним радом створи Банци довољне кредите код повериоца. Имовином је руковано без икакве опрезности, чиме је нанета штета Банци и акционарима и чиме су угрожени интереси улагача. Управа је прећутно одобрила да се цео капитал употреби за друштво „Косово” чиме је банчина главница угрожена јер је мобилисана у несигурне рударске послове. Управни одбор ушао је у послове који се нису могли контролисати, иако су га чланови Надзорног одбора у више наврата саветовали да се извесни послови обуставе, као сеча шуме у Рожају, Вукмирова Стругара и сл. Из банчине касе издаване су огромне суме појединим лицима чија финансијска моћ није давала гаранције банци: Ајделу Јусуфу, Ибраиму Ферату, Вукмиру Илићу, Хусеину Хасановићу и другима. Жиранти при овим кредитима била су несигурна лица, о чијем имовном стању је рачун требало да води Управни одбор. Није се водило рачуна о вредности имања, нити о сопствености имања код Турака преко интабулационих књига, које су служиле као подлога за издате зајмове по меницама на којима су јемци несигурни, а извесне суме издате су чак без икаквих покрића.

30 *Наша Сџара Србија*, 13. август 1925, 2.

31 АЈ, 65–1306–2290, Допис Инспектората у Скопљу Министарству трговине и индустрије од 24. августа 1925.

32 На тај начин у стечај су отишле: Уједињена банка Београд, Београдска комисиона банка, Балканска банка из Загреба, Банка Ник. Бошковић и Комп. из Београда, Славенска банка из Загреба, Хрватско славенско господарско друштво из Загреба, Банка и штедиона за Приморје из Сушака. (Душан Узелац, *Инвестициона пољтика кредитних установа*, Београд, 1928, 32–33).

Део вредносних папира из резервног фонда управа је 15. јуна 1923. заложила код Народне банке, а фонд је додатно смањен са 78.952 динара 30. новембра 1924. на 41.265 динара 31. децембра 1924, јер је управа продала 500 акција 7% Инвестиционог зајма из 1921. по курсу од 66,50 за 33.250 динара преко Прометне банке, а разлику на курсу отписала приликом закључка књига за ту годину. До нове продаје вредносних папира из резервног фонда дошло је 14. септембра 1925. када су продате 272 обвезнице 7% Инвестиционог зајма по курсу 74,75 динара за 20.232, а 18. септембра 1925. по курсу од 74 50 комада за 3.700 динара. Овим радом Управни и Надзорни одбор отуђили су резервни фонд који је служио за покриће губитака који би проистекли из правилно предузетих и обављених, а са штетом окончаних послова. Додатни мањак у резервном фонду чинило је то јер је 272 комада акција 7% зајма предато Среској финансијској управи на име кауције за одређена приватна лица и што је Управни одбор 13. септембра 1925. продао обвезнице 7% зајма ради исплате улога на штедњу Данилу Прљевићу, јер је митровачки првостепен суд донео 8. септембра одлуку да се исплати штедња у року од 14 дана или ће банка ићи у стечај. Предузете радње извршене су без зборске одлуке и тиме су биле противне Закону о акционарским друштвима као и члану 68. Правила Косовске банке, па је комесар сматрао да би чланове управе требало позвати на одговорност и наредити им да из својих личних средстава попуне резервни фонд који су незаконито отуђили. Управни одбор није у свему поступио према примедбама Надзорног одбора и за примедбе на поједине радње није ништа предузимао.³³ Према курсевима по којима је Банка продавала хартије од вредности изгледа да је крајем 1924. године била у великој оскудици са новцем јер је месечни курс обвезница 7% зајма децембра био 74,1, а продате су по курсу 66,5.³⁴

У погледу будућности установе мишљење комесара било је да би Косовску банку требало да прихвати нека јача банка или конзорцијум имућнијих приватних лица те се тако акционари и улагачи банке спасу од пропасти. Како је највећи део капитала употребљен за „Косово” требало би да управе нађу начин и сондирају питање о даљем опстанку Косовске банке, јер Банка и њени акционари имају највише акција тог предузећа, па би оно требало да им помогне и изађе у сусрет, пошто је садашња његова управа организовала интензивнији рад у руднику чијим би приходима могла прихватити Косовску банку и спасти је од краха.³⁵

На састанку у Београду одржаном десет дана раније већ је била донета одлука санирању Косовске банке и мерама које ће се употребити. На састанку

33 АЈ, 65–1306–2290, Извештај комесара од 27. новембра 1925.

34 Упоредио према И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Институт за савремену историју, Београд, 2012, 441.

35 АЈ, 65–1306–2290, Извештај комесара од 27. новембра 1925.

су присуствовали Лазар Жарковић, члан Управног одбора, Паја Ђук, бивши члан Надзорног одбора (као делегати Управног и Надзорног одбора) и Пера Милановић, Пера Саздић и Михаило Драгићевић (као акционари). Као мера за санирање предвиђен је упис новог капитала од 1 милион динара у коме ће поред извесних лица из Митровице партиципирати и акционари из Београда: Михаило Драгићевић са 250.000 динара, Пера Милановић са 60.000 и Пера Саздић са 40.000 динара. На овај начин Банка би у кратком року располагала са готовином од 550.000 динара, па би могла да одговори најжитнијим обавезама.

Однос између Банке и друштва „Косово” у погледу откупа оснивачких акција регулисао би се тако што би се друштво „Косово” одужило по књигама Косовске банке за 434.000 динара главнице и каматом од дана задужења до дана обрачуна. За изузете суме, од Косовске банке на име откупа ових акција, дужни би били да дају своје менице на које би плаћали Банци највише 12% годишње камате без икакве провизије и исплаћивали дуговања постепено, у складу са могућностима. Косовска банка примиће назад сву грађу и одужити друштво „Косово” са одговарајућим износом и обрачунатом каматом од дана задужења до дана обрачуна. Уколико је друштво „Косово” утрошило одређену вредност овог материјала и уколико му буде било потребно, откупиће материјал од Банке по цени која ће се споразумно утврдити и која ће одговарати тржишној цени.

Проблем штедних улога регулисао би се тако што би се штедишама предложило да се за њихова средства, од 1. јануара 1925. не обрачунава већа камата од 8% годишње, с тим да се улози до 1.000 динара исплате одмах. Улозима до 10.000 динара половина би била исплаћена до краја године, а остатак у другој половини наредне године. Улози преко 10.000 динара исплатили би се тако што би четвртина била исплаћена одмах, четвртина до 30. јуна 1926, четвртина до 31. децембра 1926, а последња четвртина до 30. јуна 1927.

Да би се и даље добијао повољан кредит код Народне банке, да се издејствује да од досадашњег кредита Банка може да користи бар 200.000 динара тако што би јој се у реесконт послало пет меница са по 50.000 динара на имена: Мита Марина, Гига Николић, Раде Брушлија, Лазар Жарковић и Михаило Драгићевић, а подносилац би била Косовска банка. Овом меницом регулисао би се досадашњи дуг Косовске банке код Народне банке од приближно истог износа. За случај потребе већег обртног капитала требало би осигурати стални месечни есконтни кредит од 300.000 динара било код Прометне банке или код Извозне и прометне банке по што повољнијим условима. Неопходно би било и применити строгу штедњу и у том циљу дужност дежурног члана и благајника вршиће чланови управног одбора бесплатно.³⁶

36 АЈ, 65–1306–2290, Записник конференције од 17. новембра 1925.

Главни актери санације Банке руковидили су се тиме да би се приликом стечаја банчина имовина претворила у разне таксе, дијурине и адвокатске хонораре, а да би већина поверилаца остала неизмирена. Заједно са акционарима улагачи су уплатили 1.197.200 динара чиме је стање санирано, а рад Банке продужен. Нова управа истакла је да ће зајмове убудуће давати само уз потпуну сигурност и ликвидност, да ће режијске трошкове свести на минимум и радити без дневница. Због свега што се догађало Банка у 1925. практично није радила, а реалан губитак у 1924. износио је 1.218.157 динара и потицао готово искључиво из два лоше вођена посла са дрвима у Рожају са Вукмиром Илићем. Губитак је пао на терет акционара првог кола и њихов резервни фонд који је износио 276.556,44 динара. Главница ових акција остала је на 57.799,14 динара, а евентуално би се повећала наплатом отписаних сумњивих потраживања или би се смањила ако би се показао још који губитак из ранијих пословања.³⁷

Током 1926. прилике у Банци су саниране, а ново повећање главнице од 1.200.000 динара, значило је да је достигла висину од 2,2 милиона динара. Са главницом ове висине Косовска банка и даље је била типичан представник малих провинцијских банака, којих је у Краљевини СХС 1926. било чак 707 од 800 регистрованих новчаних завода.³⁸ Банка је у марту обновила рад и бавила се финансирањем трговачког и пословног света, посебно у Митровици, где се новчана оскудица јако осећала. Средства су у највећој мери обезбеђена кредитима Народне банке, Државне Хипотекарне банке и Извозне и прометне банке. Поједине старе позиције, попут меница на извршењу, управа је свела са 300.000 динара на 130.000, а посао са грађом потпуно ликвидирала. Штедишама је исплаћено преко 400.000 динара, чиме је Банка поново стекла одређено поверење у јавности.³⁹ Начин на који је санација спроведена довела је до промене карактера акционара. Уместо великог броја малих акционара приметна је концентрација капитала код неколико крупних акционара међу којима су највећи били: Раде Брушлија са 1.225 акција, Прометна банка са 1.000, Сава Кујачић са 708, Глигорије Николић са 665, Лазар Жарковић са 600 и Мита Марина са 600 акција.⁴⁰

У привредном погледу 1927. оцењена је као једна од најтежих. Суша је десетковала летину и умањила извоз, забележен је велики број стечајева, обустављања послова, редукације персонала и промета. Косовска банка бавила се чисто банкарским пословима и давањем кредита по краткорочним зајмовима. Ликвидирала је старе послове, а менице по извршењу свела на 15.000 динара. Ликвидација ангажмана из протеклих година произвела је штету од

37 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора од 29. априла 1926.

38 Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда*, Геца Кон, Београд, 1929, 52.

39 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора од 20. марта 1927.

40 АЈ, 65–1306–2290, Списак депонованих акција за збор 20. марта 1927.

980.000 динара што је пало на терет главнице првог кола, тако да је остатак од 20.000 повучен и остала је само нова главница од 1.200.000 динара.⁴¹

Немогућност пласирања новца у привреду значио је повећање штедних улога у банкама. У Косовској банци то је значило утростручивање висине штедних улога, што је изменило однос између сопствених и туђих средстава. Овај однос у југословенским банкама 1920. био је 43:57%, али је 1929. износио 24,1:75,9%.⁴² Банка је у овој години зарадила 156.361,95 динара, али је поседовање 2.269 комада акција друштва „Косово” значило умањење њихове вредности са 1.146.000 динара свели на 989.638,05, па је зарада отписана у корист рачуна хартија од вредности. Приметна је даља концентрација акција у рукама крупних акционара, посебно у породици Марина, која је већ поседовала 2.724 акције, односно 25% капитала.⁴³

Табела 1. Главне позиције Косовске банке (у динарима)⁴⁴

Година	Капитал	Есконт меница	Улози на штедњу	Резервни фондови	Дивиденда
1919.	200.000	152.960	72.551,72	27.647,43	-
1920.	301.626	351.404	214.190,64	42.593,22	-
1921.	500.000	809.702,90	275.223,89	47.550,01	8%
1923.	1.000.000	1.204.325,90	813.946,35	205.810,17	15%
1924.	1.000.000	1.480.550	879.712,61	265.810,17	-
1925.	1.000.000	2.276.346,62	879.712,61	205.810,17	-
1926.	2.200.000	1.572.338,11	175.318,82	-	-
1927.	1.200.000	1.548.290,40	253.111,75	-	-
1928.	1.200.000	1.859.860,40	895.426,65	-	-

Од 1929. године Завод је радио стабилно, са малим бројем крупних акционара који су добит распоредили тако да је 5% одвајано у резервни фонд, 6% као тантијема Управном одбору, 2% као тантијема Надзорном одбору, 2% банчином особљу, а 1% пензионим фонду чиновника и службеника.⁴⁵

41 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора од 18. марта 1928.

42 Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda*, Jugoslovenski Lloyd, Zagreb, 1933, 216.

43 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора од 17. марта 1929. и Списак депонованих акција.

44 Табела израђена према АЈ, 65–1306–2290, Рачуни изравнања од 1921. до 1928, Мил. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Немања, Скопље, 1933, 153.

45 *Правила Косовске банке у Косовској Мийровици*, Косовска Митровица, 1931, 14–15.

Избијање банкарске кризе у Краљевини Југославији у другој половини 1931. иницирало је брзу реакцију управе, па је на 14. редовном збору 20. марта 1932. одлучено да се од добити чак 25% одваја у резервни фонд. Наредне кризне године значиле су готово потпуну блокаду рада приватних новчаних завода у Југославији, али је Косовска банка, као завод који је првенствено опслуживао потребе својих акционара био изузет од проблема изазваних мораторијумом на отплату земљорадничких дугова.

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије.
Архив Југославије, фонд Фонд Добривоја Стошовића.

Објављени извори

Правила Косовске банке, Београд, 1913.
Правила Косовске банке у К. Мићровици, Косовска Митровица, 1922.
Правила Косовске банке у Косовској Мићровици, Косовска Митровица, 1931.

Штампа

Наша Стара Србија, Скопље, 1925.
Службене новине Краљевине СХС, Београд 1925.
Српске новине, Београд, 1914.
Цариградски гласник. Цариград, 1904.

Литература

Весић 2003: I. М. Весић, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, Stubovi kulture Београд.
Бецић 2012: И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Институт за савремену историју, Београд.
Бецић 2013: И. М. Бецић, „Стварање српских финансијских установа на Косову и Метохији – Призрен”, у: *Културно наслеђе Косова и Метохије, Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности 2* (уредник: Урош Шуваковић), Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије, Универзитет у Приштини, Косовска Митровица, Филозофски факултет у Приштини, Косовска Митровица, Београд, 847–861.
Гавриловић 1933: М. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Немања, Скопље.
Јагодић 2013: М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Филозофски факултет Београд, Београд.

- Lakatoš 1933: J. Lakatoš, *Jugoslovenska privreda*, Jugoslovenski Lloyd, Zagreb.
- Поповић, Мишић 1929: Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Геца Кон, Београд.
- Самарџић, Ђирковић, Зиројевић, Тричковић, Батаковић, Ђуретић, Чавошки, Јевтић 1989: Р. Самарџић, С. М. Ђирковић, О. Зиројевић, Р. Тричковић, Д. Т. Батаковић, В. Ђуретић, К. Чавошки, А. Јевтић, *Косово и Метохија у српској историји*, Српска књижевна задруга - Друштво за чување споменика и неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918. године: Подружница у Швајцарској, Београд.
- Узелац 1928: Д. Узелац, *Инвестициона политика кредитних институција*, Геца Кон, Београд.

Ivan M. BECIC

KOSOVO BANK IN MITROVICA BETWEEN TWO WORLD WARS

Summary

The liberation of Kosovo and Metohija in 1912 had more meanings for that area including the establishment of financial institute based on shares and Kosovo bank from Mitrovica. The beginning of the World War I interrupted the work of these institutions, while Kosovo bank was among first ones to re-establish its work on Serbian territory after the war.

The conditions in the first two post-war years could not provide adequate business work for this bank, so it mostly dealt with trade. The need for post-war rebuilding influenced investment politics of banks which invested in economic firms. The Kosovo bank invested its capital in a mine company called "Kosovo", sawmills, commission and supplying business. These investments did not give expected results, while the bank either lost or immobilized almost all its capital. This kind of bank politics was the source of many confrontations and conflicts within the institution, and thus in 1925 the Bank could not meet its obligations.

The Bank was saved from bankruptcy by a group of businessmen, and in this way clients and creditors were paid off. At the same time, in this way, the owner transformation was done. The number of stockholders was drastically smaller and the capital was in possession of a few large stockholders. By the end of 20-s, The Bank normalized its work and further work continued in conditions of the Great economic crisis.

Key words: Kosovo Bank, Bank „Old Serbia”, Pec’s Commercial-Industrial Bank, Bank of Prizren, Great economic crisis.

УДК 355.4(497.1)“1928/1938”(093.2)
94:327(497.1:496.5)“1928/1938”(093.2)

Далибор З. ВЕЛОЈИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

РАТНИ ПЛАНОВИ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ ПРЕМА АЛБАНИЈИ 1928–1938**

Апстракт: Рад, на основу архивске грађе, даје преглед ратних планова југословенске војске против Албаније у периоду од потписивања тиранских пактова до Аншлуса. Година 1938. узета је као гранична, с обзиром на појаву Немачке на северним југословенским границама, након аншлуса, чиме су основне стратегијске замисли измењене.

Кључне речи: Војска Краљевине СХС/Југославије, ратни планови, Албанија, Италија, Косово и Метохија.

Након потписивања тиранских пактова, 1926. и 1927. године између Италије и Албаније, појачан је спољнополитички притисак на Краљевину СХС у смислу њеног окруживања.¹ Ови су пактови, у ствари, представљали италијански протекторат над Албанијом. Потписивањем одбрамбеног савеза (Други тирански пакт), званично је објављено војно мешање Италије и право слања војних стручњака у Албанију.

* Научни сарадник, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Опширније видети: Б. Петрановић, *Историја Југославије, Краљевина Југославија 1914-1941*, Београд, 1988; Ф. Чулиновић, *Југославија између два рата*, Загреб, 1961; С. Павловић, *Историја Балкана*, Београд, 2001; Е. Милак, *Италија и Југославија 1931-1937*, Београд, 1987; Б. Кризан, *Вањска политика југословенске државе*, Загреб, 1975; М. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе 1918-1938*, Београд, 1938; М. Ванку, *Мала Анђанија*, Титово Ужице, 1969; Ж. Аврамовски: *Балканска Анђанија*, Београд, 1986; *Бриџанци о Краљевини Југославији*, приредио Живко Аврамовски, Загреб, 1986; *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије*, Београд, 2005-2010.

Проглашењем Албаније за краљевину 1928. године, а Зогуа за краља Албанаца, југословенско-албански односи јесу погоршани (углавном због титуле која би значила претензију на југословенске територије на којима живе Албанци), али је крунисање примљено доста мирно, с обзиром да је представљало логичан след догађаја након потписивања тиранских пактова. Југославији се показала као небитна чињеница о државном уређењу суседне Албаније, уколико је она већ под италијанском контролом.² Веће негодовање изазвала је смећа енглеског официра, заповедника албанских трупа у Скадру и довођење на то место Италијана, што је искључивало сваку непристрасност у случају било каквог инцидента на граници.³ Затегнути односи су настањени и наредних година, а кулминирали су оптужбом самог краља Зогуа да југословенска влада стоји иза атентата који је на њега покушан у Бечу 1931. године.⁴ Приликом одржавања друге балканске конференције у Цариграду исте године, албанска делегација поднела је меморандум о угрожавању својих сународника на територији Југославије. Као одговор југословенска делегација је изнела став да балкански савез треба да спречи утицај великих сила на поједине државе, чиме се отворено пребацивало италијанском утицају у Албанији.⁵

Потписани тирански пактови у самој Албанији нису наишли на велико одушевљење. Након пет година, приликом истека уговора, албанска влада није имала намеру да их обнавља. Уместо тога наредних година закључени су трговински уговори са Југославијом,⁶ али је пропало план да се Албанија укључи у планирани Балкански пакт, потписан 1934. године. Однос снага у Европи, а нарочито на Балкану, утицао је на Италију да побољша односе са Југославијом, али и да се обезбеди од немачког продора у Подунавље. Након Аншлуса 1938. године и уласка Немаца у Чехословачку, Албанији је упућен ултиматум који је предвиђао унију, сличну анексији. Коначно су италијанске трупе ушле у Албанију априла 1939. године.⁷

Заштита границе и ратни планови

Након потписивања тиранских пактова стање албанске војске поправило се у смислу снабдевања и обуке. За такав помак треба захвалити, пре свега, везама са Италијом, која је настојала да редовно испоручује оружје и ратни материјал, као и да шаље војне инструкторе задужене за обуку

2 *Бриџанци*, I, 507.

3 *Исџо*, 508.

4 Истрагом је утврђено да су агентатори били присталице Зогуовог противника Фана Нолија.

5 Ж. Аврамовски, *нав. дело*, 51.

6 *Извештаји Министарства иностраних послова*, V, 5-7.

7 С. Павловић, *нав. дело*, 448-449.

албанске војске. Према извештајима за 1926. годину, извежбаност албанске војске била је слаба, а старешински кадар недовољан. Италијани су планирали да реорганизују албанске снаге и услед ангажовања италијанских инструктора приметан је напредак, нарочито у артиљеријским јединицама. Преузимање послова око обуке и командовања довело је до тога да се у албанској војсци налазило око 200 италијанских официра на кључним положајима.⁸

Детаљне податке дала је 1927. године команда III армијске области у својој Студији о одбрани граничног фронта у којој стоји да кадар албанске војске броји четири батаљона пешадије, осам инструкторских чета, три батерије, једна инжињеријска чета, један батаљон гарде и један јуришни батаљон. Укупно бројно стање износило је 7-8.000 људи, као и 4.000 жандарма. За чување границе позивана је резерва од 2.000 обвезника. Уколико се изврши мобилизација, онда би албанска војска бројала 100.000 људи и 50.000 милицијских трупа. Ово људство није довољно извежбано и оскудева се у старешинском кадру. Војска располаже са само 100.000 пушака и око 30.000.000 пушчаних метака. У случају рата Албанија би према Зетској дивизијској области и према Грчкој ангажовала део снага, тако да би према III армијској области извела око 50-60.000 војника. О некој брзој и уредној мобилизацији албанске војске још није било говора. До тог тренутка извршено је само пописивање резервиста за 4-5 годишта, што значи да је изведена формација мањег броја јединица. Оскудевало се, сем у старешинама и у материјалној спремности, комуникацијским средствима, а узете су у обзир и несређене прилике у држави.⁹ Озбиљнији противник била би италијанска војска, чије се искрцавање на албанску обалу (с обзиром да им је на располагање стављена лука у Валони) очекивало у складу са потписаним уговорима. У том случају претпостављало се да италијански IX корпус, након мобилизације, може послати своје три дивизије у Албанију.

Југословенске снаге задужене за одбрану фронта и дејство према Албанији биле су организоване у Косовску и Вардарску дивизијску област из састава III армијске области и Зетску дивизијску област, тачније њене делове (два пешадијска пука) из састава II армијске области.¹⁰ За разлику

8 Архив Југославије (АЈ), Фонд 334 Министарство иностраних послова-политичко одељење, Ф 4, 4-778.

9 Војни архив (ВА), Пописник (П) 17, К 517, Ф 3, д 3. Студија команде III армијске области о одбрани граничног фронта према Албанији Стр. Пов. Ђ. Бр. 337 од 14. октобра 1927.

10 Из састава Зетске дивизијске области: 38. (са штабом на Цетињу и деловима у Подгорици и Будви) и 48. пешадијски пук (штаб у Пљевљима и делови у Беранама и Колашину); из састава Косовске дивизијске области: 24. (Косовска Митровица), 30. (Призрен) и 31. пешадијски пук (Приштина); из састава Вардарске дивизијске области

од осталих пешадијских пукова који су бројали по три батаљона, они на територији Косовске и Вардарске дивизијске области били су појачани још једним батаљоном, што је последица ванредног стања на граници и погоршане политичке ситуације са Албанијом и Италијом. Батаљони су бројали 3-4 чете, свака 100-170 људи.¹¹ Поред тога, значајну улогу у заштити саме границе имала је Гранична трупа, првобитно укинута, али услед исказаних потреба команде III армијске области, поново враћена. Од укупно 30 чета према Албанији је било распоређено 10. Свака је бројала три официра и 100 војника.¹² Овакав мирнодопски распоред и бројно стање дивизијских области су у случају рата могли бити промењени формирањем нових дивизија, али и размештајем постојећих, што је и предвиђено ратним плановима.

Поменуте југословенске снаге имале су задатак да контролишу границу са Албанијом у дужини од око 480 km. Планински карактер земљишта онемогућавао је војне операције већих размера, а број и квалитет комуникација био је незадовољавајући. Одређене војишне просторије предвиђале су два случаја.¹³ Први случај су операције против албанске војске која дејствује самостално. Војишна просторија би у том случају полазила од Бара и ишла линијом Подгорица-Андријевица-Пећ-Ораховац-Тетово-Гостивар-Кичево-Охрид-Ресан. Код Албанаца би полазила од Скадра и ишла долином Дрима према Елбасану и Корчи. Шири варијанта предвиђала је садејство албанске и италијанске војске. У том би случају војишна просторија са југословенске стране полазила од Котора, преко Никшића и ишла линијом Бијело Поље-Рожаје-Косовска Митровица-Приштина-Урошевац-Скопље-Велес-прилеп-Битољ, што би омогућило далеко повољнији развој снага. Код противника би војишна просторија обухватала читаву територију Албаније, док би луке Медова, Драч и Валона представљале базе.¹⁴

За операције из правца Албаније југословенски генералштаб је претпоставио два основна правца: од Кукуса, преко Призрена за Приштину и од Дебра преко Гостивара за Скопље. Први правац јесте значајнији у политичком погледу, пошто је продор на Косово представљао тежњу албанских националистичких кругова. Поред тога, тај је правац подесан за брзи упад

21. (Скопље), 46. (Битољ) и 47. пук (Дебар). Видети: М. Бјелајац, *Генерали и адмирали Краљевине Југославије*, Београд, 2004, 335-347;

11 М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922-1935*, Београд, 1994, 34-35.

12 *Истио*, 36.

13 Војишна просторија представља део ратишта ближи непријатељу на коме се изводе почетне операције. Она је у исто време и збир концентрацијских просторија снага намењених за операције на тој страни. *Стратејско-географска процена наших фронтних и праваца*, Београд, 1922, 1.

14 *Истио*, 28.

у богату долину Белог Дрима, која се могла користити за лакше снабдевање трупа. Међутим, напредовање тим правцем не би било од пресудног значаја, пошто се ту не налазе главне југословенске снаге које бране Јужну Србију, а сам правац не би био довољно безбедан, нарочито на северном крилу. Правац према Скопљу је далеко осетљивији, пошто се наступањем излази на горњи ток Вардара, а снаге које ту оперишу боље би штитиле средишњи део Албаније и Тирану. Заузимањем Скопља и изласком на Вардар пресекала би се стратешки важна комуникација, што би југословенске снаге довело у доста неповољан положај. Ова два правца разматрана су у случају италијанског и бугарског савезништва. Претпоставка је да, уколико напад изводе удружене италијанско-албанске снаге, основни правац може бити једино према Скопљу, што Италијанима највише одговара као стварање основице за даљи продор на Балкан. Са евентуалним уласком Бугарске у рат претпостављало се албанско напредовање према Косову. Овај правац би у том случају био логичнији, пошто би Бугари тежили за што дубљим породором у Македонију. Поред тога, напад према Приштини би одсекао Скопље од југословенских снага са севера и тиме омогућио успешније операције бугарске војске.¹⁵ Јасно се из наведеног претпоставља да на територији Македоније може доћи до раскола код евентуалних савезника, с обзиром на њихове територијалне аспирације.

Планови о превентивном упаду у Албанију разрађивани су током двадесетих година и углавном су били део обухватнијих ратних планова према Италији и Албанији. Анализа различитих варијанти резултирала је тек 1930. године посебним Упутством за акцију у Албанији. Акција би се предузела у случају уласка италијанских трупа на територију Албаније. Највећа вероватноћа била је да Италијани уђу у Албанију уколико у њој избију нереди. У тим би нередима била умешана и албанска војска, која ће, као и становништво бити подељена на два дела. Један део ће свакако бити пријатељски расположан према Италијанима, док ће други бити против. Стога је извесно да ће италијанска војска у прво време бити заузета гушењем нереди. Претпоставка југословенског генералштаба била је да ће у том случају граница бити слабо обезбеђена и да прелазак границе не би представљао нарочит проблем. С обзиром да албанска војска није потпуно организована, јачи отпор се очекује тек при уласку дубље на територију Албаније и при додиру са Италијанима. Очекивано је било италијанско искрцавање и запоседање читаве албанске територије и избијање на југословенску границу. Примарни циљ Италијана био би освајање централног дела, чиме би се осигурала позадина, односно пристаништа на албанској обали потребна за допремање трупа и материјала. Како је тај део ближи југословенској граници, циљ је био

предухитрити италијанске трупе, што је и било могуће планирати, а с обзиром на потребно време непријатељу да се обезбеди на обали и сломи отпор Албанаца.¹⁶ У том би случају оба напред наведена операцијска правца играла важну улогу, пошто би омогућили југословенској страни да запоседне кључне тачке на територији Албаније. У садејству снагама из правца Косова и Македоније укључиле би се и јединице које би оперисале према Скадру, са задатком да заузму Тарабош.

Ратни планови за рат са Албанијом предвиђали су, након потписивања тиранских пактова сигурно ангажовање Италије на албанској територији.¹⁷ У том случају би, по претпоставци, албанско ратиште било споредно у односу на главно, западно. Међутим, узевши у обзир и могући међународни конфликт, до кога би избијањем рата дошло, превентивни упад на територију Албаније узиман је са извесном резервом. Наиме, повреда граница би се у међународним односима тумачила врло негативно, тако да је план за рат са Албанијом држан у тајности.¹⁸

Све варијанте ратних планова углавном су полазиле од опште међународне ситуације. Имајући у виду да је у међуратном периоду закључено низ уговора о пријатељству и ненападању, проистиче да су многе европске државе везане обавезама, тако да би поремећај у међународном поретку значао нови општи рат. Краљевина Југославија била је у савезу са Чехословачком и Румунијом. Према уговору, у обзир је долазила интервенција у случају да на страни Италије буде Мађарска. Од суседних држава претпостављала се неутралност Грчке и Аустрије. У случају Аустрије, у обзир је долазила могућност италијанског утицаја. Тај би утицај вршен искључиво ради коришћења аустријске територије као основице за маневар и напад. У том би случају, по претпоставци, морало доћи до реакције великих сила, које не би благонаклоно гледале на повреду граница. Реакција на италијанско деловање јавила би се, пре свега, са француске стране, што би Југославији знатно олакшало одбрану граница и дејства против осталих зараћених држава.

16 ВА, II 17, К 20, Ф 1, 1. Упутство за извођење акције предвиђене наређењем Министарства војске и морнарице Стр. Пов. Ђ. Бр. 665 од 1. априла 1930.

17 О ратним плановима видети: М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922-1935*, Београд, 1994, 206-212; Д. Велојић, „Нишка област и моравско-вардарски правац у стратегијским замислима и ратним плановима југословенског војног врха“, *Историја XX века*, 1/2012, 43-63; Д. Велојић, „Стратегијска процена албанске границе са ратним плановима Војске Краљевине СХС против Албаније у време потписивања тиранских пактова 1926-1927“, *Башњина*, 35/2013, 171-187. Поред тога, значајна су истраживања Велимира Терзића и Драгана Тешића која се осврћу на планове до 1938. године. В. Терзић, *Југославија у Априлском рату*, Титоград, 1963; Д. Тешић, „Ратни планови војске Краљевине Југославије“ 1938-1941, *Војноисторијски гласник*, 1/1991, 27-55.

18 М. Бјелајац, *Војска 1922-1935*, 208.

Одобрени ратни план из 1928. године „И₄Ар“ предвиђао је савез Италије и Албаније, док се Краљевина СХС могла ослонити на чланице Мале Антанте искључиво у случају бугарске и мађарске акције. Претпоставка је да Италија жели да господари Јадранским морем, као и да осигура себи пут у Повардарје, према Солуну и даље и да појача Албанију као своју базу за продирање. Овакве намере Италије свакако не би наишле на одобравање великих сила, јер би се тиме пореметила равнотежа на Средоземљу и нарушили интереси Велике Британије и Француске. У сваком случају, југословенски план је у почетку био дефанзиван са циљем одбацивања непријатељског напада, а затим потискивања његових снага до линије реке Соче. На фронту према Албанији циљ је био да се непријатељске снаге ставе у стање „нешкољивости“, тј. да се онемогући угрожавање јужних крајева и ометање југословенских снага које дејствују на осталим фронтима. Италијанске могућности за рат против Краљевине СХС износиле су две коњичке и 32-35 пешадијских дивизија. Овде је у обзир узета и могућност превентивног распореда италијанских снага на аустријској и француској граници. Сама албанска војска није представљала велики проблем, с обзиром да је бројала 45-50.000 људи и 10-15.000 башибозука, док су предвиђене три дивизије још увек биле у формирању. С обзиром на мању формацију италијанских дивизија, рачунало се да италијанско-албанске снаге износе 36-51 дивизију, што је, по бројном стању било једнако 17-22 југословенске дивизије.¹⁹

У овом случају, планиран је превентивни упад на територију Албаније, како би се њене снаге онемогућиле да на било који начин угрозе операције југословенске војске, пре свега, на југу земље, али и операције на главном, западном фронту. С обзиром да је главни албански циљ упад на Косово, потребно је овладати северном Албанијом и одвојити је од јужне-католичке, а са ослоном на њу продужити према Тирани у циљу овлађивања средњом Албанијом. Најзначајнији правац са италијанске стране за продор био би долина Саве, а други по важности је правац према Скопљу, да би се пресекала вардарска комуникација и подстакли Бугари и ВМРО, али и да би се подстакли Албанци на устанак и тиме приморали Краљевину СХС да за ову територију одвоји јаче снаге од планираних. Према томе, прва акција југословенских снага била би превентивна према Албанији, како би се она довела у поменуто стање „нешкољивости“.²⁰ Оваква замисао неутралисања албанских снага на почетку преовладала је и у наредним варијантама ратних планова, сем што је долазило до измена у саставу и размештају трупа. Углавном је овај задатак имала да изнесе III армија, ангажујући се притом, према потреби, и на правцу Бугарске.

19 ВА, II 17, К 17, Ф 1, д 7. Ратни план „И₄Ар“ из 1928.

20 *Исцо*.

Главно, савско ратиште, предвиђало је ангажовање 15 пешадијских и две коњичке дивизије југословенске војске. Одбрана приморја осугурала би се једном дивизијом и трупама Боке которске. За ову варијанту није предвиђено ангажовање знатнијих снага, сем резервне војске, према Мађарској и Бугарској, с обзиром на чињеницу да оне нису у рату. Трећа армија, са штабом у Скопљу, руководила би операцијама на југу земље и обједињавала рад Зетске, 1. и 2. Моравске, као и Вардарске дивизије.²¹

Наредне године израђен је нови план „И₅Ар“, измењен у смислу бржег развоја трупа на западном фронту, боље одбране Јадранског мора, као и нападних дејстава на простору Словеније. На фронту према Албанији 2. Моравска дивизија замењена је Шумадијском, која је, поред заштите главног правца према Призрену и Ђаковици, имала задатак да наступа на линији Кунаре дражес-Ћафа Кумуле. Зетска дивизија (Подгорица) наступала би према Скадру, док би Вардарска изводила операције у Македонији. У армијској резерви налазила би се 1. Моравска дивизија.²² У свом наступању кроз Албанију, југословенске дивизије морају овладати најпре линијом „А“ која је полазила од ушћа реке Бојане и ишла паралелно са границом до коте 1112 и тромеђе. Поседање ове линије морало би се извести у току прва два дана, а подразумевало је освајање Тарабоша, избијање на реку Дрим и затварање праваца из Тиране и Елбасана. Овладавање даљом, линијом „Б“, подразумевало је освајање Скадра и продор до реке Маће, што би значило контролу над читавом северном Албанијом.²³

Ратни план из 1929. године дорађиван је варијантама за улазак у рат Бугарске и Мађарске, засебним и истовременим операцијама на свим фронтовима. Нови план из 1931, допуњаван је неколико пута у наредне три године. По овом плану „И₇М₆АрБ₇“, а у складу са повољнијом међународном ситуацијом (одустајање од продужетка тиранских пактова), предвиђена је и неутралност Албаније. У случају да и албанске снаге буду увучене у рат, сматрало се да би, независно од италијанског појачања, оне износиле 30 дивизија. Албанска војска морала је бити неутралисана још на почетку рата, да би се спречила италијанска интервенција, али и да би се део југословенских снага ослободио за дејства према Бугарској.²⁴

Ратни план из 1934. године „И₇М₆АрБ₇Ау“ или план „Д“, допуњен 1935, предвиђао је улаза Аустрије у рат, али и слабије ангажовање Албаније и Бугарске. Сходно томе, из састава III армије повучена је Шумадијска дивизија и стављена у резерву.²⁵

21 *Исџо*.

22 *Исџо*, д 8. План „И₅Ар“.

23 ВА, II 17, К 20, Ф 1, д 1. Упутство генералштаба стр. пов. љ. бр. 665 од 1. априла 1930.

24 ВА, II 17, К 18, Ф 1, д 1. План „И₇М₆АрБ₇“.

25 *Исџо*, д 3. План „И₇М₆АрБ₇Ау“.

Специјални ратни план „И“ из 1936. године предвиђа неутралност Албаније и италијанско ангажовање са аустријске територије,²⁶ док је наредне године израђен нови план „И₈М₇А₇Ау₁Б₈“. Према овом плану на простору Косова и Метохије и Македоније оперисала би III армија са Зетском, Косовском, Ибарском и Вардарском дивизијом. Зетска дивизија наступала би према Скадру, а Ибарска из правца Призрена. Вардарска дивизија стационирана би била у Македонији, за операције према Албанији, али и према Бугарској, док би Косовска дивизија остала као армијска резерва.²⁷

Главна карактеристика планова у овом раздобљу била је превентивни упад на албанску територију и поседује важнијих комуникација и стратешких објеката. Улазак у Албанију изведен би био без обзира на расположење Албанаца према Италијанима, тако да се као могућност узимала и сарадња локалног становништва. Овај фронт је узиман увек као помоћни, а на њему би се ситуација решавала у почетку, док би се на главном ратишту држала искључиво дефанзива.

Необјављени извори

Архив Југославије

Фонд 334 Министарство иностраних послова-политичко одељење

Војни архив

Пописник 17, фонд Војске Краљевине Југославије

Објављени извори

Бриџанци о Краљевини Југославији, приредио Живко Аврамовски, Загреб, 1986.

Извештаји Министарства спољних послова Краљевине Југославије, Београд, 2005-2010.

Спратејнијско-географска процена наших фронтних и праваца, Београд, 1922.

Синтезе и монографије

Аврамовски 1986: Ж. Аврамовски: *Балканска Анџанџа*, Београд.

Бјелајац 1994: М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922-1935*, Београд.

Бјелајац 2004: М. Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије*, Београд.

Ванку 1969: М. Ванку, *Мала Анџанџа*, Титово Ужице.

Јовановић 1938: Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе 1918-1938*, Београд.

26 ВА, II 17, К 19, Ф 1, Д 4. План „И“.

27 ВА, II 17, К 101, Ф 1, Д 5. План „И₈М₇А₇Ау₁Б₈“.

- Кризман 1975: Б. Кризман, *Вањска историја југословенске државе*, Загреб.
- Милак 1987: Е. Милак, *Италија и Југославија 1931-1937*, Београд.
- Павловић 2001: С. Павловић, *Историја Балкана*, Београд.
- Петрановић 1988: Б. Петрановић, *Историја Југославије, Краљевина Југославија 1914-1941*, Београд.
- Терзић 1963: В. Терзић, *Југославија у Априлском рату*, Титоград.
- Чулиновић 1961: Ф. Чулиновић, *Југославија између два рата*, Загреб.

Чланци и расправе

- Велојић 2012: Д. Велојић, „Нишка област и моравско-вардарски правац у стратегијским замислима и ратним плановима југословенског војног врха“, *Историја XX века*, 1/2012, 43-63.
- Велојић 2013: Д. Велојић, „Стратегијска процена албанске границе са ратним плановима Војске Краљевине СХС против Албаније у време потписивања тиранских пактова 1926-1927“, *Башинина*, 35, 2013, 171-187.
- Тешић 1991: Д. Тешић, Ратни планови војске Краљевине Југославије 1938-1941, *Војноисторијски гласник*, 1/1991, 27-55.

Dalibor Z. VELOJIC

MILITARY PLANS OF THE ROYAL YUGOSLAV ARMY (THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES) AGAINST ALBANIA 1928 - 1938

Summary

The relationships between the Kingdom of Yugoslavia and Albania during the period of 1928 – 1938, were marked by tension resulting in signing of the Tirana pact. Thus, Albania was finally brought under Italian sphere of influence, while the Yugoslav side tried to find the ways to secure its interest in the South. Military plans, which were designed by the Yugoslav General staff in the late twenties and thirties, reflected the intentions of securing the border with Albania, considering the real possibility of being threatened by the Italian army. In comparison with previous plans, preventive attack and entering Albanian territory was still valid, while stronger forces were predicted for closing sensitive directions and securing the border.

Key words: The Royal Yugoslav Army, military plans, Albania, Italy, Kosovo and Metohija.

Јован Ј. АЛЕКСИЋ*

ЗАТВАРАЊЕ ДРЖАВНЕ, ОСНИВАЊЕ САМОУПРАВНЕ И ПОНОВНО ОТВАРАЊЕ ДРЖАВНЕ РЕАЛНЕ ГИМНАЗИЈЕ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ 1932. И 1933. ГОДИНЕ

Айсѝраќиј: Чланак представља плод изучавања једног значајног сегмента из богатог историјата косовскомитровачке гимназије. У њему су, пратећи оснивање и развој ове средње школе, обрађена дешавања у Косовској Митровици и околини поводом одлуке Министарства просвете Краљевине Југославије из јуна 1932. године, којом се ова институција практично укида. Бурне реакције наставника, ђака, родитеља и угледних грађана, те демонстрације које су се тим поводом одржале, натерале су државне органе да донекле ублаже своју одлуку отварањем Самоуправне реалне гимназије. То, међутим, није до краја задовољило Митровчане, који су разним петицијама, писмима, делегацијама и неформалним притисцима на крају изборили поновно васпостављање Државне реалне гимназије у свом граду. Рад је написан на основу необјављене архивске грађе и поприлично оскудне литературе која се бави овом темом.

Кључне речи: Гимназија, Косовска Митровица, 1932, 1933.

Рађање средњошколског образовања у Косовској Митровици се, мало неуобичајено, планирало „усред рата“, почетком септембра 1915. године. Тада је, након два упућена захтева угледних грађана Косовске Митровице Министарству просвете и црквених послова Краљевине Србије, коначно остварена дугогодишња жеља житеља овог краја званичним указом престолонаследника Александра I Карађорђевића којим се одобравало отварање

* Докторанд, aleksicjovan@rocketmail.com

непотпуне четвороразредне гимназије.¹ Ова радосна вест била је повод за општеномодно весеље у граду на ушћу Ситнице у Ибар.² Родитељи нису више морали слати своју децу на школовање у Приштину, Призрен, Пећ, Тетово, Скопље или неки други град новоослобођених крајева Старе и Јужне Србије. За потребе гимназије „приправљена“ је једна локална зграда која се налазила у добром стању.³ Ипак, њихова радост је кратко трајала – непуних месец дана након доношења указа о отварању косовскомитровачке гимназије, уследила је велика непријатељска офанзива на Краљевину Србију. Ратни вихор развејао је наде Митровчана о добијању своје прве средњошколске установе. Отварање гимназије морало се одложити за неке боље дане.

Након скоро пуне три године аустро-угарске окупације, Косовска Митровица је ослобођена 8/21. октобра 1918. године од стране француских трупа под командом генерала Шарла Транијеа. Приликом ослобађања града погинуо је један француски војник, Август Берт – први ослободилац Косовске Митровице.⁴ На успостављању нове власти у Косовској Митровици и околини радио је Ђорђе Матић, по налогу Министарства унутрашњих дела. До краја октобра он је формирао начелство Звечанског округа, чији је био први председник. Формирао је и начелства срезова митровачког, вучитрнског и дреничког. За начелника среза Косовска Митровица постављен је Радисав Никић.

Дуго очекивани мир створио је предуслове за поновно актуелизовање приче о отварању локалне гимназије. Међутим, и поред добре воље градских власти, виђенијих људи, наставника, ђака и других грађана, то није било нимало лако. Краљевина Србија, утопљена у нову државу, Краљевину Срба,

1 „У име Њејовој величанствиа Пејтра I, њо милосѣи Божјој и воли народној Краља Србије Ми Александар наследник ѡрсѣјола на ѡредлој нашеј Министѣра Просвѣте и Црквених ѡсловоа, а њо саслушању нашеја Министѣрској савѣта и на основу чл. 4 Закона о средњим школама, рѣшили смо и рѣшавамо: да се оѡворе њеѡѡѡуне чеѡвороразредне ѡмназије у Дебру, Косовској Миѡтровици и Гњилану. Наш министѣр ѡрсвѣте и Црквених ѡсловоа нека изврши овај указ 10. сѣѡтембра 1915. ѡдине у Нишу.“ – Милован Ј. Богавац, „Седам деценија Гимназије у Титовој Митровици“, *Обележја*, 19, Приштина, 1989, 123; Зоран Ч. Вукадиновић, Милован Ј. Богавац, *Срѣска ѡрсвѣта и кулѡурау Косовској Миѡтровици 1836-1941*, Институт за српску културу; Учитељски факултет, Приштина-Призрен-Лепосавић, 2001, 80. У даљем тексту: Вукадиновић, Богавац, *Срѣска ѡрсвѣта...*, .

2 Вукадиновић, Богавац, *Срѣска ѡрсвѣта...*, 80.

3 Архив Југославије, Фонд Министарства просвете Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца (66), фасцикла 745, архивска јединица 1201 (у даљем тексту АЈ, 66-745-1201), Молба грађана Косовске Митровице начелнику округа Звечанског 2. јануара 1919. године којом се тражи прослеђивање њиховог захтева министру просвете.

4 Зоран Ч. Вукадиновић, „Косовска Митровица у историјским документима 1455-1957“, *Башићина*, 14, Приштина-Лепосавић, 2002, 275.

Хрвата и Словенаца, није могла одмах одговорити жељама Митровчана. Ратом опустошена „земља црних барјака“ претрпела је праву демографску и биолошку катаклизму изражену у губитку од око 1.200.000 људи, међу којима је био велики број просветних радника, што је био један од главних разлога што се није могло одговорити жељама за отварањем нових средњих школа у срединама које су то захтевале. О новом злу, епидемији „шпанске грознице“ која је однела на хиљаде живота, готово потпуној економској и материјалној девастацији државе, те недостатку учила и основних средстава за одржавање наставе – да се и не говори. Када све ово имамо у виду, онда врло јасно можемо створити слику колико је заправо било тешко започети живот једне средње школе на овим просторима. Па опет, и поред свега тога, поред свих ратних и послератних невоља, упорни Митровчани су били чврсто решени у намери да коначно добију своју гимназију.

Првих дана јануара 1919. године, само месец дана по конституисању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, група угледних грађана Косовске Митровице међу којима су били Миле Поповић (председник општине), др Милан Вукићевић (окружни физикус), православни свештеник Анђелко Нешић (окружни протојереј), Војислав Анђелковић (судија), Јосиф Поповић (заступник школског надзорника), Радисав Мицовић (учитељ) и имућни трговци Младен Каракушевић и Михаило Јефтић, срочила је писмо начелнику Звечанског округа Ђорђу Матићу, са молбом да га проследи министру просвете и омогући ангажовање особља „бар за два нижа разреда већ одобрене гимназије.“⁵ Послушавши апел својих суграђана, Ђорђе Матић је речено писмо уредно проследио министру просвете и вера Краљевине СХС Љубомиру М. Давидовићу, дописавши на полеђини да су многи грађани и родитељи „трогодишњим робовањем под непријатељем осиротели“, и да због тога не могу слати своју децу у неке од већ постојећих школа у ближим градовима.⁶ Одговор министра Давидовића стигао је након више од месец и по дана. Био је негативан. Тадашњи министар просвете истакао је да држава тренутно нема могућности да отвори гимназију у било ком месту, што због материјалног стања, што због чињенице да је рат однео преко једне четвртине средњошколских наставника. Ипак, утешно је обећао да ће у случају повећања броја наставника у другим крајевима, или њихове прекобројности у другим школама, неке од њих послати у Косовску Митровицу.⁷

5 АЈ, 66-745-1201, Молба грађана Косовске Митровице начелнику округа Звечанског 2. јануара 1919. године којом се тражи прослеђивање њиховог захтева министру просвете.

6 АЈ, 66-745-1201, Допис начелника округа Звечанског министру просвете и вера Краљевства СХС господину Љубомиру М. Давидовићу од 2. јануара 1919. године.

7 АЈ, 66-745-1201, Одговор министра просвете и вера начелнику округа Звечанског од 19. фебруара 1919. године.

И поред тога, Митровчани нису губили наду. Њихова нова делегација, овога пута у проширеном саставу (поред осталих, ту су били и Станојло Димитријевић (управник поште, један од челника „Косовске банке“), прота Стојан М. Гвоздић, учитељи Васа Јеротијевић и Андра Кујунџић, трговци Василије Мијатовић, Сава Глутовић, Јова Даниловић...), упутила је петицију за отварање гимназије просветном инспектору Косовске области у Приштини.⁸ Упорност се исплатила. Деветнаестог јула 1919. године, Министарство просвете и вера Краљевине СХС упутило је допис начелнику округа Звечанског којим се налагало да се изврши нека врста пробног уписа ђака, тј. да се утврди колико би деце уписало гимназију у Косовској Митровици.⁹ Шест дана касније, након извештаја просветног инспектора Косовске области о условима за отварање гимназије у Косовској Митровици, Министарство просвете и вера послало је нови допис начелству округа Звечанског којим је тражило податке о стању зграда предвиђене за гимназију, наставним средствима и школском намештају, условима за смештај и исхрану гимназијалаца, који нису из Косовске Митровице, могућностима суфинансирања и помоћи од стране локалне самоуправе или округа.¹⁰ Проучивши допис, начелник Звечанског округа Ђорђе Матић наложио је да га школски надзорник што пре извести о одговору Министарству. То је, уместо школског надзорника, учинио његов секретар Василије Орловић, који је задовољно констатовао да је пописано 116 потенцијалних гимназијалаца (70 за први, 24 за други, 8 за трећи и 14 за четврти разред), да се зграда одређена за гимназију налази у добром стању, да поседује довољан број просторија за учионице, као и сва учила потребна за одржавање наставе. Проблем је представљао смештај за ђаке који нису били из Косовске Митровице, али се потенцијално решење налазило у приватном становању код локалних градских породица. Истакао је да се и општина обавезала да ће издвојити део финансијских средстава за буџет гимназије и предложио да се од стране Министарства просвете што пре именује директор школе, како би се 1. септембар дочекао припремљено, организовано, са јасно успостављеном школском структуром и хијерархијом.¹¹ Све у свему, општи услови за отварање гимназије били су задовољавајући. Чинило се да је Косовска Митровица била на правом путу за добијање своје прве средње школе.

8 АЈ, 66-745-1201, Молба веће групе виђенијих Митровчана просветном инспектору Косовске области у Приштини, уочи Видовдана, 27. јула 1919. године.

9 АЈ, 66-745-1201, Допис Министарства просвете и вера начелнику округа Звечанског од 19. јула 1919. године.

10 АЈ, 66-745-1201, Допис Министарства просвете и вера Начелству округа Звечанског од 25. јула 1919. године.

11 АЈ, 66-745-1201, Извештај секретара школског надзорника Василија Орловића упућен начелнику среза Звечанског од 6. августа 1919. године.

И коначно, 19. августа 1919. године, министар просвете и вера Љубомир М. Давидовић дао је „зелено светло“ за отварање гимназије, уз ограду да се настава у почетку може одржати само за ученике првог и другог разреда, с обзиром да се за похађање трећег и четвртог пријавио мали број ученика.¹²

Званичан почетак наставе у новоотвореној косовскомитровачкој гимназији стартовао је 8. септембра 1919. године, са седам дана закашњења. Седамдесет шест ђака у првом и 17 у другом разреду гимназије редовно је похађало часове, а улогу предавача обављало је 13 хонорарних наставника. Пошто министар просвете није именовано директора школе, дужности вршиоца директора гимназије прихватио се марљиви, одговорни учитељ Радисав Миџовић.¹³ Он је, заједно са осталим наставницима из Косовске Митровице све до краја октобра 1919. године радио без новчане накнаде, из чистог ентузијазма, само да школа успешно заживи и „ухвати корен“. Трудио се да све проблеме решава „у ходу.“ Реферисао је надлежним просветним органима у Приштини да се млада гимназија суочава са недостатком уџбеника, дневника за вођење евиденције ђачких изостанака и прописа који регулишу наставни програм, на шта му је брзо одговорено слањем свега потребног за редован и ефикасан рад.¹⁴ Након два месеца савесног обављања посла, добио је свог наследника. Дванаестог новембра 1919. године Министарство просвете и вера Краљевине СХС именовало је првог директора косовскомитровачке гимназије. Био је то чувени Аврам Поповић, културни и национални радник, родом из копаоничког села Копорића, који је до тада радио као професор српског језика у крагујевачкој гимназији.¹⁵ Ступајући на дужност, одмах је прионуо на посао. Уредно су пописани сви хонорарни наставници и извршена је јасна подела предмета. Поред осталих, вреди напоменути да је као хонорарни наставник „цртаћа“ (тј. ликовног образовања), у младој косовскомитровачкој гимназији радио и Светислав Страла, сликар, музеалац, касније и универзитетски професор.¹⁶

12 АЈ, 66-745-1201, Одлука министра просвете и вере о отварању ниже гимназије у Косовској Митровици, с обавезом да се школи пошаљу барем два наставника. Одлука допремљена у Косовску Митровицу тек 1. септембра 1919. године.

13 Миленко Пекић, „Почеци рада Митровачке гимназије“, у: *Друштво и култура Срба Косова и Мешохије* (уредник: Зоран Аврамовић), Филозофски факултет-Косовска Митровица, Косовска Митровица, 2007, 100.

14 Исто, стр. 102.

15 Више о Авраму Поповићу види у: *Аврам Н. Поповић: Одабрани сјиси*, приредио Зоран Ч. Вукадиновић, Лепосавић, 2008, 4-12.

16 Светислав Страла (Богданести, 16. јула 1891 – Београд, 3. новембра 1957), човек ренесансног образовања и занимљивог животног пута, на просторе Косова и Метохије доспео је током 1917. године, у униформи аустро-угарског војника. Као љубитељ уметности, старина и културно-историјских споменика, био је, по свему судећи, фациниран српским културним наслеђем на овом простору. Посебно су га опчинила

Треба напоменути да су у школи, осим хонорарних наставника, предавали и неки који по струци нису били просветари, као што је о био случај са Драгољубом Симоновићем, Обреном Чорбићем, Крстом Мандићем и Миливојем Аврамовићем.¹⁷ Недостатак просветних радника био је евидентан. Но, и поред тога, запослени су се трудили да настава буде на што већем нивоу. Организоване су и мини екскурзије, попут обиласка звечанске средњовековне тврђаве и Житковца, села које се налази три километра северно од Звечана, изнад ушћа Козаревске реке у Ибар.¹⁸

Захваљујући иницијативи школског одбора, наредне године је откупљена једна приватна зграда за потребе гимназије, јер је стара зграда, услед мањих просторија и пораста броја ученика, постала сувише „тесна.“ Нова зграда гимназије налазила се у центру старог дела Косовске Митровице. Била је адекватнија за школске потребе од претходне, са већим учионицама, две канцеларије, једним мањим кабинетом и пространим двориштем. Посеђовала је и спортско игралиште, као и споредне просторије.¹⁹ Услови за рад били су неупоредиво бољи. Косовскомитровачка гимназија је коначно добила простор какав је тражила. Настава се у овој згради одржавала све до почетка Другог светског рата.

После пензионисања Аврама Поповића 1924. године, дужност директора накратко је преузео Остоја Василић. Након мање од годину дана је

дела српске сакралне архитектуре. Толико да је решио да промени име и трајно се настани у Србији. Тако је од Оскара постао – Светислав, а Косовска Митровица добила једног од највећих уметника који је у њој икада живео и стварао. Осим што је своје ђаке подучавао пртању, лепом писању и гимнастици, држао је часове математике, географије и јестаственице (познавање природе и друштва). Организовао је изложбе ликовних радова својих ученика и прву послератну јавну ликовну манифестацију у Косовској Митровици. Годинама је путовао разним крајевима Косова и Метохије, обилазио српске цркве и манастире, неке њихове делове конзервирао и рестаурирао, сакупио и сликао њихове орнаменте... Треба напоменути да су поједини уметнички детаљи косовско-метохијских светиња сачувани од заборава искључиво захваљујући његовој делатности. – Више о Светиславу Страли види у: Миленко Пекић, „Светислав Страла на Косову и Метохији“, у: *Историја и књижевност Срба Косова и Метохије* (уредник: Зоран Аврамовић), Филозофски факултет-Косовска Митровица, Косовска Митровица, 2007, 35-50; Миленко Пекић, „Светислав Страла, Сликари и професор на Косову и Метохији“, у: *Културно наслеђе Косова и Метохије: Историјске њековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности* (уредници: Урош Шуваковић, Ана Бујас, Вања Шаула, Александар Дунђерин), Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије, Универзитет у Приштини – Косовска Митровица, Београд-Косовска Митровица Београд-Косовска Митровица, 2013, 319-332.

17 Вукадиновић, Богавац, *Српска просвета...*, 85.

18 АЈ, 66-745-1201, Допис директора косовскомитровачке гимназије Аврама Поповића министру просвете и вера 8. јула 1920. године.

19 Вукадиновић, Богавац, *Српска просвета...*, 85.

премештен, а на његово место дошао је Ђорђе Поповић, рођени Митровчанин, који је до тада службовао у градићу Ресену.²⁰ Нови директор био је на тој функцији пуне три године. За то време истакао се несвакидашњим трудом и самопрегором, са циљем што веће афирмације младе косовско-митровачке гимназије. Набављао је нова наставна средства, куповао књиге за школску библиотеку, приређивао културне манифестације, како у школи, тако и у самом граду.

Њега је на дужности директора 1927. године заменио професор српског језика Миодраг Драгутиновић. Овај енергични, ауторитативни човек, личност од пера и науке, писац и састављач средњошколских уџбеника, само је наставио ходати стазама које су већ утабали његови претходници. Давао је све од себе да што више побољша квалитет наставе, успостави стални, квалификовани наставни кадар и организује што више излета и екскурзија.²¹ Са развијањем града развијала се и гимназија, а са повећањем броја становника повећавао се и број ученика.²² Школске 1931/32. било их је равно 200 – знатно више него 1919. године. Ученици су били распо-ређени у укупно седам одељења (три првог, два другог, и по једно трећег и четвртог разреда). Учионице и остале школске просторије су се редовно одржавале, чистиле и крчиле. Њена библиотека је у свом фонду имала око 250 књига. Наставници и ученици били су врло активни и ван школе. Покретали су културне манифестације и хуманитарне акције, промовисали спорт и здрав начин живота, помагали сиромашним ђацима и суграђанима.²³ Гимназија је полако постајала једна од најугледнијих градских институција.

И баш у време кад је косовскомитровачка гимназија доживљавала свој велики успон и процват, као „гром из ведре неба“ дошла је одлука Министарског савета Краљевине Југославије о њеном укидању.²⁴ Званично об-разложење за овако радикалну одлуку било је везано за финансирање рада школе, тј. недостатак новчаних средстава општине Косовска Митровица за

20 *Исцо*, 86.

21 *Исцо*, 87.

22 Према попису становништва из 1921. године Косовска Митровица је имала 10.045 становника, од којих је Срба и Хрвата било 3.887, Турака 3.287, а Албанаца 1.860. – *Дефиницијни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*, Сарајево, 1932; Десет година касније, у граду је живело 11.295 становника, од којих је православних било 4.067, а муслимана 6.388. – *Дефиницијни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, књ. II, Сарајево, 1932, 118.

23 *Деведесет година Гимназије у Косовској Митровици 1919 – 2009*, Гимназија-Косовска Митровица, Косовска Митровица, 2009, 17; У даљем тексту: *Деведесет година Гимназије...*

24 АЈ, 66-746-1201, Одлука Министарског савета бр. 18293 од 22. јуна 1932. године којом се укида непотпуна Државна реална гимназија у „вароши Косовска Митровица.“

њено издржавање. Гимназији се, чак, спочитавало стварање „сувишног интелектуалног пролетаријата.“²⁵ Директору Миодрагу Драгутиновићу је наложено да се целокупна школска архива привремено преда директору Потпуно реалне гимназије у Приштини, а да се зграда са намештајем, инвентаром и училима комисијски уступи Општинском суду у Косовској Митровици. Квалификовани наставници разрешени су дужности и упућени у нова места службовања. Директор Миодраг Драгутиновић премештен је у Скопље и постављен за професора српског језика у тамошњој реалној гимназији.²⁶

Вест о укидању гимназије у Косовској Митровици одјекнула је као бомба. Неверица, страх и револт преплавили су ђаке, њихове родитеље, рођаке, комшије, пријатеље, познанике... Цео град. После почетног шока, они су се самоорганизовали и започели масовне протесте против ове неочекиване одлуке. Митровчанима су се придружили Вучитрнци, као и становници радничких насеља у Првом Тунелу, Старом Тргу и Звечану.²⁷ Реакција становника Косовске Митровице и околине била је бурна, али оправдана и правремена. Поред масовних демонстрација незадовољства, грађани су покренули петицију за поништење ове одлуке и преко виђенијих људи контактирали среске, обласне и народне посланике покушавајући да издејствују остварење свог циља. „Обичним“ грађанима Косовске Митровице придружили су се представници локалних занатлијских и трговачких удружења који су преко својих „веза“ више могли да утичу на општину и њене руководиоце. После готово свакодневних масовних протеста, крајем јула 1932. године из града на Ибру упућена је делегација представника родитеља и грађана у Београд, како би од Министарства просвете Краљевине Југославије затражила повлачење одлуке о укидању њихове гимназије.²⁸

Велика „бука“ коју су Митровчани дигли је по свему судећи изненадила представнике Министарства просвете и тадашње власти. Да би их донекли „смирили“, донели су решење које је делимично анулирало њихову претходну одлуку – дали су косовскомитровачкој општини одобрење да може отворити своју, Самоуправну гимназију. То је био својеврстан компромис на који су Митровчани у датом моменту морали да пристану.

Самоуправна реална гимназија у Косовској Митровици је одлуком Министарства просвете званично отворена 8. августа 1932. године.²⁹ То је био сасвим нови моменат у историјату косовскомитровачког средњошколског образовања. Сав терет издржавања школе пао је на родитеље и делимично на локалну самоуправу. Висина школарине одређивала се на основу имовног

25 *Исто.*

26 Вукадиновић, Богавац, *Српска просвета...*, 88.

27 *Деведесет година Гимназије...*, 19.

28 Вукадиновић, Богавац, *Српска просвета...*, 89.

29 *Деведесет година Гимназије...*, 20.

стања родитеља, тј. на бази уверења пореске управе о висини пореза родитеља или ученика (ако је без родитеља или ако поседује сопствену имовину). Родитељи који су имали више деце плаћали су за прво дете пуну школарину, а за свако остало по пола. Сиромашни, здравствено и социјално угрожени ученици били су ослобођени плаћања школарине.³⁰

На седници локалног Општинског одбора за образовање 18. августа 1932. године, изабрано је посебно тело које се бринуло о издржавању гимназије. Предвиђено је да њиме руководе Анђелко Шопић (православни свештеник), Паја Ђук (трговац), Младен Радојевић (школски надзорник), Никола Пајовић (адвокат), Лазар Жарковић (индустријалац), Сава Лазивић (књижар), Каменко Попадић (банкар), Џафер И. Дева (трговац), Хасан Дедол (шпедитер) и Живан Карић (пензионер).³¹

Слично као у време отварања Државне, тако је и у време отварања Самоуправне реалне гимназије почетак школске године каснио неколико дана. Школски одбор гимназије је, наиме, упис нових ђака вршио од 1. до 5. септембра 1932. године. Колектив новоформиране гимназије био је у потпуности комплетан, те је први пут извршена стриктна стручна подела предмета. За вршиоца дужности директора постављен је др Јован Петровић, професор-приправник (суплент) физике, математике и хемије.³² Све активности у школи одвијале су се према предвиђеном плану, а одбор за издржавање гимназије је, поред својих редовних послова, непрестано водио живу активност са циљем да се гимназији врати пређашњи статус. Седмог децембра 1932. године група угледних Митровчана, предвођена председником општине Јованом Јевтићем, послала је писмо др Кости Куманудију, председнику Народне скупштине Краљевине Југославије, којим

30 *Исио*, 21.

31 Вукадиновић, Богавац, *Српска просвета...*, 91.

32 Поред директора Петровића, у косовскомитровачкој Самоуправној реалној гимназији предавали су и: Даница Томић, суплент (проф. Географије и геологије, Климатологије и метеорологије), Фран Барас, суплент (проф. Француског језика и упоредне књижевности, као и Југословенске књижевности), Лав Шчедрин, суплент (проф. Математике и астрономије), Олга Марковић, суплент (проф. Југословенске књижевности и филологије, као и Националне историје, руског и француског језика), Јефтимије Ванчетовић, привремени учитељ вештина (цртање и писање), др Милован Базовић, школски лекар (проф. Хигијене), Анђелко Шопић, хонорарни наставник, архијерејски намесник (проф. Православне веронауке), Момчило Нешић, хонорарни наставник, православни свештеник (проф. Певања), Софија Симоновић, хонорарни наставник (проф. Женског ручног рада), Рашид Твртковић, хонорарни наставник (проф. Муслиманске веронауке), Јелена Самарџић, хонорарни наставник (проф. Гимнастике) и Тадеја Ивановић, наставник без хонорара, католички жушник (проф. Католичке веронауке). - АЈ, 66-746-1201, Стање на крају школске 1932/33. године у Самоуправној реалној гимназији у Косовској Митровици (списак професора).

су му пренели захтеве својих суграђана за васпостављањем Државне гимназије.³³ Писмо сличне садржине проследили су шест дана касније Министарском савету Краљевине Југославије.³⁴ Ни то није било све – двадесет шестог децембра исте године писмо је прослеђено и бану Зетске бановине.³⁵ Тражили су и пријем код тадашњег министра просвете др Раденка Станковића. Крајем фебруара наредне, 1933. године, Јован Јевтић, председник општине, Стојан Гвоздић, православни свештеник, Миодрог Станојевић, судија, др Милован Базовић, лекар и Каменко Попадић, индустријалац, послали су поново ново писмо са старим захтевом председнику Народне скупштине.³⁶

Сва ова писма нису представљала хрпу безначајних хартија. Напротив, давала су резултате. Тако је, примера ради, на трећем редовном састанку Одбора за молбе и жалбе Сената Краљевине Југославије решено да се предмет који се тицао захтева општине Косовска Митровица да се Самоуправна гимназија поново претвори у Државну упути министру просвете др Раденку Станковићу на разматрање.³⁷

Осим слања писама и петиција, упорни Митровчани су се ангажовали и на друге начине. Упутили су специјално изасланство у Министарство просвете са једним истим захтевом – да се њиховој гимназији врати статус какав заслужује. У саставу поменуте делегације били су Јован Нешковић, сенатор, Раде Брушија, народни посланик, Тодор Михаиловић, учитељ у пензији, Светозар Жарковић, предузимач, Сава Клинић, управитељ једне основне школе, Шабан Мустафић, посланик у скупштини Зетске бановине и већ помињани Јован Јевтић, председник општине.³⁸ Будући да су неки од њих поседовали немали утицај, трудили су се да се у свакој прилици, и формално и неформално, заузму за остварење циља својих суграђана.

Слично као приликом отварања гимназије 1919. године, упорност се и овога пута исплатила. Специјалним указом „Н. В. Краља С. Н. бр. 31132 од 5. септембра 1933. године“, Самоуправна реална гимназија у Косовској

33 АЈ, 66-746-1201, Писмо истакнутих грађана Косовске Митровице председнику Народне скупштине Краљевине Југославије; Треба рећи да је исто писмо послато и председнику Сената др Анти Павелићу.

34 АЈ, 66-746-1201, Писмо истакнутих грађана Косовске Митровице Министарском савету Краљевине Југославије којим се умољава васпостављање Државне гимназије у овом граду.

35 АЈ, 66-746-1201, Писмо истакнутих грађана Косовске Митровице бану Зетске бановине.

36 Писмо горе наведених грађана Косовске Митровице и околине председнику Народне скупштине од 27. фебруара 1933. године.

37 Извештај са трећег редовног састанка Одбора за молбе и жалбе Сената Краљевине Југославије од 15. децембра 1932. године.

38 Вукадиновић, Богавац, *Српска просвета...*, 91.

Митровици претворена је у Државну реалну гимназију.³⁹ Функцију вршиоца дужности директора васпостављене косовскомитровачке Државне реалне гимназије накратко је преузео Фран М. Барас,⁴⁰ да би после тога на положај директора гимназије био постављен професор Милија Гашић.⁴¹ Косовскомитровачка гимназија је поново добила статус какав јој је приличио. Закорачила је у своју нову епоху, која ће трајати све до почетка Другог светског рата.

Необјављени извори

Архив Југославије, Фонд Министарства просвете Краљевине СХС/Југославије.

Објављени извори

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год, Сарајево, 1932.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год, књ. II, Сарајево, 1932.

Литература

Богавац 1989: М. Ј. Богавец, „Седам деценија Гимназије у Титовој Митровици“, *Обележја*, Јединство, бр. 19. Приштина, 121-149.

Вукадиновић, Богавец 2001: З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавец, *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836-1941*, Институт за српску културу; Учитељски факултет, Приштина-Призрен-Лепосавић.

Вукадиновић 2002: З. Ч. Вукадиновић, „Косовска Митровица у историјским документима 1455-1957“, *Башинина*, Институт за српску културу, бр. 14, Приштина – Лепосавић, 265-277.

Деведесет 2009: *Деведесет година Гимназије у Косовској Митровици 1919 – 2009*. Гимназија Косовска Митровица, Косовска Митровица.

Пекић 2007: М. Пекић „Почети рада Митровачке гимназије“, у: *Друштво и култура Срба Косова и Метохије*, Филозофски факултет – Косовска Митровица, Косовска Митровица, 2007, 91-105.

39 АЈ, 66-746-1201, Извештај В. Д. директора Самоуправне реалне гимназије у Косовској Митровици др Јована Петровића Општинском суду у Косовској Митровици од 23. септембра 1933. године.

40 Фран М. Барас преузео је дужност В. Д. директора школе почетком октобра 1933. године од дотадашњег В. Д. директора Јована Петровића, који је одлуком С. Н. бр. 35494/33 отпуштен из државне службе. - АЈ, 66-746-1201, Извештај о систематизацији радних места у Државној нижој реалној гимназији у Косовској Митровици.

41 Вукадиновић, Богавец, *Српска просвета...*, 9.

- Пекић 2007: М. Пекић „Светислав Страла на Косову и Метохији“, у: *Историја и књижевности Срба Косова и Метохије*, Филозофски факултет - Косовска Митровица, Косовска Митровица, 35-50.
- Пекић 2013: М. Пекић, „Светислав Страла, Сликари и професори на Косову и Метохији“, у: *Културно наслеђе Косова и Метохије: Историјске њековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије, Универзитет у Приштини – Косовска Митровица, Београд-Косовска Митровица, 319-332.
- Поповић 2008: *Аврам Н. Поповић: Одабрани сјиси*, грађу прикупио, предговор написао и библиографију начинио Зоран Ч. Вукадиновић, Центар за културу „Сава Дечанац“ – Лепосавић, Лепосавић.

Jovan J. ALEKSIC

**THE CLOSING OF THE STATE,
SELF-GOVERNING ESTABLISHMENT
AND REOPENING OF THE NATIONAL
GRAMMAR SCHOOL IN KOSOVSKA
MITROVICA DURING 1932 AND 1933**

Summary

The Opening of the grammar school in Kosovska Mitrovica has been in the plan since the war time in 1915. In September of the same year, after two requests to the Ministry of Education and to the ecclesiastical authorities of the Kingdom of Serbia, the long-standing desire of the residents of Kosovska Mitrovica was finally achieved, by an official command of the crown prince, Alexander Karadjordjevic I, which authorized the opening of incomplete quadrennial grammar school. However, the joy of people from Mitrovica was short lived. Not nearly a month after bringing the command of opening the grammar school, it was followed by a German, Austro-Hungarian and a Bulgarian offensive on the Kingdom of Serbia. The winds of war had dissolved the high hopes of people of Mitrovica about getting their first high school institution. Four years later, after the ending of the First World War and other misfortunes, the grammar school in Kosovska Mitrovica was finally opened, for its first director was appointed Avram N. Popovic, a renowned cultural and national worker. The grammar school was slowly, but certainly, developing and became one of the most prominent city institutions. A new school building was bought, the number of pupils was increasing, and the teachers and the pupils ran cultural manifestations and humanitarian actions, promoting the sport and a healthy lifestyle and helping poor pupils and fellow citizens. Just in time when the grammar school of Kosovska Mitrovica was having its huge momentum, out of the blue, there was a decision of the Ministerial Council of the Kingdom of Yugoslavia on its abolition. This happened in June of 1932. Violent reactions of teachers, students, parents and prominent citizens, and demonstrations were held on this occasion. They forced the government authorities to somewhat mitigate its decision by opening the Self-governing Grammar School. This, however, had not completely satisfied residents of Mitrovica, which lodged different petitions, letters, delegations and informal pressure

at the end, and brought about restoration of the State Grammar School in his town in September next year. So, the grammar school in Kosovska Mitrovica stepped into his new epoch, which would last until the beginning of World War II.

Key words: Grammar school, Kosovska Mitrovica, 1932, 1933.

УДК 314.15:323.15(=161.1)(497.1)“1918/1941”

Милош М. ДАМЈАНОВИЋ*

Универзитет у Приштини – Косовска Митровица

Филозофски факултет

НЕТИПИЧНИ РУСИ: КАЛМИЦИ, ЈЕВРЕЈИ И ЦИГАНИ МЕЂУ БЕЛОЕМИГРАНТИМА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1918-1941

Айстїраќї: Српски народ је у новој држави насталој после Првог светског рата ушао у заједницу са новим народима и градио нова међуетничка искуства и односе. У међуратном периоду интерактивне социјалне релације остваривао је, не само са, традиционално настањеним народима на југословенском простору, већ и са етничким елементима, доспелим у скромном броју и са широких евроазијских пространа. Међу бројним и разноврсним руским беломигрантима, које је точак историје довео и зауставио на српске етничке и историјске територије, налазили су се и нетипични Руси, несловенске руске мањине попут Калмика, Јевреја и Цигана. Изузев донекле, калмичке прошлости, њихов приватни живот али и колективна историја на југословенском тлу слабо је осветљена у домаћој и светској историографији. Циљ овог рада је, да барем делимично баци светло и пружи увид у тај сегмент југословенске и беломигрантске повести. Реконструкција њиховог живота у Југославији урађена је претежно помоћу тадашње штампе, која пружа захвалан обим грађе и представља значајан историјски извор за овај предмет истраживања. Иако су, само изузетно, поједини припадници ових етничких група остали оставили значајан траг у српској култури, и без обзира што нису опстали као компактна заједница, услед бурних и трагичних епизода у прошлости балканске ветрометине, њихова просторно-временска егзистенција чинила је саставни део живота народа на Балкану, што је чини довољно занимљивом за истраживање и битним прилогом етничким и мањинским студијама.

Кључне речи: Беломиграција, Руси, Калмици, Јевреји, Цигани, Југославија, Срби.

* докторант, milos_damjanovic@yahoo.com

Велике демографске промене које су задесиле Русију током Великог рата, револуција и грађанског рата изазвале су дубоке, тектонске социјалне поремећаје и ван граница ове простране царевине. Евроазијски цин постао је невољни извозник људског капитала, који је са сузама у очима напуштао вољену отаџбину, монденски се проводио по европским метрополама или таворио по периферији ратом разореног континента, меланхолично ламентовао над судбином домовине, вечном носталгијом ишчекивао мистериозан и спасоносан повратак у своје губерније и даче, или се пак лавовски борио за повратак у мајчицу Русију.

Огромни таласи руских избеглица који су у неколико наврата заплуснули обале европског копна, оставили су далекосежне последице по даљи развој, судбину и изглед како напуштене земље, тако и друштва у која су осеком избачени. Ратом девастираној и осакаћеној Европи добродошли су били високошколовани руски емигранти, способни и вољни да радом у својој струци а кроз сређивање приватног живота, допринесе и развоју домаћина. Сенку на идиличну симбиозу бацали су примери предатора на унесрећене и беспомоћне прогнанике. С друге стране, европско племство, буржоазија и капиталисти нашли су интереса у пријему руске аристократије, чијег су покретног богатства и драгоцености могли да се дочепају на јефтин, брз и лак начин.

Ни новоформирана јужнословенска држава није била изузетак у том погледу. Српски народ је посебно био погођен и ненадокнадиво оштећен у Првом светском рату, што се огледало не само у потпуној привредној деградацији, него још више у биолошком страдању које га је задесило. Српска популација је десеткована што на фронту, у рововима, то и на свом огњишту од руку непријатељских злочинаца жељних освете и реваншизма због изненађујућих пораза претрпљених од једне мале, балканске, привредно слабо развијене нације. Младој држави, са почетничким еланом за обнову и модернизацију у послератном, мирнодопском периоду, било је потребно квалификовано радништво и чиновништво, свеж капитал, али и здраво мушко становништво, за којим се указала велика потреба, услед недостатка проузрокованог незамисливо бројним губитком мушког становништва Србије у Првом светском рату.

Још најмање два фактора су утицала на одобравање пријема и насељавања руских избеглица у Краљевину СХС. Један је свакако била добра воља регента Александра Карађорђевића да се на својеврсан начин одужи пријатељској и савезничкој земљи за све политичке, војне, економске и друге услуге, помоћ и пожртвованост коју је пружила Србији у, за њу дотад најтежим историјским тренуцима и највећим искушењима. Сем личног регентовог омажа, сентименти српског народа су били други меродаван чинилац за прихват руских избеглица, дочеканих на најпријатнији и најгостољубивији

начин. Традиционално русофилски оријентисано српско становништво, с посебном пажњом и љубављу дочекало је своју страдалничку словенску браћу. Духовна блискост два православна народа, заједничко древно генетско порекло, сродни језици и словенска великодушност додатно и посредно су утицали на српско испољавање срдачности према Великом брату са Истока, и руско брзо и целовито адаптирање у нову средину.

Структура белоемигрантских миграната није била једнообразна. Мултиетничко и мултиконфесионално руско царство оставило је трага и на шареноликост белоемиграције. Међу непрегледном и унесрећеном избегличком руљом, као у каледоскопу, нашли су се заробљени људи поларизованих политичких погледа али јединствени у антисовјетској оријентацији, људи сличних судбина али различитих вера, народности, раса, обичаја, језика, културе и стила живота. Број белоемиграната у Југославији је варирао током година, услед фазног усељавања, њихове миграционе мобилности, и негативног природног прираштаја. Максималну бројност белоемигранти у Југославији су имали у првим годинама миграције, када их је било негде око 45.000, да би годинама њихов број постепено опадао, услед исељавања и високог морталитета тј. негативне стопе природног прираштаја, па је тако, према подацима Државне комисије за помоћ руским избеглицама у Југославији 1938. године живело 31.500 руских избеглица.¹ Од тога, само је око 4.500 њих имало југословенско поданство, док је 27.400 живело под режимом дозвола за становање, а за путовање у иностранство служили су се Нансеновим пасошима. Највећи број белоемиграната био је сконцентрисан у великим урбаним језгрима широм државе. У Београду их је било око 9.000, у Загребу око 2.000, у Нишу око 700, у Сарајеву 500, у Новом Саду око 300, у Скопљу преко 300, у Белој Цркви око 700, у Панчеву око 250, у Дубровнику око 180, у Херцег Новом око 200, у Великој Кикинди око 200, итд.² Школованост руских белоемиграната остављала је снажан утисак на домицилане резиденте, а дружење с књигом и на јавном месту, опазили су српски новинари, уз позитиван гест о томе: „Када у Београду неко у шрамвају чийа књиу... то је обично Рус“.³

*

Емиграционе струје и кримска евакуација одвели су у прогонство више од 1000 Калмика. Били су то махом војници из рата, али су избегли и виши свештеници поклоници Лама, затим лекари, адвокати, официри и учитељице народних школа. У иностранству, ван свога завичаја, су се прикупили и образовали средишта у Француској, Чехословачкој, Бугарској и Југославији. Свуда су Калмици живели у слози, тешким животом радника и свуда су

1 *Правда*, Београд 10. август 1938, 9.

2 *Полијика*, Београд 26. јун 1936, 10.

3 *Полијика*, Београд 29. октобар 1936, 10.

удесили живот према својим хиљадугодишњим верским назорима и навикама. Наравно, преживели су много тешких тренутака и неретко се нелагодно осећали док се нису прилагодили животу у туђини. У Југославији, Калмици су формирали своје насеље на крајњој периферији Београда, да буду ближи природи. Рођени и одгојени у степама, нису подносили градски живот, са облацима прашине и одсуством зеленила. Прирођени коњаници, и овде су наставили да привређују са коњима као таљигаши на земљаним радовима и као кочијаши за превоз путника и робе. Нерегулисан градски саобраћај, прометност на путевима, неопрезност и ужурбаност учесника у саобраћају доводили су и до незгода чије су жртве биле и калмички радници. Један такав случај збио се 1925. године, када је у београдској улици краља Александра, општинско возило које је поливало и прало улицу прегазило Комака Шоканова у тренутку када је намеравао да претрчи преко улице. Том приликом, несрећна избеглица повредила је десну руку и леву ногу, преко којих су прешли точкови возила.⁴ У околини Карабурме, најчешће су превозили земљу. Осим тих сезонских радова, бавили су се и израдом војне одеће. На тај начин, нису оскудевали ни у чему, иако нису живели у изобиљу. Били су јако побожни, па су узроком настанка тешких прилика у завичају сматрали слабљење вере у Бога а зли усуд изгона из своје постојбине тумачили последицом адекватне Божије казне, како је то објашњавао школовани југословенски Калмик, шеф калмичке колоније у Београду др Ердне Николајев.⁵ Његовом иницијативом одржана је 15. јануара 1936. године у сали Друге београдске гимназије, хуманитарна акција за помоћ сиромашних калмичких студената, а у којој је учешће узела и одржала пригодно слово о будистичкој философији г-ђа Ксенија Атанасијевић, универзитетска професорица.⁶

Београдски Калмици, њих око 400, настањени претежно у два дела града – Мали Мокри Луг и Карабурма, изложени савременим тековинама цивилизације, делећи животни простор са конгломератом људи различитог порекла, склоности и навика брже су од осталих својих сународника ван престолице, напуштали своје културолошке оквире па су у процесу интеграције у српско друштво отишли најдаље. Међутим то удаљавање је било више него скромно, свакако ограничено и дозирано, слободно можемо рећи и симболично, и заустављало се на ретком мешовитом браку. До 1933. године, око 10-ак Српкиња склопило је брак са Калмцима. Из ових мешовитих бракова рођено је више деце, чија је физиономија претежно наликовала монголском тишу а само понекад белој раси.⁷

4 *Полијика*, Београд 16. април 1925, 6.

5 *Полијика*, Београд 20. август 1932, 4; *Полијика*, Београд 4. март 1938, 5.

6 *Полијика*, Београд 17. јануар 1936, 7.

7 *Полијика*, Београд 4. март 1938, 5; *Полијика*, Београд 27. мај 1933, 9.

Било је и примера именовања калмичке новорођенчади српским личним називима. Томе је пример Зора, ћерка Џозе Џампина, из Астраганске губерније, рођена 1927. или 1928. године. Родитељи мале Зоре, отац физички радник и туберкулозна мајка, живели су тешким животом у Београду, где су и добили принову. Услед назавидних материјалних прилика, не могавши да пруже родитељску негу детету, родитељи су били принуђени да дају њихову ћерку под окриље и заштиту Материнском удружењу у Београду. Долазак калмичког детета у установу изазвао је праву сензацију. За запослене у Удружењу калмичко дете је деловало крајње егзотично, па су га одмах заволели, издвојили од осталих штићеника и пружили „специјални третман“. Прозвали су је „Малом Бајерфлај“ и задовољно показивали свим посетиоцима Дома, као највећу атракцију. Мала Зора, једна од најмирнијих питомаца, брзо се одомаћила у Дому. Пријатан амбијент и безгранична пажња којом су је окружили, утицали су на то да мало Калмиче не заплаче од пријема у Дом и да се на све безазлено смеши. Томе је сигурно, допринела и свакодневна посета брижног оца, који је успевао да издвоји пола сата одсуства са посла ради обиласка вољене кћи.⁸

Овакав однос домаћег становништва према једном калмичком детету, сведочи изгледа да до дуготрајних блиских сусрета и контаката Југословена и калмичких беба није долазило масовно и учестало, да су Калмици своју децу подизали скоро искључиво унутар своје породице и заједнице и да своју децу нису слали у државне установе намењене боравку, нези и васпитању деце предшколског узраста. Тако су Калмици остајали лојални свом стилу живота, наслеђеном од предака из далеке Русије, резервисани према спољном свету а само појединци су чинили ситније или крупније искорак којим би се удаљавали од свог калмичког микрокосмоса и приближавали околини. Старији и непросвећени мештани Малог Мокрог Луга, Калмике или Калмуке, како су их још називали Срби, мешали су са најпознатијим народом монголске расе – Кинезима. Присуство Азијата унело је свежину, колоритет и богатство у руралну средину. Парадигматичан је пример реакције староседелачке популације на боравак нових житеља. Уочљивост новог етничког елемента и новог религијског садржаја најбоље илуструју речи једног њиховог српског суграђанина, чика Пере - „*Ейе йи йу, у наш Мокри Луї, имамо сад ширис и чейшири вере... Имамо и Кинези...*“. Млађи свет, умео је да донекле направи разлику и Калмике не поистовећује са Кинезима, што се огледа у коментару једног малишана: „*Нису йо, чича, Кинези... То су будисйи...*“. Није јасно да ли је коментар малог детета одраз непознавања посебне етничке припадности Калмика или представља доживљавање истих као Срба, само друкчије, будистичке вероисповести. У овом другом случају,

8 Полишка, Београд 23. март 1928, 8.

то би указивало на равноправан положај калмичке заједнице са осталим становништвом, у очима већинског српског народа. Бројни Калмици били су кирајдије поменутог чика Пере, што сведочи о интензивним пословним односима новопридошлог народа са појединим домородачким становништвом.⁹

Међу Србима су Калмици наишли на срдчан пријем и великодушну добродошлицу, попут осталих руских емиграната али и уопште странаца. Локални Срби брзо су развили симпатије према овом мирном, вредном, традиционалном, оданом и захвалном народу. Појединци су се чак потрудили да удовоље калмичким верским потребама, па је тако један, добростојећи православни Србин, индустријалац Милош Јаћимовић¹⁰ уступио своје имање у сврху изградње пагоде и обезбедио грађевински материјал за њено подизање. Изградња будистичког храма, првог те врсте у Европи, завршена је 1929. године, када је обављено и њено освећење. Ова пагода служила је као молитвени дом не само југословенским Калмицима, већ и осталим изгнаним Калмицима који би се нашли на пропутовању кроз Југославију, а била је и предмет интересовања европске научне јавности која ју је походила из истраживачких побуда.¹¹ Пре подизања овог храма, Калмици су за потребе религијског живота изнајмљивали објекте на неколико локација у околини Београда – у другом, тако закупуеном објекту, који је у употреби био од 1925. до 1929. године, служио је свештеник Манчуда Буринов.¹²

У маломокролушкој калмичкој колонији било је пре Другог светског рата око 40-ак мушке и женске деце стасале за школу. Многа деца била су лишена образовања, па и обичног надзора и кућног васпитања, услед приморености њихових родитеља да раде током целодневног времена. Калмици су за просветне циљеве сазидали поред храма и просторије за школу, које су током наредне 1930. године стајале празне, без школског инвентара, а услед недостатка финансијских средстава за њено опремање. То је био мали приземни објекат, окречен белом бојом и са спољње и са унутрашње стране, а састављен од две собице. У овој кући становали су један стари свештеник и чувар храма и један млађи духовник, који је сем тога обављао учитељски позив. У четири реда учионице биле су распоређене клупе у које су се смештали калмички ђаци, држећи велике књиге на коленима, и учећи матерњи калмички језик и будистичку веру својих предака. Ову недељну, калмичку школу похађала су она калмичка деца која су се едуковала у српским државним или руским приватним школама у престоници. Скроман школски

9 *Полијшика*, Београд 31. октобар 1936, 6.

10 Тома Миленковић, *Калмици у Србији 1920-1944*, TRACO / ИСИ, Београд, 1998, 106, 107.

11 *Полијшика*, Београд 20. август 1932, 4.

12 Т. Миленковић, *Калмици...*, 94, 95, 97; *Иллюстрированная Россия*, Paris 13. август 1927, 12.

намештај, укључивао је још и један климав сточић за предавача и малу црну таблу. Школа је била сасвим необична и због тога што се није примењивало званично испитивање, нису се користили никакви записници или какав други формулар за бележење похађања наставе и успеха ученика. Школу је 1938. године похађало 30-ак ученика различитог старосног доба, који малтене никада нису били у пуном броју; настава се одвијала једном седмично, у недељу од 14 до 16 часова. Рад учитеља се није плаћао, нити је постојао и деловао какав надзорник, инспектор или томе слично. Само понекад, старији свештеник је присуствовао настави и надгледао рад свог млађег колеге. Постојао је само један разред, који се поново похађао сваке наредне године, од почетка до завршетка редовног школовања калмичке деце у државним или приватним школама. Услед тога, у учионици су заједно седели ђаци различитих генерација, од 7 до 17 година, од основаца до гимназијалаца, па је понекад током наставе долазило до испољавања несташлука међу њима, када би нпр. мали Калмици повлачили за плетенице своје старије сунароткиње. Оцене задобијене из веронауке, вероучитељ је прослеђивао школским установама које су похађали одређени Калмици, и ту оцену су за тај предмет добијали у државним или приватним школама са редовном наставом.¹³

Поред своје главне колоније у блатњавој околини Београда, руски Калмици пронашли су уточиште и у другим деловима јужнословенске државе. Бројна колонија руских козака будистичке вероисповести настањивала је и Карађорђево, у близини Бачке Паланке, где су на државном добру упослени као јахачи и коњушари. И овде су Калмици одржавали заједничке везе, светковали своје верске празнике и неговали колективни етнички дух. Без обзира на присне међусобне односе, чврсте кохезивне споне и узајамну међузависност, до личних несугласица, и чак озбиљнијих сукоба је долазило и унутар ове мале али вишеструко повезане заједнице. Иза таквих спорова и инцидената стајали су углавном приватни мотиви, а народна весеља умела су послужити као згодна прилика и параван за прикривање законски недозвољених поступака. Крвави злочин почињен је приликом једне прославе будистичке Нове године 1927. године, а породична трагедија задесила је Мангасове, чији су неки чланови и сами били виновници хомицида. Отац породице, Шири Мангасов, са својом женом Шаром и четворо деце, породични мир пронашао је после хаотичних збивања у Русији, у мирном, равничарском месташћу у Бачкој. Брачни пар дочекао је Нову годину у кући својих пријатеља, где је остао и веселио се до касно у ноћ. Супруга је мужа испратила до заједничког дома и вратила се назад у комшилук. По каснијем, поновном повратку кући, затекла је свог супружника закланог. Полицијска истрага је показала да су иза убиства несрећног Ширија, стајали Шара Мангасов,

13 *Полијика*, Београд 20. август 1932, 4; *Полијика*, Београд 4. март 1938, 5.

њен брат Лица Џувинов и његови пријатељи Александар Чукарин и Карол Манцинов. Учесници овог злочина дошли су на идеју да напију жртву, како би је у сну, лакше и без проблема ликвидирали. За алкохолисање Шири побринула се Шара, док га је Џувинов држао а Чукарин и Манцинов клаали. Мотив за крвав исход брачних односа крио се у породичном насиљу и зостављању које је трпела Шири и забрани Џувинову да живи код своје сестре, у дому породице Мангасов. Изгледа да је Шири била и у забрањеним односима са једним од наведених убица.¹⁴ Овим језивим и сличним спорадичним, неуобичајеним дешавањима, животна идила калмичких будиста у Југославији била је привремено нарушавана.

Осим прославе будистичке Нове године, документована је и прослава будистичког благодана „Ова“. Овај празник, посвећен сусрету Буда са Делкен-Езен-Цаган-Авгу (Владалац света Бели старац) обележава се на отвореном простору, најчешће на каквом природном узвишењу, брежуљку. Београдски Калмици су 26. маја 1933. године, церемонију прославе празника „Ова“ организовали у дворишту иза храма. Од 13 ч почели су да се прикупљају калмички верници са свих страна града а њима су се придружили и поједини радознали Београђани, међу којима је било и људи из дипломатског кора, попут саветника чехословачког посланства, г-дина Рајсера. Знатичељан је био и калмички комшилук који је нагрнуо на ограду око храма, ишчекујући почетак слава. За ову јединствену и значајну прилику, Калмици су се потрудили да дођу свечано и пристојно одевени. Најпре су улазили у храм, и са рукама склопљеним на срцу дотицали се челом шарених предмета око олтара и стакленог ормара са статуом Буда. Одавали су почаст и Цаган-Авги, чији је кип, окићен зеленилом, стајао са десне стране Будиног ормара. Главни део богослужења руковођен је од стране свештенства. За два ниска стола, претрпана „жрџивама“ (жито, бисквит, обична и обојена вода, једна печена овчија глава и др.) села су три свештеника, од којих двојица у орнату, пошто трећи свештеник није могао себи да приушти орнат услед слабе куповне моћи. Верници – мушкарци, жене, деца, окружили су свештенике и поседали на клупе или траву, склопивши руке у молитвени положај. Свештеници су изговарали молитву да би затим наступио врхунац чинодејствовања. Слика Цаган-Авге, изнешена из храма на украшеној мотки, дуго је шкропљена млеком, уз звоњење звонцета, тамјанов дим и узвике егзалтираних верника: „Цев-цук... цев-цук... цев-цук!“. Током обреда, клер се захваљивао и благословио Југославију и њеног суверена, краља Александра Карађорђевића. После официјелног окончања ритуала, у духу традиције, калмичка деца узела су учешће у симулирању витешких игара, као и у рвању, скакању, трчању, изазивајући дуготрајне овације и радосне осмехе на лицима посматрача.¹⁵

14 *Време*, Београд, среда 9. март 1927, 3; *Полиџика*, Београд 9. март 1927, 8.

15 *Полиџика*, Београд 27. мај 1933, 9.

Оданост и захвалност Калмика новој држави огледала се и у следећем чину – наима, они су непосредно по убиству краља Александра, у складу са својим верским традицијама одржали четрдесетдеветодневни помен покојном владару у свом храму. Последњег дана помена „*На ѿмен се искуйила цела будистичка колонија у Београду, људи, жене и деца. Ма да је био радан дан, Калмици су у 10 сати оставили своје коње и кола којима зарађују себи хлеб иреносећи грађевински материјал а Калмикиње своје шиваће машине којима ѿмажу људе шијући рубље и униформу за војну одећу, и радничке кожне каиуће и ѿаиике за ѿјацу. Сви су они дошли у храм, ѿде је ѿред олћара био ѿорћрећ Краља Александра увијен у црнину, а ѿред ѿорћрећа била заљаена нарочића кандила („зул“). По окончању помена „бакша“ и председник колоније, др Ердне Николајев одржали су говоре у којима су истакли да „Захваљујући љубави југословенској народа и његовој Великој Владара блајоичившеј Краља Александра I, ми се, Калмици, нисмо за ових 14 година осећали овде као у туђини. Ми ѿо нећемо заборавити. Смрт Краља-Хероја велики је ѿудићак за југословенски народ. За нас Калмике, које је Он ѿолико задужио указујући им ѿсћојримсћиво и ѿмажући их, бол је ѿолики, да смо ми изљубили наду и ѿоћћору у живоћу. Ми ѿризивамо своја великоја Буду, да Краља-Мученика ѿрими себи ѿо Његовом достојансћиву и заслујама, и да нисћошће блајослов Његовом наследнику, Краљу Петру II, да би Он усћешно довршио дело Своја Великој Оца“.¹⁶*

Београдски Калмици прослављали су и највећи и најсвечанији ануални будистички празник „*Цахан Сар*“ (Бели месец). За овај циклични празник изводио се ритуал у славу „*Белој месеца*“. Верници су ову свечаност прослављали са највећим пијететом испред главног и јединог олтара у храму, у подножју окренути лицем ка симболу своје вере – статуи Буде. Велики свештеник „*бакша*“ и његов помоћник „*хељун*“ седели су огрнути великим пурпурним плаштевима на трону, по страни олтара и гласно читали молитве упућене Свевишњем, док су верници за њима понављали побожне речи. Наизменично су *бакша* и *хељун*, усред молитве, ударали у гонг и тиме појачавали пулс свечаног обреда, па су тиме сви присутни били захваћени трансом највеће побожности. Старији верници, заузели су предња места, ближе олтару и седели, као и остали, на њиимима, пребирајући прстима „*чоћку*“ – патрицу и молећи се полугласно, речима: „*Ом мањи бед мехом*“ (Свима живима нека буде добро). Током трајања обреда, верници су обилазили повремено око храма, са *чоћкама* и молили се. Они који су сматрали да су много грешни, обилазили су чешће и дуже око храма, како би се, по веровању, очистили од греха. Жене су током свечаности биле посебно очешњане, са раздељком по средини главе. У храму су жене биле одељене од мушкараца, седећи са девојчицама са леве стране испод свештеничког трона, док су мушкарци

седали у средини и са десне стране од трона. Целивали су тло и клањали се склопљеним рукама три пута Будиној статуи. Понављајући исте радње, церемонија је потрајала током целе ноћи, до позних јутарњих часова. Тако је окончана прослава првог дана празника Цахан Сар који траје 30 дана, са истим богослужбеним процесима.¹⁷

*

Руски белоемигранти јеврејског порекла припадали су хетерогеним идентитетским категоријама, које су повезивале само две карике – заједничко етничко порекло и антибољшевизам. Међу њима било је неколико различитих групација – потомци мешовитих руско-јеврејских бракова; покрштени Јевреји; национално асимиловани, русификовани Јевреји и Јевреји који су одржали своју етничко-верску посебност. На самом почетку 1938. године међу 26.790 регистрованих белоемиграната било је 232 будиста и 237 мојсијеваца.¹⁸ Имајући у виду да је број Калмика свакако био већи од пописаног, вероватно је и број белоемиграната јеврејског порекла умањен, услед разних идентитетских криза и асимилационих процеса. Специфичност јеврејских белоемиграната се огледала првенствено на пољу образовања и привређивања. Углавном се радило о интелигенцији диференцираног профила – лекари, уметници, научници, професори, па су сходно томе, ове особе уживале сигуран, сталан и цењен посао и стицале завидне приходе. Неки од њих, досегли су култни статус унутар своје професионалне заједнице, попут византолога Острогорског или оперског певача Зиновјева.

Леон Зиновјев се школовао у Одеси и постигао сјајне успехе у својој бранши, најпре у Русији а затим и у иностранству. Био је технички усавршен драмски тенор изузетног дијапазона. Са белом емиграцијом, преко Италије, настанио се у Београду. У београдској опери је са великим успехом наступао од августа 1921. до јуна 1926. године, када је због болести био принуђен да заврши са својим уметничким позивом. Преминуо је током богослужења у београдској синагоги 3. јула 1927. године.

Академик Григорије Острогорски је за разлику од Зиновјева, који је остао привржен јудаизму, себе пронашао у византијској духовности. Иако дете мешовитог руско-јеврејског брачног пара, јеврејска мати Александра Леман није одгајала сина у јеврејском духу. Свестан свог семитског порекла, по успону нацизма, као „*йолу-Јеврејин*“ напустио је Немачку, где је дотле живео и доселио се у Београд¹⁹, где је на локалном универзитету наставио бриљантну

17 *Време*, Београд 4. март 1938, 7.

18 Тома Миленковић, Момчило Павловић (ур.), *Беломиграција у Југославији 1918-1941, том I*, ИСИ, Београд, 2006, 98.

19 Милан Ристовић, *У йойрази за уйочишиџем – Југословенски Јевреји у дексџиву од холокауста 1941-1945*, ЈП Службени лист СРЈ, Београд, 1998, 30.

професорску каријеру. Убрзо је добио и југословенско држављанство, 1935. године. Био је члан бројних престижних међународних академија и струковних асоцијација, лауреат знаменитих домаћих и интернационалних признања и награда, аутор око 180 научних радова. Умро је у Београду 24. октобра 1976. године, овенчан славом, угледом и поштовањем.²⁰ Осим Григорија, у Југославији је живео и извесни професор Ж. Острогорски, кога је бугарски краљ Борис, поводом прославе 50-годишњице Универзитета у Софији, 1939. године одликовао Орденом грађанске заслуге IV реда.²¹

Куриозитет је начин на који је Острогорски преживео Други светски рат и избегао Холокауст, сходно свом јеврејском пореклу. Нацистички окупатор се позабавио генеалогijом светски чувеног византолога, и упркос установљавању јеврејског порекла, поштедео га и оставио у животу, под изговором да јеврејски преци нису имали никаквог утицаја на његово васпитање. Чак су му дозволили да предаје на београдском универзитету. С тим у вези, јуна 1943. министар просвете Велибор Јонић обратио се изванредном комесару Танасију Динићу с молбом да још једном размотри случај Г. Острогорског за пријем на место универзитетског предавача: „*Што се тиче сумње о његовом јеврејском пореклу, најомиљем да су немачке власти испитале цело њај случај и утврдили да је његов деда по оцу испина био Јеврејин, али да ни овај ни његова родбина по оцу нису имали његово никаквој утицаја на његово васпитање. Стога су немачке власти прешле преко њога и сајласиле се са његовим презиманем на Универзитет*“.²²

Међу белоемигрантском интелигенцијом у Југославији истакао се и јеврејски професор политичке економије на Трговачкој академији у Београду Леонид Таубер (1872-1943). Овај некадашњи доцент Харковског универзитета активно је учествовао у образовним активностима намењеним руским емигрантима, па га тако затичемо међу тренерима на вишем трговачком курсу у Београду који је организовао Сверуски земски савез и на курсу економских и трговачких наука одржаним 1926. у Београду а у организацији Сверуског савеза градова. Био је и члан друштва Руска академска група и члан масонске ложе „Максим Коваљевски“.

Још један професор јеврејског порекла, бивши приватни доцент Петроградског универзитета, члан Лиге Обера, економиста Владимир Розенберг радио је као хонорарни стручњак у Министарству трговине и индустрије а у области агрикултурне хемије истакао се Виктор Нојгебауер, који је радио као стручњак на пољопривредној станици у Топчидеру и био

20 Александар Гаон (ур.), *Знаменити Јевреји Србије – биографски лексикон*, Савез јеврејских општина Србије, Београд, 2011, 89, 170, 171.

21 *Полијтика*, Београд 29. октобар 1939, 13.

22 *Љубинка Шкодрић, Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944 – Судбина инститиуције под окупацијом*, Архив Србије, Београд, 2009, 122, 123.

на челу Савеза руских агронома, шумара и ветеринара. Професор анатомије на Медицинском факултету у Београду, наставник хигијене Руско-српске гимназије у Београду и члан управе Руско-српског друштва у Београду био је извесни И. Ф. Шапшал. Карактеристично је да су се чак и ови, цењени и признати беломигранти суочавали са антисемитизмом у редовима својих сапатника. Августа 1921. године Друштво руских научника у Југославији вршило је избор делегата за I конгрес руских емиграната у иностранству који је заказан у Прагу. Том приликом дошло је до расцепа и испољавања неслоге у Друштву, пошто је већина присутних гласала против предложених делегата Л. Таубера и И. Шапшала због њиховог јеврејског порекла.²³

Каква је била судбина руских Јевреја у Југославији током Холокауста у Другом светском рату остаје велика непознаница и енигма. Без сумње су и они дошли под удар Нирнбершког законодавства и геноцидне нацистичке политике. Из галерије јеврејских беломигрантских ликова презентујемо сагу о двојници њих. Неки су избијање Другог светског рата у Југославији и нацистичку окупацију дочекали у војничкој униформи, мобилисани ради одбране земље. У чину резервног војног официра заробљен је руски беломигрант, Јеврејин Евгеније – Жења Козински и одведен у логоре Трећег Рајха, где је мучен од Гестапа преминуо крајем 1944. године. Куриозитет је идеолошка и идентитетска трансформација овог беломигранта. Од антибољшевика, под утицајем пропаганде левичарских заробљеника у логору, постао је близак комунистичким круговима а од националног поистовећивања са Русима, иначе секуларни Јеврејин, због масовне сарадње руских беломиграната са хитлеровцима и отворене манифестације антисемитских ставова многих беломиграната, све више се враћао свом јеврејском пореклу и поносно истицао припадност библијском народу.²⁴ Остали чланови његове породице - отац, мајка и брат страдали су у окупираној Србији током ратне 1942. године. Из окупираног Београда породица Козински склонила се у унутрашњост, и доспела на Косово, у италијанско окупационо подручје, рачунајући на боље изгледе за спасење међу Италијанима, који нису познавали и примењивали политику биолошког истребљења и „коначној решења“ јеврејског питања. Међутим, на захтев немачких ратних савезника, италијанске окупационе власти на Косову испоручиле су Немцима око 50 српских

23 Тома Миленковић, Момчило Павловић (ур.), *Беломиграција у Југославији 1918-1941, том I*, ИСИ, Београд, 2006, 135, 148, 166, 210, 216, 223, 224, 415; Nina Berberova, *Ljudi i lože – ruski slobodni zidari u dvadesetom veku*, Paideia, Beograd, 2002, 145; Тома Миленковић, Момчило Павловић (ур.), *Беломиграција у Југославији 1918-1941, том II*, ИСИ, Београд, 2006, 225; Тома Миленковић, *Школовање деце емиграната из Русије у Југославији 1919-1941, Завод за уџбенике и наставна средства*, Београд, 2004, 263, 449.

24 Више о томе види: Сима Караогловић (ур.), *Дневник Жење Козинској*, Просвета, Београд, 1961.

Јевреја одбеглих у италијанску зону. Међу њима су били и Жењини најближи - отац Јаков Козински (Давида и Кларе), рођен у Кијеву; мати Нађа Медведовски, рођена у Одеси и брат Девик Козински, рођен у Кијеву 1917. или 1919. Сви су ликвидирани убрзо по испоручењу.²⁵

С друге стране, антипод Козинском био је његов сународник, белоемигрант Леонид Чудновски. Сензационално и невероватно звучи податак да је овај руски Јеврејин током нацистичке окупације Југославије служио аријевцима и био активан агент СД-а, али илустрације ради навешћемо и податак да је у Вермахту било мобилисано преко 150.000 војника јеврејског порекла.²⁶ Колико год чудно изгледало да су нацисти дозвољавали лицима јеврејског порекла да буду изузети од мера предвиђених за „коначно решење“ јеврејског питања, када су то виши интереси налагали допуштали су себи тактичку сарадњу са непријатељем бр. 1 и искоришћавање њихових потенцијала за сопствене циљеве. Пре избијања Другог светског рата у Југославији, Леонид је био срески начелник у Доњем Милановцу а истакао се у успешном гоњењу хајдука и кортешовањем за Радикалну партију. Осим њега, помиње се и неки Роман Чудновски који је у Октобарској револуцији командовао одредом који је заузео Зимски дворац. У Југославији је ступио у полицијско-управну службу и био срески начелник у Доњем Милановцу. Истакао се у спречавању британских диверзија на Дунаву у периоду 1939-1941 и вероватно био у немачкој обавештајној служби.²⁷

Међу християнизованим јеврејским белоемигрантима у Југославији, налазио се брачни пар Левицки. Супружници у белом мантилу, др Леонид и Фотина Левицки живели су и радили у Београду. Леонид је имао своју ординацију у кнез Милетиној улици, бр.83, где је свакодневно примао пацијенте и пружао им медицинске услуге. На радном месту, Леонид је изгледа покушао да изврши самоубиство 29. маја 1933. године, отровавши се неким медикаментом из свог асортимана. У покушају суицида затекла га је служавка, чијим је хитрим реаговањем и интервенцијом болничарске екипе, изгледа спречен фаталан исход.²⁸ Његова брачна партнерка и животна сапутница,

25 Michele Sarfatti, „Tra uccisione e protezione - I rifugiati ebrei in Kosovo nel marzo 1942 e le autorità tedesche, italiane e albanesi”, *La Rassegna Mensile di Israel*, Unione delle Comunità Ebraiche Italiane, Roma, vol. LXXVII, n. 3 (settembre-dicembre 2010), pp. 223-242; Милош М. Дамјановић, „Холокауст на Космету – студија случаја: Косовска Митровица“, *Тојола – часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина*, ЈУ Спомен-подручје Доња Градина, Доња Градина, год. II, бр. 2, 112-139.

26 Bryan Mark Rigg, *Hitler's Jewish soldiers – The untold story of nazi racial laws and men of Jewish descent in the German military*, University Press of Kansas, Lawrence, 2002, 1.

27 Тома Миленковић, Момчило Павловић (ур.), *Белоемигранција у Југославији 1918-1941, том I*, ИСИ, Београд, 2006, 145; Тома Миленковић, Момчило Павловић (ур.), *Белоемигранција у Југославији 1918-1941, том II*, ИСИ, Београд, 2006, 204, 273.

28 *Полишика*, Београд 30. мај 1933, 12.

др Фотина Левицки била је запослена у Главној војној болници, у својству лекара. Преминула је октобра 1935. године и сахрањена на руској парцели београдског Новог гробља, где јој је 22. октобра следеће године даван годишњи помен.²⁹ Осим ових, лекарским позивом се бавио и чувени хирург Андреј Левицки, управник Санаторијума витешког краља Александра I Уједињитеља Руског друштва црвеног крста у Панчеву а од новембра 1931. у Београд се преселила из Прага и Левицка, члан ансамбла Московски художествени театар.³⁰

Тежак живот у избеглиштву, прихватајући се свакојаког посла ради егзистенције, водио је руски Јеврејин Теодор Шилер, настањен у Загребу. Пре емиграције био је књиговођа Руске народне банке у Москви. Са Врангеловим трупама повукао се из Русије, након доминације Црвене армије. Судбина се баш поиграла са овим човеком. Теодор је имао сина Дуку, учесника Првог светског рата, заробљеног 1917. године од стране Немаца и несталог убрзо након ослобађања из заробљеништва. Несрећан отац годинама је чинио крајње напоре да се информише о сину, али безуспешно. Бол због неизвесности синовљеве судбине или потенцијалног губитка, ублажавао је чашицама водке и клековаче. Узалуд се распитивао код руских емиграната са свих страна света, од осталог сина није било ни трага ни гласа. А онда је, сасвим неочекивано, читајући штампу, угледао фотографију и прочитао вест о Дику Шилеру, америчком пилоту тј. свом изгубљеном и вољеном сину.³¹ Неприметно и брзином светлости, из стања туге искорачио је на праг еуфорије и избезумљености.

За неке белоемигранте у Југославији није могуће са апсолутном сигурношћу установити јесу ли јеврејског порекла. Судаћи по њиховим презименима, која су карактеристична за руске Јевреје, постоје индиције да јесу, па ћемо у наредним редовима написати коју реч о некима од њих.

Многи белоемигранти су се током избегличких година налазили у тешкој душевној кризи. Током бујица меланхоличних мисли, депресивних стања и наступа тоталног очајања, несрећници су подизали руку на себе. Лабилни истомишљеници разликовали су се само у примени метода за остварење наумљених мрачних, аутодеструктивних идеја. У Книну су живели супружници, инжењер Слевицки и Марија Слевицки. Због природе посла, Слевицки је изгледа често мењао место боравка. У Сремској Митровици је боравио 1938. године, где је ангажован на грађењу нове железничке пруге. У граду на Сави живела је његова мајка Анастасија

29 *Полијика*, Београд 21. октобар 1936, 23.

30 Тома Миленковић, Момчило Павловић (ур.), *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, том I*, ИСИ, Београд, 2006, 149, 261, 262, 277; Тома Миленковић, Момчило Павловић (ур.), *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, том II*, ИСИ, Београд, 2006, 344.

31 *Полијика*, Београд 25. април 1928, 6.

Слeвицки и рoдитeљи њeгoвe жeнe – Влaдимир и Евгeнијa Свинaрски. У визиту им је дoшлa Мaријa. Бoрaвaк мeђу својимa јoј није пријaо, билa је виднo нeрaспoлoжeнa и нeрвoзнa. Жaлeћи сe нa глaвoбoљу, плaнирaлa је пoврaтaк у Книн, aли ју је сyпруг нaгoвaрaо дa oстaнe. Приликoм јeднe вeчeрњe шeтњe кeјoм Сaвe, у друштвy свeкрвe, Мaријa је oдyзeлa сeби живoт, скoчивши у рeкy.³² Тaкo сe тrагичнo зaвршиo живoт јeднe јeврeјскe белoeмигрaнткињe.

Њeн сaпaтник, Влaдимир Шћyкин, пуцaо је из рeвoлвeрa сeби у пoтиљaк, у свoм стaну у Хeрцeг Нoвoм, сeптeмбрa 1933. гoдинe.³³ Овим чинoм, угaшeн је живoт јoш јeднoг јeврeјскoг белoeмигрaнтa у Југoслaвији. Јoш стрaвичнији призoр и јoш дрaмaтичнији исхoд збиo сe крајeм мaјa 1930. гoдинe у изнaјмљeнoј кyћи бeчкoг Јeврeјинa Фрaнцa Фигдoрa, у Хилaндaрскoј улaци, бр. 22 у Бeогрaду. Овaј 33-oгoдишњи прoкyристa Бoсaнскe индyстријскo-тргoвaчкe бaнкe oдржaвaо је интимнe oднoсe сa 17-oгoдишњoм гимнaзијaлкoм Тaтјaнoм Фoминoм, рускoм Јeврeјкoм. Зaмршeни љубaвни oднoси нaгнaли сy рeвoлтирaнy Тaтјaнy дa нa спaвaњу, вaтрeним oрyжјeм, хлaднoкрвнo oдyзeмe живoт нaјпрe свoм љубaвникy, a пoтoм и сeби. Тaтјaнa је билa ћeркa инжeњeрa Кoнстaнтинa Фoминa, и зaјeднo сa oцeм и мaјкoм, јoш двe стaријe сeстрe и брaтoм инжeњeрoм, стaнoвaлa је у Бaлкaнскoј улaци, бр.23 у Бeогрaду. Зaвршилa је рeдoвнo шeст рaздeдa Гимнaзијe и привaтнo сe спрeмaлa дa пoлoжи сeдми и oсмi рaздeд сa мaтyрoм.³⁴ Aвaнтyрa сa eлeгaнтним, нaчитaним и шaрмaнтним гoспoдином, oкрeнyлa је Тaтјaнин живoт нaглaвaчкe.

Нaгoмилaни живoтни прoблeми oстaвљaли сy oжиљкe нa рaњивy дyшy изгнaникa, нeизбрисивe тrагoвe у сeћaњу и кoнсeквeнцe у примeњивaњу живoтних стилoвa. Прeпуштeни сyрoвoј истoријскoј вeтрoмeтини, бeз рaзyмeвaњa блицкe срeдинe и бeз солидaрнoсти и пoмoћи сa стaнe мнoги белoeмигрaнти пoстaли сy мaргинaлни типoви, oдaни пoрoцимa и нeдoличнoг пoнaшaњa. Упрaжњaвaјући нeпoжeљнe aктивнoсти и кoнзyмирaјући прeтeрaнe кoличинe aлкoхoлнoг пићa пoстaјaли сy и ризични пo oкрyжeњe или и сaми пoстaјaли жртвe сличних типoвa личнoсти. Пoслe избијaњa јeднe крвaвe тучe рaдникa крајeм 1930. гoдинe, у нeуглeднoј кaфaни лoцирaнoј у Свeтoникoљскoј улaци у прeдгрaђy Бeогрaдa, тeшкo је пoврeђeн руски Јeврeјин, Шимoн Швигeр, тргoвaчки aгeнт фaбрикe „Вулкaн“. Нa улaци, избoдeнoг нoжeм нa нeкoликo мeстa, прoнaшaо гa је дeжyрни жaндaрм и aмбyлaнтнo збринyо. Швигeрa је oзбиљнo рaниo кaфaнски гoст сa сyсeднoг стoлa, Шaндoр Крњa, зидaрски рaдник. Тучи је прeтхoдилa, вeрбaлнa прoвoкaцијa гoстијy и лoмљeњe чaшa и флaшa oд стaнe пијaнoг Швигeрa,

32 *Пoлијикa*, Бeогрaд 9. јун 1938, 14.

33 *Врeмe*, Бeогрaд, 25. сeптeмбaр 1933, 5.

34 *Пoлијикa*, Бeогрaд 30. мaј 1933, 7; *Врeмe*, Бeогрaд 30. мaј 1933, 5.

кога је газда истерао из своје гостионице. Побеснели Швицер улетео је у кафану и почео да туче првог госта на ког је наишао, а то је био већ помешани, припити Шандор. Услед противљења газде, наставили су обрачун ван кафане, да би се ускоро умешали други гости и раздвојили их. Учесници битке, довршили су своје пиће и потом прешли у другу кафану, где су се убрзо поново посвађали и одакле су изашли на улицу да поравнају рачуне. Резултат ове етапе обрачуна пијаница, била је озбиљнија туча и тешко озлеђивање Швицера.³⁵

Док су на једној страни неки страдавали, на другој су поједини низали успехе. Могуће је да је јеврејског порекла био извесни К. Јеврејин, ученик 6. разреда Руске кадетске школе у Сарајеву школске 1927-28 године, добитник прве награде на песничком конкурс у организацији Савеза руских књижевника и новинара.³⁶ У Југославији је кратко време живео и В. Д. Јеврејин, који је био на челу Сверуског црвеног крста а затим и управник Владиног опонумоћеника за смештај руских избеглица у Југославији, пре него што се преселио у Париз.³⁷ Међу бројним истоименим руским презименима, истицала се племићка породица Јеврејин, чији је родоначелник био један јеврејски трговац, по коме је и названа.

Било је и оних који су изградили фину пословну каријеру, постигли велике успехе, прочули се у пословним круговима али са мрљом у биографији услед великих и сензационалних афера у које су били укључени. Имена ових руских Јевреја провлачила су се у афери око кријумчарења скупочених предмета из иностранства, иза чега је стајао опуномоћени министар Александар Боди. У афери Боди-Новаковић-Нечајев један од актера, могуће је био је јеврејског порекла, пошто се презиме Нечајев сусреће међу руским Јеврејима. И супруга Александра Бодија, била је изгледа руско-јеврејских корена. Њена сестра од тетке била је Евгенија Рихтер, из руске колоније у Љубљани, супруга секретара љубљанског велесајма, Ивана Рихтера. Емигрантска породица Рихтер уживала је велики углед међу грађанима Љубљане. С друге стране, Иван Нечајев, настањен у Осиеку, је био рођак Евгеније Рихтер. Главни агент продаје шверцованих Нечајевљевих ћилимова за Словенију, од 1929. године био је још један руски Јеврејин?, инжењер Николај Миљутин, настањен у Бетовеновој улици, бр. 15 у Београду. Део кријумчарених тепиха ускладиштен је био у шпедитерском магацину Николе Витнера, још једног руског Јеврејина?, у Доњем граду Осиека.³⁸ Око ове афере прешлићу се имена бројних личности из

35 *Полијика*, Београд 23. децембар 1930, 6.

36 *Полијика*, Београд 14. мај 1928, 9.

37 Тома Миленковић, Момчило Павловић (ур.), *Беломиратија у Југославији 1918-1941, том I*, ИСИ, Београд, 2006, 85, 89, 262.

38 *Полијика*, Београд 20. јун 1936, 6.

белоемигрантских кругова, и могуће је да су сви они пореклом Јевреји, јер се презимена која носе јављају код руских Јевреја.

Успешни су у свом послу били и следећи белоемигранти јеврејског порекла: козметичарка Хоровиц; оснивач Руске млекарске задруге Маленбургер; шахиста инж. Левин; професор клавира у музичкој школи „Сџанковић“ Е. Ханукова; сликар-извођач, члан удружења „Круи“ и сценограф запослен у загребачком Народном казалишту Павле Фроман; Маргарита Фроман, бивша примабалерина московског Великог театра настањена у Загребу, редитељ загребачке опере; њен брат Макс Фроман, први играч београдског балета; инж. Вадим Шмит, председник Руског комитета у Југославији, један од југословенских делегата на Општемигрантском конгресу у Паризу³⁹; управница руског деџер вртића у Земуну Л. Левина⁴⁰; Лео Фрајнд, привремено предметни учитељ Државне гимназије у Косовској Митровици⁴¹ и Приштини⁴²; бивши официр Беле армије Оскар Јаковљевич Вајнштајн, инжињер и сулент гимназије у Пећи⁴³; др Херман Њемировски, стоматолог у Загребу, рођен 1886. у Сологубовки.⁴⁴ У јавном сектору, на истакнутим позицијама били су и Леонид Гелфенбајн, државни тужилац Окружног суда у Пећи⁴⁵; инжињер Лав Залеман из Урошевца⁴⁶; наставник Грађанске школе у Ђаковици и Реалне гимназије у Пећи – Иван Кенигсберг.⁴⁷ О наступима Фроманових извештавали су и водећи српски дневни листови, похвално се односећи према њиховом умећу, таленту и интеракцији са аудиторијумом, захваљујући чему „*иодили су инџерес синоћњем извођењу*“.⁴⁸ А сликар Фроман

39 Тома Миленковић, Момчило Павловић (ур.), *Белоемигранци у Југославији 1918-1941, том I*, ИСИ, Београд, 2006, 158, 192, 292, 293, 294, 295, 296, 299, 310, 311, 364, 367, 369.

40 Тома Миленковић, *Школовање деце емиграната из Русије у Југославији 1919-1941, Завод за уџбенике и наставна средства*, Београд, 2004, 32.

41 Архив Југославије, фонд Министарства просвете, фонд 66, ф. 746, ај.1201, Списак особља Државне Гимназије у Косовској Митровици за предлог буџета за 1927/28 год. I категорија од 25. јуна 1926.

42 АЈ, 66-849-1274, Гимназија у Приштини 3. Подела предмета на наставнике у 1928.-29. шк. години која важи од 23. октобра 1928. год., од 3. новембра 1928.; АЈ, 66-850-1274, Државна реална Гимназија у Приштини, Подела предмета на дан 14. марта 1932. године, од 31. марта 1932.

43 Архив Југославије, фонд Министарства вера Краљевине Југославије, фонд 69, ф. 193, ај.310, Министарство вера Краљевине СХС опште одељење – Епархијској конзисторији Пећ од 28. октобра 1925.; АЈ, 69-193-310, Епархијска конзисторија Пећ од 9. новембра 1925.; <http://olga.weiv.org/english> (приступљено сајту 11. 9. 2016.).

44 *На – кол – гласило жидовске заједнице у Хрватској*, бр. 122, студені / просинас 2011, 22.

45 *Полиџика*, Београд, 4. март 1937, 23.

46 *Радио Београд – илустрирани лист*, Београд, 16. август 1940, 4, 15.

47 *Полиџика*, Београд, 14. октобар 1936, 8.

48 *Полиџика*, Београд 30. март 1928, 11.

у групи декоратера излагао је своја дела на великој уметничкој изложби белоемиграната одржаној у Официрском дому у Београду почетком маја 1928. године.⁴⁹

*

Руски Цигани припадали су социјално најнижем слоју унутар белоемигрантске групације. Поред тога, услед нешколованости најтеже, најређе и најспорије су се пробијали у државно ткиво. Бавећи се недозвољеним пословима, попут многих њихових домаћих ромских сународника, долазили су у сукоб са законом. Они су били најмобилнија групација међу белоемигрантима. Без сталног места пребивалишта, живећи чергарским стилем, мењали су локације широм Југославије на свакодневном нивоу. Мало је било оних са сталним кровом над главом. Сталне сеобе краћих релација погодвале су руским Циганима још из једног разлога – тиме су заваравали траг и напуштали „месѿо злочина“. Овом чергарењу био је сасвим сигурно узрок и њихов карактеристичан тип привређивања. Бавећи се ситним лоповлуком, преварама, гатањем и сличним окупацијама полусвета брзо напуштање подручја деловања погодвало је избегавању одмазди, револтираних и преварених корисника услуга хиромантије и отежавало улазак у траг полицијским потерама. Некада пословне делатности руских Цигана нису биле нимало безазлене, па су се завршавале проливањем крви и смртним случајевима. Ове разбојничке акције руски Цигани изводили су удружени у мање или веће банде па су наликвале којекаквим холивудским филмским призорима.

Средином фебруара 1928. године једна разбојничка банда руских Цигана извршила је у селу Пошинцу у Барањи, два крвава разбојништва а у селу Каранцу неколико дрских крађа. По извршењу ових преступа упутили су се ка Кнежеву, покушавајући да заметну траг и пређу у Славонију. Хитром интервенцијом жандармеријског наредника Валентина Слапара, који је обавестио све локалне и регионалне органе реда и предузео потеру за преступницима, ушло се у траг ове циганске банде. У возу, на путу за Осијек, наредник Слапар позвао је двојицу руских Цигана да се предају, али је сасвим неочекивано уследио напад хладним оружјем једног од њих, коме је Слапар само пуком срећом измакао. Због бројних путника жандарм није смео употребити ватрено оружје против нападача, па их је разоружао и уклонио опасност физичком силом. Убрзо су у воз ушли и припадници осијечке полиције и притекли у помоћ угроженом колеги. Руске Цигане су ухапсили и одузели им оружје које су пронашли код њих (ножеви и једна српска брзометна пушка). Каснијом истрагом утврђено је да су припадници ове банде руских Цигана учествовали и у другим разбојничким акцијама. У Ђуприји су начинили крађу опљачкавши 36.000 динара у готовини а 38.000 динара

49 *Полиѿика*, Београд 4. мај 1928, 8.

у хартијама од вредности. Новчане крађе починили су и у Крагујевцу и Птују, четири крађе у засеоку Грабовац и напад на железничку станицу и њеног шефа у Чеминцу.⁵⁰

На мети руских Цигана најчешће је било сеоско становништво, непросвећени друштвени елементи, наивни и сујеверни људи. Служећи се преваром и обманом руски Цигани долазили су до материјалне добити или у ситуацију да отуђе имовину преварене клијентеле. Намерачивши се углавном на имућне сељаке успевали су да их опљачкају, подваливши им враџбине и погађање судбине у шта су оштећени сељаци веровали. Једна група руских Цигана крстарила је Подунавским срезом 1936. године и успешно одрађивала посао који је најбоље умела да чини. Препредени руски Цигани, улазили су у куће богатих сељака и ординирали на тај начин што су Циганке гледале у карте, заносиле се и у таквом стању погађале судбину лаковерним сељацима, док су Цигани разгледали унутар кућа и у двориштима шта се од вреднијих ствари налази, па би ноћу долазили и пљачкали. Занимљиво је да сељаци уопште нису сумњали на ове Цигане, што због њихове лакомислености, што зато што су Цигани успевали да им погоде ствари које су их интересовале. Тако су погађали током сезона суше када ће пасти киша, када ће падати град а једном сељаку су предвидели скорији велики новчани добитак, што се и збило када је убрзо дотични сељак добио писмо из Америкe у коме га обавештавају да је добио наследство од свог тамошњег рођака. Ова група Цигана ухапшена је у Азањи приликом крађе у домаћинству Милутина Пајића, на исти начин практикован и описан у горе наведеном делу текста. Власник је приметио нестанак 11 великих дуката и много других драгоцености чуваних у једном сандуку па је за руским Циганима упућена потера. Убрзо је ова банда ухапшена али опљачкане ствари нису нађене. Банда је била састављена од 10 чланова и то: Јосип Јаров, Иван Чакoна, Лепка Ковачевић, Михаило Шаров, Марија Чавка, Олга Карошков, Стеван Иванов, Стеван Коларов, Капор Коларов и Јосип Иванович.⁵¹

Авантуристичке активности руских Цигана околчавале су се понекад пред судским органима па је епиклог добијао легислативну форму. Жртве руских Цигана нису били само староседеоци већ и сами руски белоемигранти који су им се обраћали за помоћ или са њима долазили у контакт и дубље везе, без обзира на разлог интеракције. Чак је било и примера љубавних односа између Руса и руских Циганки. „Забрањене везе“ изазивале су осуду и противљење најближих сродника. У очајању, огорчена родбина обраћала се за помоћ и надрилекаркама – руским Циганкама. Тако је Ана Саликова, избеглица из Одесе, чији је син Олег ступио у однос са једном руском Циганком,

50 *Полијика*, Београд 26. фебруар 1928, 7.

51 *Полијика*, Београд 26. јул 1936, 16.

користила услуге циганске врачаре Кате Грачанинове надајући се раскиду везе и „ослобођењу“ сина од недозвољених релација. Врачара Ката, која је била у сродству са Олеговом девојком, служила се најмаштовитијим начинима да од странке стекне какав бенефит. Непрекидним изнудама, претњама, проклињањем, условљавањем примене неопходних ритуалних радњи и магичних обреда извлачила је од Ане разноврсна добра. За спасење сина Ката је Ани тражила 5.000 динара; још додатних 54 динара за свеће које су јој требале за магијске радње; за Тајну вечеру 300 динара; за умилостивљење вила Ана је врачари Кати дала 300 динара за спаљивање, свилене чарапе, доњи веш, комбинезоне, хаљине, 9 метара црвеног и 9 метара црног платна; за задовољење главне виле Ана је морала купити једну јагњећу главу, убити мачку, одсећи јој главу и узети крв; док је Ката Ани дала неки напиток да послужи Олега. Врачара Грачанинова осуђена је на 3 месеца строгог затвора, 300 динара новчане казне или додатних 5 дана затвора и паушално 250 динара. Општењеној Ани Саликов пресуђено је да врати 1.715 динара и плати 500 динара за трошкове судског поступка.⁵²

*

Прошлост белоемиграције у Југославији није истражена у оној мери у којој је био њен значај, допринос и улога у друштвеном развоју, изградњи и јачању домаћина. Разлог томе треба тражити и у идеолошком отклону водећих представника послератне југословенске историографије, вољних да препусте заборава читав један, богат и динамичан део југословенске историје коју су градили политичко неподобни елементи. Тек по распаду комунизма у Југославији, начињени су благи кораци ка исправљању овог неправедног научног пропуста. Као резултат тих истраживања почели су да се појављују у јавности први радови који су бацили зрачак светлости на ову, дотле слабо познату тематику. И тако настала капитална дела обрађивала су само одређен тематски оквир – белоемигрантско школство, културу и архитектуру, црквене прилике и биографије истакнутих белоемигрантских појединаца из света уметности и науке, што је чинило врх леденог брега. Остала је читава непрегледна површина разноврсног белоемигрантског социјалног рељефа, без које прича о њима остаје незавршена а потпунија и правилнија онда када изађе из анонимности. Од неруских народа међу белоемигрантима у Југославији једино је донекле изучена повест Калмика. Овај рад баца светлост на неке нове, досад непознате податке о калмичком искуству међу Србима али пружа увид и у живот и функционисање још неких белоемигрантских етничких мањина. Скроман прилог откривању историјске истине покривене велом таме, обухватио је овом приликом сасвим занемарене белоемигранте ромског и јеврејског порекла. Све три мањине, иако су водиле

52 *Политика*, Београд 10. септембар 1936, 11.

другачије начине живота, практиковале бројне посебности и придржавале се својих специфичних, наслеђених образаца понашања имале су сличну, трагичну судбину. Њихова међусобна и коегзистенција са осталим народима показала се могућом и успешном у међуратном, југословенском демократском друштву али је опстанак ових народа дошао под највеће искушење током владавине терора тоталитарних система. Њихов колективни животни пут добрим делом су зауставили нацисти из расистичких и комунисти из идеолошких и реваншистичких разлога, током и непосредно после Другог светског рата. Под ударом ових политика, ниједна од заједница није успела да се опорави јер се број преживелих сводио на ретке појединце, нити опстане на овим просторима у већем броју.

Необјављени извори

Архив Југославије

Фонд Министарства просвете Краљевине Југославије

Фонд Министарства вера Краљевине Југославије

Штампа и периодика

Време, Београд (1927, 1933, 1938)

Илюстрированная Россия, Paris (1927)

Полиџика, Београд (1925, 1927, 1928, 1930, 1932, 1933, 1934, 1936, 1937, 1938)

Правда, Београд (1938)

Радио Београд – илустровани листи, Београд (1940)

На – кол – glasilo židovske zajednice u Hrvatskoj, Zagreb (2011)

Дневници

Караоглановић 1961: Сима Караоглановић (ур.), *Дневник Жење Козинској*, Просвета, Београд.

Литература

Berberova 2002: Nina Berberova, *Ljudi i lože – ruski slobodni zidari u dvadesetom veku*, Paideia, Beograd.

Гаон 2011: Александар Гаон (ур.), *Знамениити Јевреји Србије – биографски лексикон*, Савез јеврејских општина Србије, Београд.

Миленковић 1998: Тома Миленковић, *Калмици у Србији 1920-1944*, TRACO / ИСИ, Београд.

Миленковић 2004: Тома Миленковић, *Школовање деце емиграната из Русије у Југославији 1919-1941, Завод за уџбенике и наставна средства*, Београд.

- Миленковић, Павловић 2006: Тома Миленковић, Павловић Момчило (ур.), *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, њом I*, ИСИ, Београд.
- Миленковић, Павловић 2006: Тома Миленковић, Момчило Павловић (ур.), *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, њом II*, ИСИ, Београд.
- Rigg 2002: Bryan Mark Rigg, *Hitler's Jewish soldiers – The untold story of nazi racial laws and men of Jewish descent in the German military*, University Press of Kansas, Lawrence.
- Ристовић 1998: Милан Ристовић, *У њошрази за уњочишињем – Југословенски Јевреји у бекњву од холокауста 1941-1945.*, ЈП Службени лист СРЈ, Београд.
- Sarfatti 2010: Michele Sarfatti, „Tra uccisione e protezione - I rifugiati ebrei in Kosovo nel marzo 1942 e le autorità tedesche, italiane e albanesi”, *La Rassegna Mensile di Israel*, vol. LXXVII, n. 3 (settembre-dicembre 2010), pp. 223-242.
- Шкодрић 2009: Љубинка Шкодрић, *Минисњарњиво њросветње и вера у Србији 1941-1944 – Судбина инњњињуњије њод окуњацијом*, Архив Србије, Београд.

Интернет

-<http://olga.weiv.org/english>

УДК 94(497.11 Нови Пазар)”1941/1942”(093.3)
341.485(=411.16)(497.11)”1941/1942”(093.2)

Милутићин Д. ЖИВКОВИЋ*

Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић

НОВИ ПАЗАР ПОД ОКУПАЦИЈОМ И СУДБИНА НОВОПАЗАРСКИХ ЈЕВРЕЈА**

Айстиракџи: Рад прати судбину Јевреја мештана Новог Пазара од доласка немачког окупатора у Дежевски срез половином априла 1941. године до њиховог интернирања у логор на Сајмишту почетком марта 1942. године. Указано је на злостављање јеврејског живља мерама које је немачки окупатор спроводио уз помоћ локалних албанских колаборациониста, а у складу са расистичким законима нацистичке Немачке; затим на плачку њихове имовине и на разлоге за њихово колективно хапшење и депортовање у марту 1942. године. Рад је писан на основу архивске грађе која се налази у Историјском архиву „Рас“ у Новом Пазару, Историјском архиву у Краљеву и Јеврејском историјском музеју у Београду, сећањима савременика и одабраној научној литератури.

Кључне речи: Јевреји, муслимани, православци, албанска власт, Немци, окупатор, интернирање, имовина.

Због специфичне ситуације у Дежевском срезу током 1941. године – неутврђена граница између италијанске и немачке окупационе зоне, верски сукоби, антифашистички устанак и разарања која су пратила сукобе – прогон Јевреја на овом простору је уследио нешто касније него ли у другим крајевима окупиране Србије. Немачке војне власти су одмах по окупацији спровеле расистичке мере према новопазарској јеврејској заједници. Албански колаборационисти су, такође, спровodeћи наређења немачког окупатора,

* Истраживач сарадник, mzivkovickv@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

али и самоиницијативном пљачком јеврејске имовине, имали значајног удела у њиховој трагичној судбини. Поставља се питање да ли је учешће у прогонима и пљачки Јевреја било сасвим ослобођено антијеврејског или антисемитског става? После неколико месеци злостављања и шиканирања, у пролеће 1942. године уследила је интернација Јевреја-варошана у логор на Сајмишту у Београду. Физичко уништавање око 250 новопазарских Јевреја пратила је потпуна ликвидација њихове имовине.

Немачка војска је ушла у Нови Пазар 16. априла 1941. године уз поздраве неколико хиљада муслимана на улицама вароши. Дозволом Немаца власт у срезу и граду су у потпуности преузели локални Албанци и муслимани, повезани са албанским сецесионистима са Косова. Њихов циљ био је да Дежевски срез укључе у италијанску окупациону зону, односно у будући пројекат Велику Албанију. Због економских интереса везаних за Трепчу, Немци су овај срез ипак, учинили делом Косовске области и тако га уврстили у границе Војно-управног подручја Србије.

Нова албанска власт у Новом Пазару деградирала је православне Србе и Јевреје на ниво грађана другог реда. Они су избачени потпуно из администрације, морали су да кулуче по граду за потребе власти и немачке војске, а извршена је и ревитализација феудалних односа из времена Османског царства. Тако су православни сељаци половином 20. века поново почели да плаћају феудалне дажбине. Током јуна 1941. године на великом митингу у Новом Пазару албанска квинслиншка управа предвођена Аћифом Хаџиахметовићем Бљутом¹ и његовим зетом Ахметом Дацом, прогласила

1 **Аћиф Хаџиахметовић Бљута** (Нови Пазар, 1887 – Нови Пазар, 21. јануар 1945). Рођен је у албанској породици Бљута, која је водила порекло из Ђаковице. Као турски официр борио се у Првом светском рату и заслужио орден Гвозденог крста 2. класе за храброст. Године 1919. враћа се у Југославију. Постаје члан Џемијета и блиски сарадник његовог будућег председника Ферат-бег Драге. Говорио је турски, албански и српски језик. Први пут је постао народни посланик у скупштини Краљевине Југославије на парламентарним изборима 1923. године. У време распуштања Џемијета почетком 1925. године, Хаџиахметовић је чак четири пута хапшен без јасних оптужби. Иако му је политичко деловање забрањено, остао је најугицајнија личност у Дежевском и Штавичком срезу. Често је био на удару политичких противника па су на њега током међуратног периода извршена два неуспела атентата. Други посланички мандат освојио је 1938. године као кандидат на листи Југословенске радикалне заједнице. У мају 1940. године је од стране југословенских војних власти са још неколико Албанаца са Косова и Метохије, означен као особа која шири антидржавну пропаганду. Важио је за једног од најбогатијих људи у Новом Пазару. Поседовао је неколико трговачких магаза, а био је и председник Управног одбора Трговачке банке у Новом Пазару, Трговачког удружења и концесионар у електричној централни. Организовао је дочек немачкој војсци у граду после окупације Југославије априла 1941. године. Диктирао је смену југословенског управног апарата у Дежевском срезу. Сам је заузео мање транспарентно место председник огранка Албанског народног савеза у вароши, док су његови људи

је самоиницијативно припајање Дежевског среза територији под надлежношћу владе у Тирани, односно будућем протекторату Велика Албанија. На основу ове одлуке видимо да је локална албанска власт имала јак лични и породични печат. Како би придобио немачке власти да признају ову одлуку, поменути албански квинслинзи су започели насилну албанизацију муслимана словенског порекла тако што им је забрањено да носе фесове, већ само албанске беле капе-ћулафе, њихова деца су морала да похађају курсеве албанског језика и сл. Варош је била искићена албанским заставама, сликама Скендербега и картама Велике Албаније. У јуну једна делегација муслимана варошана борила је у Загребу, где је од Анте Павелића тражила да се Нови Пазар укључи у НДХ. Немачки окупатор, међутим, није променио одлуку.

Притисак на православно становништво довео је до сукоба са муслиманима у јесен 1941. године када се немачки гарнизон повукао у Косовску Митровицу. Аћиф Бљута је успео да обезбеди оружану помоћ косовских Албанца из Дренице, Истока, Пећи, Приштине итд. Током борби у октобру и новембру попаљено је око 115 православних и 31 муслиманско селоу великој мери од стране Албанца са Косова, убијено на стотине људи обе конфесије и протерано више од 2.500 православних породица са преко 19.000 чланова из града и околине. Међу њима је било и 295 породица са укупно 1.458 лица из Новог Пазара, што је износило више од 60% њиховог укупног броја у вароши.² Почетком 1942. године немачки окупатор је коначно успео

преузели све остале функције. Током рата показаће се као стуб квинслиншког режима у Новом Пазару. Са официрским искуством узео је учешћа у многим етничко-верским сукобима на овим просторима током рата. Вршио је и налагао расељавање и убијање православног становништва. Током 1941. и 1942. године спровео је акцију насиљног албанизовања муслиманског становништва у Новом Пазару. Отворено је радио на припајању Дежевског и Штавичког среза Великој Албанији и у том циљу неколико пута у току рата одлазио у Тирани. Због оваквог Хацихметовићевог политичког ангажовања, централа БДС-а у Београду је у марту 1944. године отворила његов досије, означивши га као особу која ради супротно немачким интересима. По ослобођењу комунистичке власти су га ухапсиле у Ђаковици и осудиле на смрт. Стрелан је јануара 1945. године у Новом Пазару.

2. Историјски архив Краљево (у даљем делу текста ИАК), ф(онд) 412, Тихомир Ђорђевић, кут(ија) 37, Кошуљица април 1942. године, Попис избеглица и погорелаца са Косовске области по достављеним општинским списковима, који бораве у Рашкој и на подручју других општина среза Студеничког, 1-143, додатни списак 1-45; ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Списак грађана општине Беримске којима су попаљене куће и сва остала имовина, а налазе се у избеглиштву у Србији без средстава за живот, 5. јануар 1942. године, 1-13; ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Списак грађана општине Врачевске којима је попаљена сва имовина од стране Албанаца те им треба доделити со, 20. јануар 1942. године, 1-4; ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Списак лица општине Врачевске којима су попаљене куће и сва остала имовина,

да ствари у Дежевском срезу стави под контролу. Мала заједница новопазарских Јевреја остала је у сенци ових догађаја све до марта 1942. године, иако су од почетка окупације трпели разне облике понижења и пљачку од стране немачког окупатора и његових сарадника.

Сматра се да су се Јевреји први пут доселили у ове крајеве током 16. века. Њихов број у Новом Пазару се током 18. и 19. века повећао доласком сарајевских Јевреја, такође Сефарда.³ Јеврејска заједница је била просперитетна, а њихово материјално стање се поправило после ослобођења Србије и за време Краљевине Југославије. Неколико јеврејских трговаца је држало готово целокупну трговину у Новом Пазару. Највише су се бавили трговином (33 породице) и занатством (8 породица).⁴ Навешћемо пример трговца и банкара Самуела Сумбулика Конфортија, илити „Чиче“, како су га звали варошани. Био је оснивач Новопазарске банке са основним капиталом од 2 милиона динара, имао је неколико десетина дућана и кућа у Новом Пазару, а градска болница је била смештена у три његова објекта. Поседовао је акције у електричној централи у висини од 500.000 динара. Он се обогатио купујући по ниској цени некретнине разбаштињених локалних ага и бегова, који су међуратном аграрном реформом југословенских власти финансијски знатно ослабили. Имао је и залагаоницу. По богатству су га пратила браћа Бахар, Леон, Моша и Ашер.⁵

На другој страни, већина припадника јеврејске заједнице у Новом Пазару није располагала значајнијим иметком, а било је и врло сиромашних породица. Заостала и сиромашна средина као што је био Нови Пазар, међутим,

---

а којима треба доделити со, 16. јунуар 1942. године, 1–2; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 3, Списак избеглица са територије округа Краљевачког које су избегле са подручја округа Косовско-митровачког, 1–6.

- 3 Први писани траг о постојању Јевреја у Новом Пазару датира из 1719. године, али постоје назнаке да су у овом граду живели и раније, још од 16. или прве половине 17. века. То је било пуно пре стварања на пример, јеврејске заједнице у Косовској Митровици, која је настала почетком 20. века. Године 1807. у Новом Пазару живи око 100 припадника јудаистичке вере. Током 19. века број им је 1866. године био око 200, 1896. године 156, 1899. 170 (83 мушкарца и 87 жена), 1913. 222, а 1936. године 265 јеврејских становника. Основно занимање била им је трговина, коју су преузели од дубровачких трговаца... *Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije (u daljem delu teksta JIM), Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije, 666–667; JIM, Rukopisi, Svedočanstvo Menta Mentovića, 1; Е. Мушовић, „Новопазарски Јевреји“, *Новопазарски зборник*, бр. 3, Нови Пазар, 1979, 23–24, 27; Е. Мушовић, *Нешто о новопазарским Јеврејима и њиховој судбини у Другом светском рату, Jevrejski almanah*, год. 1965–1967, 150; Ž. Lebl, *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Srbiji*, Beograd, 2002, 123–124.*
- 4 М. Ајбл, „Трагична судбина новопазарских Јевреја“, *Новопазарски зборник*, бр. 26, Нови Пазар, 2002, 253–254.
- 5 Историјски архив „Рас“ Нови Пазар (у даљем делу текста ИАРНП), фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 390–391.

прихватила стереотипе о несагледивом богатству свих Јевреја,⁶ коју је немачки окупатор користио за ширење антисемитске пропаганде. Сви градски Јевреји живели су у центру вароши у 14 улица, где су се налазили и дућани оних који су се бавили трговином или занатством. Неке јеврејске породице су у кућама имале и послугу.⁷

Као мала, дубоко патријалхална, али имућна заједница, Јевреји су били организовани у посебну Црквено-школску јеврејску општину. Општинаиз Новог Пазара обухватала је и Јевреје који су живели у Рашки, Сјеници,⁸ Дугој Пољани и Тутину. Једина богомаља (Kal) подигнута 1857. године налазила се у центру Новог Пазара поред куће Самуела Конфортија и преживела је рат. У вароши је било мало јеврејско гробље са капелом, где су се сахрањивали сви чланови Јеврејске општине без обзира на место становања. У Новом Пазару је постојала и јеврејска верска основна школа, која се налазила одмах уз синагогу. До 1941. године учитељ је био хахам Јерухам Конфорти.⁹ Градски Јевреји су се углавном држали по страни од директног укључивања у политику, па се тек неколицина приближила Радикалној странци. Тако су се, на пример, после ослобођења Новог Пазара новембра 1918. године, међу 36 градских одборника нашаа и 2 представника јеврејске заједнице, док су Мориц Папо и Леон Бахар били чланови општинског одбора Радиклане странке после његовог оснивања 1919. године у Новом Пазару.¹⁰

Новопазарски Јевреји одржавали су везе са осталим јеврејским општинама у Југославији, али и пратили рад међународне јеврејске заједнице. Тако је Јосиф Бахар као њихов делегат учествовао 1925. године на Светском

6 Међу народом су кружиле гласине да су само јеврејске некретнине и покућство вредели 100.000.000 милиона предратних динара, а помињало се често и велико скривено јеврејско злато... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1944, Ратни дневник 1.1. 1942. – 29.4.1942. године, 60.

7 М. Радовић, „Јеврејске куће и дућани у Новом Пазару“, *Новопазарски зборник*, бр. 23, Нови Пазар, 1999, 309; *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969, 288.

8 Јеврејска заједница у Сјеници је настала најкасније почетком 19. века. До 1870. године било је око 25 јеврејских породица. Тада је, међутим, извесни Алија Гандировић побио једну јеврејску породицу са 7 чланова, за шта је од турских власти осуђен на 20 година робије. Из страха све јеврејске породице преселиле су се у Нови Пазар. Тамо су имали доста рођака будући да су и они били Сефарди из Сарајева. Двадесет година касније, 1890. године, Јевреји из Новог Пазара се враћају у Сјеницу. До 1931. године у вароши их је било 19, а окупацију 1941. године је дочекало њих 25, уз судију Среског суда Мошу Левија, који је убрзо напустио варош. Као и у Новом Пазару, сви су се бавили трговином и имали су 5 дућана... ЈИМ, *Rukopisi, Svedočanstvo Alberta Montilja, str. 1*; Р. Јовановић, „Јевреји у Сјеници“, *Новопазарски зборник*, бр. 21, Нови Пазар, 1997, 157–161.

9 ЈИМ, *Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije*, 667.

10 М. Радовић, *Ефендијина сећања и казивања*, Нови Пазар, 2007, 118, 128–129; Е. Мушковић, *nav. del.*, 150; *Нови Пазар и околина*, 286.

Сефардском конгресу одржаном у Бечу. Неколико година касније 1930. у вароши је основана Месна јеврејска организација под називом „Kadima“. У граду су такође постојали, огранак Савеза јеврејских омладинских удружења Југославије, Јеврејски клуб, Друштво за подизање новог јеврејског храма, као и удружења за помоћ сиромашних и болесних „*Havra Kadiša*“ и „*Tiferet Bahurim*“.¹¹

Целокупна Јеврејска општина с центром у Новом Пазару, укључујући припаднике из Рашке, Сјенице, Тутина и Дуге Пољане, бројала је 1940. године 292 члана. Председник општине био је Леон Бахар, а рабин Садик Конфорти. Уочи окупације Југославије у Новом Пазару је живело 55–56 јеврејских породица са 246 чланова.¹² Када је секретар Савеза јеврејских верских општина Југославије Девид Леви 1937. године посетио Нови Пазар, био је врло задовољан начином на који општина функционише, за разлику на пример, од оне у Косовској Митровици.¹³ Током Априлског рата Јевреји-варошани су се уредно одазвали мобилизацији и нашли су се међу 800–900 резервиста југословенске војске из Новог Пазара. Са њима су били размештени у 24. пешадијски пук Ибарске дивизије, чије је седиште било у Косовској Митровици. За време ратних дејстава погинула су тројица припадника јеврејске заједнице из Новог Пазара, а неколико их је одведено у заробљеништво.¹⁴ У ове крајеве од ратних разарања беже јеврејске породице из Београда, Сарајева, Скопља итд. Само у Сјеници се код родбине склонило 22 Јевреја, који су се током 1941. године одселили дубље у италијанску окупациону зону.¹⁵

После окупације Дежевског среза уследиле су прве непријатности за локалне Јевреје, јер су Немци захваљујући деловању петоклонаша у Новом Пазару имали прецизне информације о јеврејској заједници и ономе што их највише занимало, њиховом иметку.¹⁶ Почетком маја 1941. године Орсткоманда је наредила да се: јеврејске куће посебно обележе, одреди време њиховог

11 ЈИМ, Rukopisi, Svedočanstvo Menta Mentovića, str. 5; Ž. Lebl, *nav. del.*, 127–129, 133.

12 Од тог броја 241 Јеврејин је живео у Новом Пазару, 10 у Дугој Пољани, 9 у Тутину, 5 у Рашки и 27 у Сјеници. Од новопазарских Јевреја Немци су током рата погубили 217 лица, у партизанским јединицама су погинула 3 и у Априлском рату 4 лица. Рат је преживело само 22 особе, односно мање од 10 %... Е. Мушовић, *nav. del.*, 26; М. Радовић, *Људске и материјалне жртве...*, 15, 53–55.

13 Ž. Lebl, *nav. del.*, 28, 130.

14 ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, II, 91; *Нови Пазар и околнина*, 306; *Kosovska Mitrovica i okolina*, Kosovska Mitrovica, 1979, 247; N. Stambolija, „Izveštaj o stanju u Kosovskoj Mitrovici i okolini aprila 1941. Godine“, *Istorija 20. veka*, br. 3, 2012, Beograd, 225; М. Радовић, *Људске и материјалне жртве...*, 55.

15 Р. Јовановић, *nav. del.*, 161.

16 Е. Мушовић, *nav. del.*, 27.

слободног кретања, које је било краће од полицијског часа који је важио за остале грађане, одреде улице којима ће смети да пролазе и радње у којима се могу снабдевати и уведу ознаке које морају носити на себи. Новоформирана општинска управа на челу са Ахметом Дацом пренела је Јеврејима ова наређења и дала им жуте траке са Давидовом звездом, добијене од Немаца. Речено им је да ће се немачка војна менза издржавати од новца јеврејских породица, чије ће уредно прикупање спроводити албанска управа. На све јеврејске радње стављени су натписи „*Juden Gescheft*“, чији је циљ био бојкот њихових дућана. Све ове антисемитске наредбе обнародоване су на улицама вароши путем добоша.¹⁷ Уследиле су и пљачке јеврејских кућа од стране немачких војника, који, са друге стране, нису залазили у домове православних Срба или муслимана. Донета је и одлука о забрани изласка јеврејског живља из вароши, коју ће албанске власти почетком октобра 1941. године самоиницијативно проширити и на православно становништво.¹⁸ Укинута су такође и сва горе поменута јеврејска друштва. Била је ово стандардна нацистичка процедура шиканирања, изоловања и застрашивања јеврејског становништва. У страху од окупатора и домаћих колаборациониста већина њихових суграђана обе конфесије, муслимана и православца, почиње да избегава њихове комшије Јевреје.

У суседном Косовско-митровачком и Сјеничком срезу уведене су истоветне расистичке мере. Сјеница је занимљив пример будући да се формално налазила у италијанској окупационој зони. Са доласком оружаних НДХ у Сјенички срез половином јуна 1941. године, успостављен је усташки режим састављен од локалних муслимана. Исти је затим наредио сјеничким Јеврејима да носе звезду око руке, а обележене су и њихове радње и куће. Ове мере су, ипак, потрајале само до почетка септембра исте године, када се НДХ повлачи са простора Старог Раса и управу над срезом преузима италијанска војска.¹⁹

На другој страни, у Новом Пазару се ситуација по Јевреје мештане погоршала. Наиме, група од 50 Јевреја је као радна бригада свакодневно по 8 сати кулчила у немачкој касарни и другим окупаторским установама, као уосталом и њихови сународници у Косовској Митровици. Јевреји су заједно са групом локалних Срба, која је такође била одређена за принудни рад,²⁰

17 М. Ајбл, *нав. дел.*, 254–256; М. Радовић, „Јеврејске куће и дућани...“, 310; Е. Мушовић, *нав. дел.*, 28.

18 ИАРНИ, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 239–241.

19 Р. Јовановић, *нав. дел.*, 161.

20 Исту судбину су поделили и за време аустро-угарске окупације током Првог светског рата, јер је и тадашњи окупатор ослањао само на муслиманско становништво, које је и тада сачињавало целокупну локалну власт... *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969, 280–281.

копали ровове, чистили клозете, уређивали стрелиште, пресовали сено итд. То је трајало све почетка октобра 1941. године, када су се Немци на кратко повукли из Новог Пазара. Ни остатак јеврејске заједнице није поштеђен. Њих су албанске општинске власти користиле као чистаче улица, јавних нужника и зграда локалне управе.²¹ Крајем јула 1941. године затворени су сви јеврејски дућани на месец дана, а роба у њима пописана. Најбоље ствари узели су немачка команда и албанске општинске власти. Немци су, даље, одредили 20 муслимана мештана за тудоре (комесаре) јеврејске имовине. Њихов задатак је био да продају пописану јеврејску робу. Међу њима су били истакнути чланови квинслиншке управе попут: хоџе Рамиза Паљевца, Исмета Пећанина,²² Османа Џанефендића и др. Роба је брзо распродана, а новац је ишао општинским властима. Јеврејима је затим било дозвољено да наставе са трговином – са мало преостале робе уз забрану да набављају нову. Међутим, било је све мање купаца који су из страха од окупационих власти избегавали да улазе у јеврејске радње.²³

Крајем септембра јеврејске радње су поново затворене, овога пута да би се преосталом робом у њима „наградили“ албански качаци са Косова који су стигли као појачање у борби са четницима из Дежевског и Студеничког среза. Они су наине, током новембра и децембра 1941. године три пута безуспешно покушали да освоје Нови Пазар.²⁴

21 М. Ајбл, *нав. дел.*, 255; Е. Мушовић, *нав. дел.*, 28; Е. Мушовић, *нав. дел.*, 152; Православци су такође по наредби команде албанске жандармерије ненаоружани чували телефонске бандере у Новом Пазару свакога дана у две смене од 17–6h. Ова пракса је трајала све до краја августа... М. Ђуковић, *Санџак у НОБ-у*, Београд, 1964, 127.

22 Радило се о особи која се од првог тренутка ставила на располагање окупатору. Захваљујући томе Пећанин је током рата ступио у немачку диверзантску јединицу „Бранденбург“, односно озлоглашену 9. компанију састављену од муслимана из ових крајева. Као један од најбољих диверзаната, убациван је међу затворенике логора Бањице. Учествовао је и у борбама против антифашистичких снага. После рата је ухапшен, али није осуђен јер је извршио самоубиство у затворској ћелији... Архив Србије, Безбедносно информативна агенција, I, збирка 175, Муслиманске банде, фас. Тутин, 6–13; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 526.

23 М. Ајбл, *нав. дел.*, 258; Е. Мушовић, *нав. дел.*, 29.

24 На позив новопазарских муслимана, а уз дозволу немачких и италијанских војних власти, 7. октобра 1941. године у варош долазе прве трупе албанских качака из Метохије. Њих је предводио седамдесетогодишњи барјактар Шабан Полуџа са 60 људи. На свечаном дочеку у центру Новог Пазара обратио им се Аћиф Бљута. Он је искористио прилику за поздравни говор влади Велике Албаније, те да представи Дежевски срез као њен саставни део. После скупа једна наоружана група је кренула улицама Новог Пазара у којима је живело православно и јеврејско становништво, истичући пароле Велике Албаније, уз вику, дреку, ломљаву и пуцњаву... ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 250–252; I. Šušević, „Dnevnik događaja u Novom Pazaru od 2. oktobra do 20. decembra 1941. Godine“, *Novopazarski zbornik*, br. 34, 2011, 229.

Пошто им заплећена јеврејска имовина није била довољна, Албанци су се упустили у пљачку и убијање православног живља у вароши и селима, које је трајало све до повратка немачких јединица 7. децембра 1941. године. Само у Новом Пазару је убијено око 80 православних мештана. Овом приликом, Јевреји су били остављени по страни и нису страдали.²⁵ До краја године немачке власти су преосталу јеврејску робу конфисковале и сместиле у магацине браће Бахар. Затим су током јануара и фебруара исту распродале. Тако су Јевреји потпуно избачени из трговинских послова у Новом Пазару.²⁶

Крајем 1941. године почела су и прва убиства Јевреја. Током поменутих сукоба око Новог Пазара, албански качаци су убили и опљачкали лимара Садика Конфортија.²⁷ Затим су недалеко од Сјенице муслимански одметници из села Крће, искористивши одсуство италијанских власти, опљачкали и убили трговца Саломана Монтиља, чије тело никада није пронађено.²⁸ Ова убиства наговесила су тешке дане за новопазарску јеврејску заједницу који ће уследити.

Иако је притисак на њих трајао месецима, новопазарски Јевреји међутим, нису илегално напустили град. Притом су имали прилику да виде како су убијане и протериване њихове комшије Срби, а куће и радње им одузимане и пљачкане. Јеврејска заједница донела је одлуку да се Нови Пазар, без обзира на све, не напушта. А спас се могао пронаћи у италијанској окупационој зони, која је почињала на само неколико километара јужно и западно од Новог Пазара. То су учинили њихови сународници из Сјенице, а у мањој мери и Јевреји из Косовске Митровице.

Хапшење Јевреја у Косовско-митровачком округу извршено је почетком марта 1942. године. Постоји неколико разлога зашто немачке власти ово нису учиниле раније. На првом месту радило се о пограничној зони са посебним статусом у којој су се сукобљавали привредно-политички интереси Сила Осовине, као и Албанаца са Косова и српске квинслиншке владе. Локални албански колаборационисти у Новом Пазару и Косовској Митровици су се такође, самоиницијативно прогласили делом Велике Албаније, у којој су важили другачији расни закони. Затим, акције антифашистичких покрета у долини Ибра током лета и јесени 1941. године преседеле су већину комуникација са остатком Војно-управног подручја Србије. Оне су поправљене тек почетком марта 1942. године када је и снег окопио. Верски сукоби су, са друге стране, опустошили унутрашњост Дежевског

25 Е. Мушовић, *нав. дел.*, 29; М. Радовић, *Људске и материјалне жртве...*, 55.

26 М. Ајбл, *нав. дел.*, 258.

27 ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 383.

28 ЈИМ, Rukopisi, Svedočanstvo Alberta Montilja, 4; Сјенички Јевреји су због ових убиства побегли за Пријепоље и даље за Подгорицу, где су се представили као православне избеглице из Метохије. Тамо су остали све до капитулације Италије када су их Немци заробили и послали у логоре.. Р. Јовановић, *нав. дел.*, 162–163.

и Косовско-митровачког среза, па су завладали глад и епидемија тифуса. Немачка Крајскоманда 838. из Косовске Митровице и локалне власти морале су да брину и о 20.000 православних избеглица у Студеничком, односно неколико хиљада муслиманских избеглица у Дежевском и Косовско-митровачком срезу. У таквој хаотичној ситуацији на помолу је стално био нови верски окршај на територији која је морала да буде мирна, због експлоатације сировина.²⁹ У сенци наведених догађаја, малобројни јеврејски живаљ је до пролећа 1942. године остао у стању неизвесности ишчекујући шта ће се догодити.

Наверски празник Пурим 3. марта 1942. године,³⁰ када се јеврејска заједница спремила за прославу, од 11.00 до 14.00 часова извршена је рација током које су похапшени сви Јевреји из Новог Пазара, без обзира на узраст. Хапшења су вршили припадници немачке војске и албанске жандармерије. Јевреји, међу којима и новорођенчад и труднице, покупљени су по кућама и на улици.³¹ Укупно 217 новопазарских Јевреја се до краја дана нашло у апсу на градској тврђави, у старој турској касарни. У притвору су остали два дана у хладним ћелијама, без хране и воде. Тамо је депортована и једина јеврејска породица из Дуге Пољане која је имала десет чланова. После тога су 5. марта одрасли пешке, а деца, жене и старци на волујским колима, пребачени до Рашке. Од хране им је дат само по један хлеб. Из седишта Студеничког среза они су фургонима отишли за Косовску Митровицу, а онда не пре 7. марта, даље у логор Сајмиште (Јеврејски логор Земун), где се већ налазило око 8.000 затвореника. Тамо су убрзо ликвидирани.³² Дан раније, 2. марта похватани су Јевреји из Косовске Митровице. Немци су из ове вароши одвели 88 лица, односно 23 породице. Спасло се њих 48 бегством у италијанску окупациону зону. Остали су заједно са сународницима

29 Непосредно пред интернацију Јевреја, половином фебруара 1942. године, Немци су успели да „помире“ албанске режиме у Новом Пазару и Косовској Митровици, са српским властима и четницима из Рашке. После преговора окупатор је стабилизовао ситуацију... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1.1. 1942. – 29.4.1942. године, 21, 44.

30 Пурим је био један од највеселијих јеврејских празника. Тада се строга верска заједница препуштала забави, јелу, шићу и добром расположењу. За ту прилику деца су се маскирала и одлазила по другим јеврејским кућама. Певали су и играли, а за то добијали као „награду“ слаткише и новац... ЈИМ, Rukopisi, Svedočanstvo Menta Mentovića, 3.

31 Савременици тих догађаја кажу следеће: „Највећи број комилејних јеврејских породица (Немци, М. Ж.) су зајекли на ручку, истеривали их из кућа са децом и сироводили их над праг. За њима су осипавали и осипављени сиполови и ошворене куће, које су брзо и осипавале и ошорни објекти за иљачку“... ИАРНИ, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 373–374.

32 ЈИМ, Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije, str. 668; М. Ајбл, *нав. дел.*, 259; М. Радовић, „Јеврејске куће и дућани...“, 310; Ž. Lebl, *нав. дел.*, 33; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1944, Ратни дневник 1.1. 1942. – 29.4.1942. године, 60.

из Новог Пазара, осим 12 лица која су стрељана већ у Косовској Митровици, пребачени за Београд где су међу првима страдали.³³

Муслиманско и преостало православно становништво у Новом Пазару немо је посматрало Јевреје сврстане у колону од по троје, која је напуштала варош. Спровођени су их немачки војници и албански жандарми, уз плач и нарицање сужања. Диханија Конфорти повикала је док су пролазили поред окупианог света: „*Видише ли људи, шииа се ради од нас*“. Страх од окупатора је масу учинио немом.³⁴ У Студеничком срезу у спровођењу су учествовали и припадници српске жандармерије. Сведочанство о проласку новопазарских Јевреја кроз Рашку 5. марта 1942. године, оставио је учитељ Тихомир Ђорђевић. Он је у свом дневнику записао: „*Кроз Рашку данас њо њодне ѡрошераше све Јевреје ѡкупиљене из Новој Пазара и Д. Пољане. Било их је у колони неколико сѡиошина. Сви су се они уѡуѡили ка железничкој сѡаници, да би одаѡле били ѡрансѡорѡовани даље ѡуѡ К. Миѡровице. У ѡој колони ѡрејознах: Паѡу, Сарика, Јосифа и Вадија, Тифина... неке девојке и децу. Пред колоном ишао је један немачки и наши жандарм за њима... У колони су били сѡарици, болесни и њихова деца. Немци су их оѡљачкали. Ми смо ѡоздравили наше ѡознанике и они су нас ѡоздрављали. Неки су и ѡлакали*“.³⁵ На путу за Косовску Митровицу, Немци су убијали изнемогле. Тако је код порушеног моста на реци Ибру код Лешка, приликом преседења, убијен Моша Бехар који је био потпуно исцрпљен од пута.³⁶

Депортовани новопазарски Јевреји страдали су на београдском Сајмишту до почетка маја 1942. године, заједно са већином њихових сународника из других крајева Србије. Усмрћени су на бруталан начин током возњи специјалним камионом-гасном комором, који је у ту сврху допремљен из Немачке. Међу убијеним припадницима јеврејске општине из Новог Пазара било је 108 особа млађих од 20 година. Од њих 22 који су преживели рат, 18 лица је продало имовину и отишло у Израел. Последњи Јеврејин из Новог Пазара, Моша Ментовић, иселио се са породицом 1972. године за Београд.³⁷

Нешто срећнију судбину доживели су Јевреји из Сјенице и Тутина. Пошто су се ова места налазила у оквирима Гувернатората Црне Горе, односно протектората Велике Албаније, до јесени 1943. године, односно капитулације

33 *Kosovska Mitrovica i okolina*, 286.

34 ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 375; *Нови Пазар и околина*, 348–349.

35 ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1944, Ратни дневник 1.1. 1942. – 29.4.1942. године, 60.

36 М. Ајбл, *нав. дел.*, 260.

37 ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 375.

Италије, они нису интернирани. Када су Немци заузели италијанску окупациону зону, депортовали су 27 сјеничких Јевреја из Подгорице, као и оне из Тутина, у логор Берген-Белзен. У логору су страдала 2 лица, једно је стрељано током интернирања, док су остали преживели рат и касније се одселили за Израел.³⁸ Једина јеврејска породица из Рашке у току рата се пребацила у Александинац и тамо прикривена, као породица Јовановић, дочекала ослобођење.³⁹

После хапшења Јевреја-варошана, у Новом Пазару је настала јагма за њиховом имовином. Учитељ Ђорђевић, сведок догађаја, записао је да се по Рашки прича „*да ће од сџране Арнауџа и Турака у Новом Пазару да насџане џуча око расџоделе јеврејској златџа и јеврејских дуђана са авџијама*“.⁴⁰ Пљачка покућства почела је још за време привођења Јевреја и непосредно после тога. Спроводио ју је део локалних муслимана из града и са села, уз подршку албанских колаборационе власти, чији су носиоци и сами учествовали у отимачини. Тако се Аџиф Ђлута одмах уселио у велику кућу браће Бахар, која је била довољно пространа да се после рата у њој смести градска пошта, те је тако присвојио за себе.⁴¹ Његови људи,⁴² помогнути албанском жандармеријом покупили су све вредније ствари из јеврејских домова, пре него што је 7. марта немачка Орсткоманда организовала јавну распродају јеврејских кућа, дуђана, имања и покућстава. Продају заплењене имовине водиле су две комисије, које су чинили по један немачки подофицир и албански жандарм, те један цивил којег је одређивао Ђлута. Куће и имања су продаване у бесцење људима блиским општинским властима. У таквим условима долазило је и до туча на местима где је вршена лицитација, будући да су скупопцене ствари даване испод њихове стварне вредности. Новац који су локални муслимани давали за купљене ствари, узимали су немачки подофицири. На тај начин је за само недељу дана продата сава покретна, а до краја маја 1942. године и непокретна јеврејска имовина (куће, дуђани, земља итд.).⁴³

38 Истраживач Ристо Јовановић тврди да је само 17 сјеничких Јевреја преживело рат, као и да су неки од њих били интернирани и у Аушвицу... Р. Јовановић, *нав. дел.*, 164; На другој страни један од преживелих Јевреја Алберт Монтиљо наводи да је број оних који нису страдали у холокаусту само 14... ЈИМ, Rukopisi, Svedočanstvo Alberta Montilja, 4.

39 Е. Мушовић, *нав. дел.*, 30–31;

40 ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1944, Ратни дневник 1.1. 1942. – 29.4.1942. године, 60.

41 ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 387.

42 У питању су Ахмет Даца, Бела Ладоња, Ејуп Љајић, Билал Дрешевић и припадници његове банде, хасиб Никшић али и бивши секретар Месног комитета КПЈ за Нови Пазар, фотограф Хакија Зјенеливић, тада писар у општини. Поменути Никшић је по ниској цени купио кућу Моше Бахара, у којој је после рата смештена градска библиотека... *Истио*, 388–389.

43 М. Ајбл, *нав. дел.*, 265–266.

Продато је 76 кућа, 32 дућана, 25 њива, те покућство из 56 домаћинства.⁴⁴ Продају јеврејских некретнина пратиле су разне малверзације, па су оне често мењале власнике, неке и по 4–5 пута у току рата. Пошто је пут преко Рашке до Косовске Митровице и даље до Велике Албаније, после неколико месеци половином фебруара поново отворен, све што је покупиљено од Јевреја могло се сада лако продати, углавном путем црне берзе.

Немачке окупаторске власти су, видели смо, у складу са општим планом и праксом уништења Јевреја у Србији, као делу холокауста у окупираној Европи, до марта 1942. године ликвидирали ову малу заједницу у Новом Пазару. Албански колаборационисти у Дежевском срезу нису званично били на отвореним позицијама антисемитизма. Антисемитски иступи локалног становништва обе већинске конфесије, православаца и муслимана, нису забележени. За време одсуства немачких трупа из Новог Пазара од 2. октобра до 7. децембра 1941. године, убијен је само један Јеврејин и то од стране Алабанаца ради пљачке. Грађани обе конфесије су такође наставили да одржавају контакте са својим комшијама Јеврејима дуго после ступања на снагу антисемитских наредби. Међутим, челници албанских среских и општинских власти, предвођени Аћифом Хаџиахметовићем Ђутом и Ахметом Дацим, активно су се укључили са друге стране, у пљачку јеврејске имовине. Помажући прогон Јевреја стицани су и политички поени код окупатора. Присвајањем ове имовине, остварили су велику добит. Треће, пошто су неки колаборационисти, попут Ђуте, били трговци, погодовало им је избацивање Јевреја из трговачких послова – као конкурената. Драстичне мере немачких власти против Јевреја, довеле су до тога да је рат преживела само неколицина њих и да их од 1972. године, више нема у овом граду.

Архивски извори

Архив Србије (одељење у Железнику), фонд Г-2, Комесаријат за избеглице, кутија 3.

Историјски архив Краљево, фонд 412, Лична заоставштина Тихомира Ђорђевића, кутија 37.

Историјски архив „Рас“ Нови Пазар, фонд 284, Збирка хроника.

Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije, Zbirka Rukopisa.

44 Е. Мушовић, *нав. дел.*, 24; Више од половине објеката припадало је породици Самуела Конфортија Сумбулика, који је преминуо уочи окупације, и Биње Бахара. Први је за собом оставио: 11 нових кућа, пекару, кафану, огроман магацин и чак 30 дућана, а други 8 кућа и дућан. Сумбулико је држао на Пештери око 600 грла крупне и 4.000 ситне стоке, који су остали без власника ликвидацијом његове породице. Видимо да се радило о приличном богатству... М. Радовић, „Јеврејске куће и дућани...“, 314–316.

Литература

- Ајбл 2002: Трагична судбина новопазарских Јевреја, *Новопазарски зборник*, бр. 26, Нови Пазар.
- Група аутора 1979: *Kosovska Mitrovica i okolina*, Kosovska Mitrovica.
- Група аутора 1969: *Нови Пазар и околина*, Београд.
- Јовановић 1997: Јевреји у Сјеници, *Новопазарски зборник*, бр. 21, Нови Пазар.
- Lebl 2002: *Do konačnog rešenja: Jevreji u Srbiji*, Beograd.
- Мушовић 1979: Новопазарски Јевреји, *Новопазарски зборник*, бр. 3, Нови Пазар.
- Мушовић 1965–1967: Nešto o povorazarskim Jevrejima i njihovoj sudbini u Drugom svetskom ratu, *Jevrejski almanah*.
- Радовић 2007: *Ефендијина сећања и казивања*, Нови Пазар.
- Радовић 1999: Јеврејске куће и дућани у Новом Пазару, *Новопазарски зборник*, бр. 23, Нови Пазар.
- Stambolija 2012: Izveštaj o stanju u Kosovskoj Mitrovici i okolini aprila 1941. godine, *Istorija 20. veka*, br. 3, Beograd.
- Ђуковић 1964: *Санџак у НОБ-у*, Београд.
- Šušević 2011: Dnevnik događaja u Novom Pazaru od 2. oktobra do 20. decembra 1941. godine, *Novopazarski zbornik*, br. 34, Novi Pazar.

Milutin D. ZIVKOVIC

NOVI PAZAR UNDER THE OCCUPATION AND THE DESTINY OF NOVI PAZAR'S JEWISH

Summary

This paper follows the destiny of Jewish residents of Novi Pazar from the arrival of German occupator in Dezevski district in the middle of April 1941 until their internment in the camp at the Sajmiste at the beginning of March 1942. It had ben indicated to the oppresion of Jewish people by the measurements which German occupator conducted with the assistance of local Albanian collaborators, and all in accordance with racist law of Nazi Germany ; furthermore, to looting of their property, and reasons for their collective capture, and deportation in March 1942. This paper was written based on archive material which is to be found in the Historical Archive „Ras“ in Novi Pazar, Historical Archive in Kraljevo, and Jewish Historical Museum in Belgrade, memories of contemporaries, and selected scientific literature.

Key words: Jewish, Muslims, Orthodox, Albanian authority, Germans, occupator, internment, property

УДК 355.48(497.7)”1941/1942”
94(497.7)”1941/1942”

Александар М. ДИНЧИЋ
Ниш

Дејан Д. АНТИЋ*
Филозофски факултет Универзитета у Нишу

ОРГАНИЗАЦИЈА ВОЈНИХ ФОРМАЦИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ОТАЏБИНИ У МАКЕДОНИЈИ (1941–1942)

Айстѝракиѝ: За разлику од осталих крајева у окупираној Југославији, организација Југословенске војске у отаџбини (војних четника генерала Драже Михаиловића) на територији данашње Македоније, настаје релативно касно баш као и на простору Словеније. Процес стварања првих наоружаних јединица, које ће касније деловати као батаљони, бригаде и корпуси у герилском смислу, имао је своје специфичности. Спором процесу настанка оперативних јединица допринело је више разлога, а најглавнији јесте велики прогон бугарских војно-полицијских снага у циљу уништења војно-политичке организације у самом зачетку која је заједно са партизанском-комунистичком сматрана нелегалном. Рад на основу архивске грађе и објављене литературе обрађује формирање јединица на територији која је од стране бугарских окупационих власти називана *Вардарска Македонија*.

Кључне речи: Југословенска војска, Македонија, Бугари, Јужна Србија, четници.

---

* Асистент, dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

Организација непредате војске Краљевине Југославије и први емисари генералштабног пуковника Драже Михаиловића у јужној Србији и Македонији

Војска Краљевине Југославије је у краткотрајном Априлском рату поражена, али није била уништена. Млади краљ Петар II Карађорђевић и влада избегли су заробљавање, отишли у Грчку, касније Енглеску, где су уз помоћ својих савезника наставили борбу у окупираној земљи. Краљ Петар II обратио се преко радија у Јерусалиму своме народу, напомињући притом да се отпор треба наставити.¹

Војни прописи Краљевине Југославије предвиђали су још пре избијања рата герилско-четничко продужење рата,² с ослонцем на остатке регуларне војске, а међу њима нарочито на „четничке батаљоне“, који су се пре рата због противљења Хрвата и њихове Сељачке странке, називали „јуришним батаљонима“ – што је био службени назив за специјалне јединице у војсци Краљевине Југославије.³ Задатак официра који се нису предали био је да у случају окупације избегну заробљавање и формирају горњу формацију под називом *Четнички одреди Југословенске војске*. У ту сврху извођена је и пред-ратна настава по специјалном удбенику који се звао *Ујуй за четничко рајновање*, а који су за потребе југословенског Ђенералштаба почетком 1940. године написали артиљеријски пуковник Димитрије Павловић, референт за предвојничку обуку и артиљеријски поручник Драгутин Валтер.⁴

1 Službene Novine, 6. septembar 1942 god, br. 9, London, 4.

2 Немирне безбедносно-политичке прилике у Европи крајем 30-тих година XX века приморале су војни врх Краљевине Југославије да приступи изради детаљне ратне стратегије. Тако је на самом прагу 1940. године усвојен ратни план „С“ који је након пар месеци, због италијанског присуства у Албанији, замењен ратним планом „Р-40“. Већ у фебруару 1941. године израђен је нови ратни план под именом „Р-41“. Сви поменути ратни планови предвиђали су ангажовање специјалних герилских јединица у непријатељској позадини. За више података види: А. Životić, „Četničke jedinice vojske Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu“, *Istorija 20. veka*, 1 (2011), Beograd, 2011, 39-41.

3 Исто, 39-41.

4 Војни Архив (даље: ВА), фонд Војска Краљевине Југославије (даље: ВКЈ), кутија (даље: кут), 124, документ (даље: док). В-120/1. *Четничко рајновање*, 1 Тако за герилу-четништво пише следеће: *Герила (мали рај)* је *ш*акав вид *четничког рајновања* *где* *ц*ела војска *ј*едне државе, *у*след *м*алобројности или *сла*бије *тех*ничке *о*премњености, *не* може *пр*имити са *ј*ачим и *бо*ље *о*премњеним *на*јадачима *у*ређену *бор*бу. *Та*да се она *д*ели на *ма*ње *ј*единице, *ко*је *ви*ше *ма*ње *сам*остално *о*перире са *ј*едним *за*једничким *ц*иљем: *д*а *д*уодурајном и *по* *п*лану *из*веденом *ак*цијом *ш*то *д*уже *о*метају *не*пријатеља у *из*вођењу *пр*едузете *рад*ње, или *бор*бом *ств*оре *вре*ме или *пово*љније *пр*илике за *о*шћу *ак*цију, у *ц*иљу *по*шћуној или *д*елимичној *о*метања *не*пријатељске *на*мере. (*Исто*, 2)

Национални покрет отпора српског народа настао је из мале групе официра и војника Војске Краљевине Југославије који су одбили да признају капитулацију априла 1941. године. Из те групе, на чијем челу је био тадашњи генералштабни пуковник Драгољуб Михаиловић, током 1941. године развио се веома широк покрет који ће нешто касније учествовати у устанку, било самостално, било са партизанским одредима.⁵

Јединице Југословенске војске у отаџбини које су се испрва називале Четнички одреди Југословенске војске, формирао је управо пуковник Драгољуб Михаиловић, начелник оперативног одељења Друге армије у Босни, пошто се 11. маја 1941. године, уз спорадичне борбе са Немцима и хрватским и муслиманским усташама, пробио на Равну Гору подно Суворора и тамо поставио свој Штаб (Горски штаб 1).

Према наређењу Стр. пов. 3645, исту војну формацију формирао је и Коста Миловановић Пећанац,⁶ који је уз то био и председник Четничког удружења „Петар Мркоњић“ и који је још пре рата имао задатак да у случају слома фронта формира прве наоружане одреде који би четнички деловали. Пећанац се по доступним документима потписивао као председник *Главної одбора* и командант *Четничкої одреда* и сва овлашћења је пре почетка сарадње са владом генерала Милана Недића издавао у духу наређења Министра војске и морнарице, Стр. пов. К. Бр.36/41.⁷ На овлашћењима које је Пећанац показивао писало је да се као војвода и резервни пуковник одређује за команданта герилских јединица и четника у случају да неки делови земље падну под окупацију.⁸

Насупрот Пећанцу, војни делегати, које је пуковник Михаиловић по доласку у западну Србију – на Равну Гору, слао, разносили су његова овлашћења на којима је стајало, да се она дају на основу овлашћења Врховне команде преко команданта града Београда (Стр. Пов. Бр. 174 од 6. априла 1941),

5 К. Николић, „Организација Југословенске војске у отаџбини на југу Србије 1942-1944“, *Караџић* (часопис за историју, етнологију, археологију и уметност – нова серија), број 2/2010, Алексинац, 2010, 24.

6 Коста Миловановић Пећанац (Дечани 1879 – Блендија / Соко Бања 1944), био је један од зачетника српске четничке акције и активан учесник у борбама за ослобођење Старе Србије и Маћедоније почетком XX века. Види: М. Павловић, Б. Младеновић, Коста Миловановић Пећанац 1879 – 1944 – биографија, Београд, 2006; М. Павловић, „Коста Миловановић Пећанац у међуратној Југославији 1918-1941“, *Историја XX века*, 2 (2000), Београд, 2000, 45-58; Б. Младеновић, „Павле Блажарић Бистрички о Кости Миловановићу Пећанцу“, *Башићина*, св. 23 (2007), Приштина – Лепосавић, 2007, 327-339.

7 ВА, Недићева архива (даље: НДА), кутија (даље: кут.), 20, фасцикла (даље: ф.), 2, документ (даље: док.) 35.

8 Д. Секуловић, *Жуја у Народноослободилачкој борби 1941-1945*, Александровац, 1995, 67.

а на основу одлуке команданта Горских штабова.⁹ Тако су паралелне организације непредате војске функционисале на тај начин што је пуковник Михаиловић био командант *Горских штабова*, док је војвода Пећанац био командант *Герилских јединица*. Након успостављања првих веза са емигрантском краљевском владом у Лондону и након што је војвода Пећанац започео сарадњу са владом генерала Милана Недића у Србији, пуковник Михаиловић је и стварно добио право јединог команданта четничких формација на територији окупиране Југославије.

Пуковник Дража Михаиловић је још за време боравка у Босни, желео да успостави чвршће везе са војводом Костом Пећанцем који се тада налазио у јужној Србији. У том циљу планирао је слање свог специјалног официра, са одређеним овлашћењима. Стога је резервни артиљеријски капетан Миодраг Ђорђевић из Врања, 26. априла 1941. године са Дрине упућен у јужну Србију да пронађе Пећанца, да на подручју лесковачког и власотиначког краја формира прве одреде под командом пуковника Михаиловића, а да потом војну организацију пренесе и на територију Пчиње, Козјака, Скопске Црне горе, тј. у тада већ окупираној Македонији. Поред овлашћења које је имао био је одређен за команданта *Јужних четничких одреда*.¹⁰

Ђорђевић је из Босне дошао у јужну Србију и развио широку акцију. Међутим, војвода Пећанац га је убрзо приметио и одмах поставио за свог команданта Пчињског четничког одреда, дајући му титулу војводе Пчињског. Тако се неславно завршила војна мисија капетана Ђорђевића и на тај начин је пропао први покушај формирања четничких војних одреда којима би командовао Дража Михаиловић.¹¹

Упркос оваквом епилогу, пуковник Михаиловић није одустајао. Желео је по сваку цену да направи везу са Пећанцем и формира своје одреде у Јужној Србији и Македонији, знајући да ове територије пружају одличне услове за развој четничке војске. Нарочито је то важило за Македонију где се четничка акција повела још почетком XX века.¹²

9 ВА, Четничка архива (даље: ЧА), кут. 99, регистарски број документа (даље: рег. бр) 2/1, док. S-V-16546.

10 П. Миладиновић, А. Динчић, „Зачетак националног покрета у Крушевачком округу 1941“, *Жујски зборник (часопис за историјска, културолошка и природњачка истраживања Жује)*, Година VI-VII, број 6-7, Александровац, 2013, 154-155.

11 *Истио*; ВА, ЧА, кут. 99, док. S-V-17005.

12 Више о томе: Ј. Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд, 1928, 5-24; К. Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*, Београд, 1933, 16-48; У. Шешум, „Српска четничка организација у Старој Србији 1903-1908. Теренска организација“, *Српске студије*, 2 (2011), Београд, 2011, 239-256; В. Илић, *Српска четничка акција: 1903-1912*, Београд, 2006; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд, 1995, 123-127; С. Краков, *Пламен четничкива*, Београд, 1930, 192; Д. Антић, „Безбедносне прилике и страдање Срба у Косовском

У другој половини августа 1941. године, са Равне Горе је на терен Јужне Србије и Македоније пошао нови војни емисар, поручник Павле Мешковић, који је био рођен у Охриду и који се нашао у непредатој групи, окупуној око Михаиловића. Његов задатак био је да направи везе са Костом Пећанцем и уради оно што капетан Ђорђевић није извршио. За разлику од свог претходника обишао је Пећанчев штаб где је једно време провео у притвору услед сумње да је шпијун. После неуспеха у разговорима са Пећанцем, Мешковић је боравио у Власотинцу, Грделици и Лесковцу. На свом пропутовању кроз јужну Србију долазио је у контакт са војводама и четовођама Косте Пећанца, показујући им овлашћења која носи са Равне Горе. Поред осталих, на терену Пчиње пронашао је и Петруша Стефановића, родом из Козјег Дола код Криве Паланке којег је Пећанац прогласио за војводу Оругличког. Ускоро ће се испоставити да ће управо војвода Оруглички бити први организатор Михаиловићевих војних формација на територији окупиране Македоније.¹³

Након што са Пећанцем није могао да направи договор о војној организацији и након што је Пећанац пристао да стави своје четничке одреде под команду српске владе генерала Милана Недића, Михаиловић је променио тактику и покушао преко својих емисара и организатора да исте одреде преведе на своју страну и на тај начин прошири снагу сопствене организације.

Први четнички одреди југословенске војске у отаџбини у Македонији

У септембру 1941. године на Равну Гору одлази Петруш Стефановић и тамо добија инструкције и наређења за формирање чета у Пчињском срезу. Након повратка у јужну Србију, обилаго је села кривоаланачког и кумановског среза са својом оружаном четом и тако започео инсталирање читаве мреже будуће војне организације.¹⁴ Већ почетком 1942. године на територији кумановског среза јављају се прве наоружане чете које су се ставиле под команду Врховне команде са Равне Горе, у којој је генерал Дража Михаиловић био начелник штаба, с обзиром да је врховни командант Петар II био у Лондону. Петруш Стефановић је организовао чете у селима општине Матејча.

и Битољском вилајету 1905. године кроз призму дневног листа Политика“, *Башићина*, св. 36, Приштина – Лепосавић, 2014, 165-166.

13 Историјски архив Београда (даље: ИАБ), фонд немачких полицијских докумената службе безбедности (Befehlshaber und des SD) (даље: BdS), досије М-1807. Adst. Nisch, Tgb. Nr. 1534/42-P. A. 787, Nisch, den 10.4.43.

14 ВА, Непријатељска архива-Бугари (даље: НА), кут. 1, док. В-1/1. По преписци бр. 202 од 15. I. 1943 год. Бр. 31/43, Кривично дело Бр.27/43, 1-2.

Прво село где је формирана чета била је Длабочица. У кући Јордана Станковића 16. фебруара 1942. године одржан је састанак на коме је за четовођу изабран Радивоје Миљковић, за његовог заменика Аћим Трајковић, док је командант села био Јордан Станковић.¹⁵

Почетком маја, одржан је састанак у кући Тримчета Стефановића где је одлучено да се формира чета у селу Буковљане. За четовођу је након истог састанка одређен Петар Пешић, његов заменик је био Спира Смиљковић, док је за команданта села постављен Тримче Стефановић.¹⁶ Истог месеца, формирана је чета у селу Цветишница. У кући Димитрија Васиљевића одржан је састанак на којем је за четовођу постављен сам Васиљевић, док је за команданта села одређен Богдан Стаменковић.¹⁷ Око Ускрса исте године, формирана је и чета у селу Равно. За четовођу је постављен Јордан Димитријевић, док је за команданта села одређен Максим Станковић.¹⁸ Организацију у Матејчу, Опајама и Лопатама спровео је Стојиљко Станојковић из села Матејче. Он је у априлу 1942. године отишао у Козји До где је имао састанак са Петрушом Стефановићем од којег је добијао поверљиву пошту, међу којом се налазило и упутство за организацију чета.¹⁹

Петруш Стефановић је поред упутства за организацију наоружаног људства донео и упутства о формирању сеоске власти која би преузела дужност од бугарских чим почне савезничко искрцавање у Југославији и чим се објави општи устанак. До тог времена требало је извршити организацију у највећој тајности.²⁰ Како у исто време није израђен Упут број 5, којим је предвиђена организација Југословенске војске у отаџбини на читавој територији окупиране Југославије, организација у Македонији се спроводила према упутству које је важило за формирање војно-четничких одреда Југословенске војске из септембра 1941. године.²¹

На територији коју су Бугари након окупације прозвали *Вардарска Македонија*, постојали су и четнички одреди који су се налазили под командом Косте Пећанца или који су формиран за заштиту српског живља од Арнаута и нису били ни под чијом командом. Такав је био и одред који је окупио Влада Никодимовић, стари четнички војвода из прошлих ратова,

15 *Исџо*, 2.

16 *Исџо*.

17 *Исџо*.

18 *Исџо*.

19 *Исџо*, 3.

20 *Исџо*, 1.

21 Више о Упутству 2 за извршење задатака четничких одреда Југословенске војске, видети: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (u daljem tekstu: Zb. NOR), tom XIV, knjiga 1 (u daljem tekstu: XIV/1) (dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941-1942), Beograd, 1981, dok. br. 4, Naređenje komandanta četničkih odreda Jugoslovenske vojske, 09. IX 1941, 19.

са седиштем у Поречу. Он је подигао устанак против арнаутских насиља над српским живљем одмах након окупације.²²

У области Скопске Црне Горе организован је одред под командом учитеља Никодима Урдаревића из села Кучевиште код Скопља.²³

Још један независни војни одред водио је Марко Станковић, сестрић Никодима Урдаревића и син познатог четничког војводе Мине Станковића, који се одметнуо од бугарских власти у пролеће 1941. године. Према извештају бугарске полиције у децембру су припадници ВМРО-а бацили две бомбе на његову кућу у Кратову.²⁴

Бугарски војници су крајем новембра 1941. године успели да заробе Струмичког четничког војводу Илију Кацарског и запленили му архиву из које су видели да у околини Струмице делује један четнички одред од 25 људи. Наређено је да се и ти људи заробе.²⁵

Највећи четнички одред који је према неким сведочанствима бројао од 2000 до 3000 људи окупио је и организовао војвода Јордан Кимић, син Алексе Кимића, унук војводе Киме, официр из 47. класе Војне академије, који је као младић-доброволац учествовао у Првом светском рату. Због напада на једног хрватског официра био је пре рата деградиран са чином поручника и истеран из војне службе након чега је у Скопљу уређивао лист „Српско Косово“. Одмах након окупације одметнуо се на планину Козјак, убрзо ступио у везу са војводом Костом Пећанцем који га је поставио за војводу Козјачког.²⁶

Антибугарску активност војводе Јордана Кимића бугарски полицијски извештаји региструју од августа 1941. године. Кимић је најпре добио наређење да утврди врх Китку на Шар Планини где је требало да дође војвода Пећанац који се у то време налазио у Гајтану. Бугарски органи су извештавали да је Кимић виђен 22. августа у сеоској ношњи, са официрском капом и са две бомбе. Поред њега су се налазила тројица млађих пратиоца са пушкама. Иако је Пећанац ставио своје људство под команду Милана Недића, а тиме непосредно и под немачком командом, бугарској војсци и полицији наређено је да прогони Кимићев одред уколико се буде појавио на територији

22 ВА, ЧА, Микротека „Билећа“, микрофилм 10, снимак 271 (даље: 10/271).

23 ВА, НА, кут. 1, док. В-1/1. По преписци бр. 202 од 15. I. 1943 год. Бр. 31/43, Кривично дело Бр.27/43, 6.

24 *Исџо*, 4; *Бџарското Управление във Вардарска Македонија (1941-1944)* – Документален сборник (у даљем тексту: *Бџарското Управление...*), Државна агенција „Архиву“, Софија, 2011, док. №43, Доклад на областниа полицејски началник в Скопие, 13. 1. 1942, 141.

25 *Бџарското Управление...*, док. № 43, Доклад на областниа полицејски началник в Скопие, 13.1.1942, 141.

26 А. Марковић, *Бурни дани грађанској райи на југу Србије (чејници и равнојорци у Јабланици 1941-1945)*, Београд, 1996, 277.

Македоније. Добијени су извештаји да треба да изврши војну организацију од Козјака до Осоговских планина.²⁷

У септембру, бугарска полиција успева да ухапси неке Кимићеве поверљиве јатаке у срезу Кумановском.²⁸ Кимић своје војно деловање од тог времена пребацује на територију тзв. *Недићеве Србије*, коју су тада контролисали искључиво Немци, док су бугарски војници служили као помоћне снаге. У периоду од октобра 1941. до марта 1942. године води борбу против партизанских одреда у лесковачком округу након што није могао да постигне заједнички споразум с њима.²⁹ Тако за извесно време губи везу са Михаиловићевим организаторима у кривопаланачком и кумановском срезу.

Формирање истакнуте команде за јужну Србију

Како је крајем 1941. и почетком 1942. године Радио Лондон у похвалном смислу спомињао борбу пуковника Михаиловића, бројне четничке војводе и четовође, који су имали радио апарате и слушали лондонске вести сазнали су за одреде са Равне Горе и пожурили да им се што пре прикључе, нарочито када су чули да је Михаиловић једини заповедник оружаних снага у земљи и када је постављен за министра војске, морнарице и ваздухопловства.³⁰

Након што је Михаиловић унапређен у чин армијског генерала и постављен за начелника команде Југословенске војске у отаџбини и министра војске, морнарице и ваздухопловства, он је започео нову војну организацију која ће бити прецизирана Упутом бр. 5, објављеним 14. фебруара 1942. године.³¹ Нова организација се сводила поред осталог и на асимилацију четничких одреда Косте Пећанца који је тада већ био лишен чина и оглашен за издајника краља и отаџбине. Као што је код Михаиловића постојала намера да дотадашње четничке одреде на територији НДХ и Црне Горе обједини под јединствену команду, исто то планирао је и са бројним неповезаним одредима у Македонији, где је почетком 1942. године имао само неке мање наоружане чете које је организовао Петруш Стефановић.

27 *Бугарското Управление...*, док. № 43, Доклад на областниот полицейски началник в Скопје, 13.1.1942, 140.

28 Исто. Тада су ухапени: Стојан Маринковић, Доцко Трајковић, Ђорђе Кимић, Дича Ивановић, Спаса Величковић, Хрививој Алексић, Петар Димитријевић и браћа Милан и Трифун Стојиљковић, који су живели у махали Далиновци у бујановачком крају.

29 С. Николић, *Лесковачки НОП одред*, Лесковац, 1975, 143-145.

30 Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *Четници у лесковачком крају 1941-1944*, Лесковац, 1993, 62-63.

31 Више о Упутству 5, видети: Zb. NOR, XIV/1, dok. br. 59, Uputstvo br. 5 Draže Mihailovića, 14. II 1942, 160-163; К. Николић, „Организација Југословенске војске у отаџбини на југу Србије 1942-1944“, 26.

У том циљу Михаиловић је планирао стварање јединственог Истуреног штаба Врховне команде који би организовао јединице на југу земље. Почетком марта 1942. године поставио је ђенералштабног мајора Радослава Ђурића за команданта Штаба 110 и именован га за делегата Врховне команде за јужну Србију. Ђурићу је тада поверен задатак да спроведе организацију ЈВуО по Упуту 5 на територији Македоније, Косова и јужне Србије, све до Сокобање, која је обухватала око седамдесет срезова.³²

Мајор Ђурић је дошао 2. априла 1942. године у село Оруглица код Лесковца, где се у то време затекао четнички одред војводе Јордана Кимића. Убрзо је избио вербални сукоб око првенства командовања због чега је Кимић ухапсио Ђурића и једно време га држао у затвору, говорећи му да ће га стрељати, јер не жели супарника, као и да је њега народ изабрао за команданта. На крају је постигнут споразум по којем је Кимић постављен за команданта Истуреног штаба Врховне команде ЈВУО, док је мајор Ђурић пристао да буде његов помоћник. Тада се и Козјачки четнички одред ставио под команду ЈВУО и ускоро кренуо на пут за Македонију где је требао да успостави везу преко радио станице са генералом Михаиловићем.³³

По доласку у лесковачки округ мајор Ђурић није могао да продре са својом организацијом у села бивше територије Кукавичког и Јабланичког партизанског одреда, а такође није имао ни снаге ни могућности да четнике Косте Пећанца у горњој Јабланици и Косаници стави под своју команду. У таквој ситуацији се оријентисао на стварање организације ЈВУО преко демаркационе линије од Сурдулице и Пољанице према Врању и даље на југ.³⁴

Војвода Петруш Стефановић је већ обезбедио људе који су водили официре, организаторе и изасланике из Македоније на територију Недићеве Србије и обратно. Они су обезбеђивали прелаз на граници, одређивали места задржавања и правце кретања. У мају 1942. године превели су једну чету Петруша Стефановића од Врања до Козјака. У тој групи се нашао и мајор Радослав Ђурић. Тако је стигао на подручје Скопске Црне Горе и успоставио радио везу са Михаиловићем. У јулу исте године превели су у Македонију и другу чету од 15 четника, међу којима су се налазила и петорица Енглеза – одбеглих ратних заробљеника, који су крајем 1941. године боравили у лебанском крају, кријући се од немачких потера.³⁵

32 N. Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, knj. 4 (Slom), Beograd, 1983, 54.

33 Историјски архив Ниш (даље: ИАН), микрофилм 6, снимак 567.

34 Ж. Николић, *Југословенска Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941-1945*, Београд, 1979, 314.

35 ВА, НА, кут. 1, док. В-1/1. По преписци бр. 202 од 15. I. 1943 год. Бр. 31/43, Кривично дело Бр.27/43, 5. Ту Стефановићеву групу која је обезбеђивала прелаз чинили су: Раде Стојменовић, Сима Бојковић и Спира Михајловић, сви из села Јастрепца код Бујановца и Иван Дончић из Честелина код Врања.

У првом радиограму који је послао Михаиловићу, 23. маја, Радослав Ђурић га извештава да се налази заједно са војводом Кимићем, који има одред од око 3000 наоружаних људи спремних да пређу у илегалу кад буде време, да је исти годину дана радио преко курира на организацији, као и да потпуно прелази на страну ЈВУО са својим људством и тражи да остане с њим као начелник штаба.³⁶

Недељу дана касније, Ђурић извештава да је војвода Кимић илегалан, да га нико не издржава већ се издржава од новца који је својевремено добио од генерала Милана Неђића за потребе свог одреда, да се организација добро шири и да на Бабуни постоји група од 50 наоружаних људи који су се већ ставили под команду ЈВУО.³⁷ Ђурић је такође предлагао да се Кимићу да једнописмено овлашћење за јужну Србију док би он и даље био Михаиловићев командант Истакнутог штаба и са Кимићем заједно радио на организацији.³⁸

До Михаиловића су са других страна стизале вести о наводном сукобу око престижа између мајора Ђурића и војводе Кимића. Након опомене да није потребно правити никакве сукобе због престижа, Ђурић у радиограму од 31. маја, извештава *да је са Кимићем све у реду*.³⁹ Коначно, Михаиловић је 28. јуна наредио мајору Ђурићу да преузме руковођење свим акцијама на додељеном подручју у његово име, док је Јордану Кимићу, 14. јуна, краљевским указом враћен чин поручника и унапређен је у чин капетана, са задатком да организује јединице ЈВУО на Козјаку и Скопској Црној Гори. Тако се на Видовдан решио спор између два команданта. Истог дана, Кимић и Ђурић шаљу поздравни телеграм Михаиловићу након великог народног митинга који је одржан у Оруглици. Дан касније, Пећанчева четничка команда у Нишу издаје наређење да се Кимићев одред разоружа и прогони.⁴⁰

Кимић је због скривања енглеских ратних заробљеника септембра 1942. године ухапшен од Бугара и предат Немцима чиме се завршила његова улога организатора јединица генерала Михаиловића. Са својим пратиоцима и још двојицом четника је депортован у Нишки концентрациони логор, даље у немачко заробљеништво и после ослобођења није се вратио у Југославију. Приближно тада се губи траг одбеглим Енглезима који су боравили у Македонији и верује се да су побегли у Грчку.⁴¹

36 Zb. NOR, XIV/1, dok. br. 88, Izvod iz knjige primljenih telegrama štaba Draže Mihailovića od 12. do 27. maja 1942. godine, 275.

37 ВА, ЧА, кут. 275, пер. бр. 2/1.

38 Zb. NOR, XIV/1, dok. br. 88, Izvod iz knjige primljenih telegrama štaba Draže Mihailovića od 12. do 27. maja 1942. godine, 275.

39 ВА, ЧА, кут. 275, пер. бр. 2/1.

40 Zb. NOR, XIV/1, dok. br. 88, Izvod iz knjige primljenih telegrama štaba Draže Mihailovića od 12. do 27. maja 1942. godine, 275; С. Николић, *Лесковачки НОП одрег*, 279.

41 ИАБ, BdS, A-302. Aussenkommando Nisch, B. Nr. 1088/42. P. A.520, Cetnikvojvode Jordan Kimic, geb. am 6.1.1901 zu Kumanovo, wohnhaft in Skopje, Svetimetodija 21

У једном писму из октобра месеца 1942. године, говори се о хапшењу Кимића. Ту се види да је исти унапређен у чин мајора. Такође се у писму подвлачи захвалност Божидару Видојевићу, Миливоју Трбићу и Војиславу Сајковићу за њихово организовање војних јединица у Македонији, због чега су исти добили чинове.⁴²

На терену Пореча у јулу 1942. године налази се Миливоје Трбић и о томе говори радиограм мајора Драгутина Кесеровића који је упутио Врховној команди ЈВУО и где каже да му је мајор Ђурић саопштио *да су наши људи упућени у Пореч, Тейово и Галичник и да раде љуном љаром, ља моли да се љо Тодорчевићу Пеци ухвати веза са Трбићем који се налази у Поречу око јужној Брода*.⁴³

Са Трбићем су дошли поменути Видојевић и Сајковић. Према исказу који је после рата дао Сајковић, он је још у Рашкој 1941. године дошао у контакт са Владом Јовановићем, који ће га у мају 1942. године посетити у Крушевцу где је живео као избеглица из Скопља, обављајући дужност монополског чиновника. Приликом тог разговора саопштио му је да је одређен за организатора ЈВУО на југу земље и да заједно пође с њим. Најпре су свратили у Ниш где је тада такође као избеглица живео Миливоје Трбић, као и Војислављев отац Синадин Сајковић, одржавајући везу са мајором Ђурићем преко нишког банкарског чиновника Драгољуба Црвенића Гандија. Чекали су да из Београда дође студент Божидар Видојевић, али како се није појавио, кренули су за Лесковац, где је у то време илегално боравио мајор Ђурић. У Лесковцу су добили специјална овлашћења којим се постављају за организаторе у Поречу, а када је Видојевић дошао исти је постављен за организатора у Скопљу. За Видовдан, 28. јуна 1942. године, сва тројица су присуствовали великом народном митингу у Оруглици на којем је војвода Јордан Кимић саопштио да се одриче Косте Пећанца, а потом је формирана и Оругличка бригада од некадашњих четника Пећанца. Исте вечери кренули су за Македонију и на граници су их према договору већ чекали људи Петруша Стефановића.⁴⁴

und hauptmann Borivoje Bogdanovic, Nisch, den 9.9.1942; С. Николић, *Лесковачки НОП одрег*, 353.

42 ВА, НА, кут. 1, док. В-1/1. По преписци бр. 202 од 15. I. 1943 год. Бр. 31/43, Кривично дело Бр.27/43, 6.

43 Zb. NOR, XIV/1, dok. br. 132, Izvod iz knjige primljenih telegrama štaba Draže Mihailovića od 19. jula do 3. avgusta 1942. godine, 480. Мајор Ђурић је организацију око Призрена, Кратова и Галичника покушао да створи преко Татомира Вукановића, кустоса музеја у Скопљу, који је пре рата радио са одбором Министарства спољашњих послова за исељавање Арнауца. (ВА, ЧА, кут. 275, рег. бр. 2/1).

44 Државни архив Републике Македоније у Скопљу (даље: ДАРМ), лични досије Војислава Сајковића. Записаник о саслушању Војислава Сајковића, 20. августа 1949. године у УДБ-и Србије у Београду, 1-2. Документацију из личног досијеа

За разлику од Сајковића, Трбићев пут до Македоније био је много сложенији. Његов отац Василије Трбић је био прослављени четнички војвода из minulih ратова који је заједно са краљевском владом напустио Југославију за време краткотрајног Априлског рата.⁴⁵ Миливоје Трбић је избегао заробљавање и вратио се у родно село Браилово, где је остао десет дана када је са млађим братом Бранком отишао у Београд. Бугари су Трбићеву кућу у Прилепу опљачкали, изнели покућство, богату библиотеку и заједно са уметничким сликама пребацили у Бугарску.

Трбића пут доводи у Крагујевац где је живео његов стриц Никола. У октобру 1941. године када су Немци започели скупљање талаца за велику одмазду, некако успева да се извуче из града док је стриц касније био стрељан. Немци затим започињу потеру за Миливојем, којег на путу од Крагујевца до Лапова прати један немачки тенк, отварајући ватру из митраљеза и тада пада на земљу са испруженим рукама, правећи се мртав. Након што су Немци прошли, наставља пут за Лапово да би касније поново дошао у Београд и одатле прешао у Ниш.⁴⁶

Сајковић и Трбић у августу 1942. године долазе код Душана Перовића, који их заједно са Велимиром Тамелковићем и Василијем Васиљевићем, доводи у село Габровник код Велеса, представљајући их Михаиловићевим организаторима непредате војске. Дуго времена су боравили у селу Мокрени код учитеља Стоиљка Ивановића, а потом су сва петорица прокрстарили селима велешког и прилепског среза. Неки нарочити успех у организовању чета нису имали, јер су у тим крајевима јачи утицај имали партизани.⁴⁷

Након једне провале која је настала у Велешком партизанском одреду, дознало се да су Трбић и Сајковић водили преговоре са штабом партизанског одреда „Димитар Влахов“, који је деловао у битолском крају, али није познато да ли су неки резултати уопште постигнути.⁴⁸ Војислав Сајковић је преко курира из Новог Села послао извештај Ђурићу о стању на терену да би ускоро добио нова наређења и нешто пара. Ђурић је наредио да се

Војислава Сајковића која се налази у Државном архиву у Скопљу уступила Гордана Стојановић, унука Војислава Сајковића.

45 В. Трбић, *Мемоари казивања и доживљаји војводе Велешкој (1912-1918, 1941-1946)*, књ. 2, Београд, 1996, 161-165. Како ће записати у послератним мемоарима, први је добио информацију преко својих људи (шверцера у Србији) да се у окупираној Србији налази генералштабни пуковник Дража Михаиловић који са сином прослављеног војводе Живојина Мишића – Александром, припрема народ за борбу против окупатора. (*Исио*, 198).

46 *Исио*, 221-222.

47 ДАРМ, лични досије Војислава Сајковића. Записаник о саслушању Војислава Сајковића, 20. августа 1949. године у УДБ-и Србије у Београду, стр. 2; ВА, НА, кут. 1, док. В-1/1. По преписци бр. 202 од 15. I. 1943 год. Бр. 31/43, Кривично дело Бр.27/43, 5.

48 *Исио*, ВА, НА, кут. 1, док. изв. бр. 1-8149/12, XII.1942, 4.

организација прошири према Прилепу, Битољу, Велесу, Охриду и по целој Македонији. Међутим, ускоро је дошло до великог хапшења у селу Рамна код Битоља и пошто је бугарска полиција ушла у траг Сајковићу и Трбићу исти су морали да се одвоје. Први се први вратио код Ђурића у Србију, а други се склонио у кичевски крај, настављајући организацију.⁴⁹

Након великих хапшења и продора бугарске полиције у организацију ЈВУО, Ђурић је намеравао да у Пореч пошаље капетана Димитрија Наумовића из савезничке команде у Каиру. Тако је 26. октобра 1942. године, известио генерала Михаиловића да је капетан Војислав Ђорђевић из Тетова организовао део територије под Италијанима као и да ће у Пореч упутити капетана Наумовића, који ће потом примити цео реон на западној обали Вардара. Михаиловић на ово извештава Ђурића да је капетан Ђорђевић организовао групу у горњополошком (тетовском) срезу, као и у поречком, дримоколском и струшком срезу. Иста војна група бројала је 300 пушака.⁵⁰

Нешто раније, Ђурић је известио Михаиловића да је група људи на челу са учитељем Милутином Шћепановићем, Димитријем Станковићем и Урошем Ковачевићем формирала 12 јуришних батаљона под оружјем и 8 резервних батаљона.⁵¹

Пре бугарског откривања организације ЈВУО у Македонији, покушано је и формирање команде у Куманову и Скопљу. По војној линији у Куманову је радио подофицир Марко Лукић. Он је дошао у везу са капетаном Ђорђевићем у кући Петруша Стефановића у Козјем Долу и ту добио потребне инструкције за формирање војног језгра у Куманову. Тада му је Ђорђевић показао инструкцију којим је био одређен за организатора јединица у пчињском и поречком крају. Међутим, страхујући од бугарских прогона многи српски официри у Куманову одбијали су да приступе организацији и изабрали су мир а не рат. Веза Лукића и Скопља био је Ђира Карић, али војна организација у Скопљу, која је била много боље организована није могла да помогне оној у Куманову.⁵²

Организацију у Скопљу је формирао Божидар Видојевић преко угледног индустријалца Љубе Љубисављевића. Поред политичког крила, формиран је и штаб у самом Скопљу. У истом штабу су се налазили Душан Арсић из Скопља, новинар и бивши секретар Српског културног клуба у Скопљу, резервни капетан Стеван Златић, предратни официр у скопском артиљеријском пуку и још неки. При штабу је формиран и акциони одбор.

49 ДАРМ, лични досије Војислава Сајковића. Записаник о саслушању Војислава Сајковића, 20. августа 1949. године у УДБ-и Србије у Београду, 2.

50 ВА, ЧА, Микротекa „Билећа“, 22/148.

51 ВА, ЧА, кут. 275, рег. бр. 5/1.

52 ВА, НА, кут. 1, док. В-1/1. По преписци бр. 202 од 15. I. 1943 год. Бр. 31/43, Кривично дело Бр.27/43, 4.

За команданта града Скопља постављен је капетан Златић, за његовог помоћника је одређен Виктор Рокале, капетан II кл. из Горњег Лагасеца у Словенији, а као чланови: капетан II кл. Павле Росић из Јабуге код Колашина, који је у цивилству радио у скопској пилани „Треска“, капетан II кл. Андрија Младеновић из Враћа, у цивилној служби-агроном и жандармеријски капетан Боривоје Димитријевић, радник филијале у Скопљу. Штаб је преко курира одржавао везу са Поречом и послао 15.000 лева за потребе организације у овом крају. Такође, Љубисављевић је послао и 13.000 лева четницима Марка Станковића и Никодима Урдаревића.⁵³

Организација саботажа, диверзија и првих бригада

Према извештајима органа бугарске полиције у Скопљу, *задаци организације Драже Михаиловића у Македонији били су исти као и у Србији: да се у сваком погледу сирежава правилно функционисање органа бугарске власти, са убиствима када је то потребно (каких случајева има много до сада), преко рушења железничких постројења (каких истих случајева до сада има) и коначно преко масовној оружаном акцији која треба да издије у одређеном моменту.*⁵⁴

Након пропасти устанка 1941. године, Михаиловић и његови сарадници проценили су да српски народ, без директне војне помоћи Савезника, није у могућности да се сам ослободи. Због тога је у начелу усвојена тактика сталног узнемиравања окупаторских трупа акцијама (диверзије и саботаже) мањег обима, које неће изазвати одмазду, а помоћи ће савезничку борбу и омогућити стварање војске која би успешно дејствовала у тренутку опште војне акције против Осовине.⁵⁵

У поменутом писму из октобра 1942. године, поред помена Кимићевог хапшења и унапређења организатора, спомиње се још и то да је наређено прекидање железничке линије Скопље-Велес.⁵⁶ У септембру 1942. године, јужно од Скопља, два транспорта ратног материјала за немачког фелдмаршала Ервина Ромела у Северној Африци била су бачена у ваздух.⁵⁷

53 *Исти*, ВА, НА, кут. 1, док. изх. бр. 1-8149/12, XII.1942, 3.

54 ВА, НА, кут. 1, док. В-1/1. По преписци бр. 202 од 15. I. 1943 год. Бр. 31/43, Кривично дело Бр. 27/43, 1.

55 К. Николић, „Организација Југословенске војске у отаџбини на југу Србије 1942-1944“, 25.

56 ВА, НА, кут. 1, док. В-1/1. По преписци бр. 202 од 15. I. 1943 год. Бр. 31/43, Кривично дело Бр. 27/43, 6.

57 Б. Радоњић, *Сећања из рата, револуције и казана*, Београд, 2006, 65.

Поводом ових диверзија на простору изван Недићеве Србије, где Немци нису примењивали одмазде над српским становништвом, краљевска влада у Лондону доставила је савезничкој команди један специјални извештај, тзв. ed-метоар, у коме се каже да је *Михаиловић, испуњавајући бриџанске захтеве, порушио пругу Београд-Зајреб и Београд-Солун и изазвао жестоке немачке, усташке и бујарске репресалије.*⁵⁸

У вези са диверзијама на подручју Македоније и пресецања непријатељског саобраћаја, Михаиловић је 15. новембра 1942. године послао опширну депешу Ђурићу у којој каже да уништава пругу између Скопља и Велеса, а истовремено између Куманова и Скопља и то у близини муслиманских и бугарашких села.⁵⁹ Михаиловић је 12. децембра 1942. године наредио Ђурићу да једну радио станицу одмах пребаци јединицама на Мавровим стенама на Бистри планини. На том подручју је требало створити центар за рушење пруга од Скопља до Демир капије.⁶⁰ О појединим извршеним диверзијама, Ђурић јавља да је 28. децембра, у теретном возу бр. 178, експлодирао вагон пушчане муниције јужно од Велеса, да је сутрадан уништен цео воз ратног материјала јужно од Велеса и истог дана у Демир капији, услед експлозије паклене машине, цео воз излетео из шина.⁶¹

Процес стварања првих наоружаних батаљона, бригада и коначно корпуса у герилском облику на подручју Македоније, имао је своје специфичности. Релативно спором процесу настанка оперативних јединица допринело је више разлога. Најглавнији јесте велики прогон бугарских војно-полицијских снага у циљу уништења војно-политичке организације у самом зачетку која је заједно са партизанском-комунистичком на овим територијама сматрана нелегалном.

Септембра 1942. године откривена је организација у Скопљу, након чега је уследило велико хапшење. Једну четничку наоружану групу у рејону Ђермана и Огуга, открила је бугарска полиција и разбила. Међу заробљеним је био и Данило Филиповић из села Матејча, који је као четник осуђен на вишегодишњу робију заједно са Стојилом Стојиљковићем.⁶²

Сличне прилике владале су и у другим крајевима у Македонији. Дана 20. новембра 1942. године, у близини села Крушје, долази до борбе једне Трбићеве групе са Бугарима, где је погинуо поднаредник Никола Зорић, којег ће

58 V. Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama (između nacionalnih i ideoloških izazova)*, Beograd, 1985, 209-210.

59 ВА, ЧА, кут. 299, пер. бр. 14/1.

60 ВА, ЧА, кут. 292, пер. бр. 17/1.

61 ВА, ЧА, Микротекa „Билећа“, 23/317.

62 Ж. Николић, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941-1945*, 362.

краљевска влада на предлог генерала Михаиловића одликовати орденом Карађорђеове звезде са мачевима. Бугари су имали три погинула војника. Ускоро, у још једној борби сам Миливоје Трбић ће бити рањен и дуго времена ће се илегално лечити на територији Недићеве Србије, док ће Бугари за њим расписати уцену. Бугарска војска је појачала своје присуство у Поречу, што је додатно спречавало развитак организације. У Поречу се у то време налазио један бугарски пук.⁶³

У кумановском срезу, организација ЈВУО нашла се на удару бугарске полиције и њених агената крајем 1942. године. Почетком децембра 1942. године, група четника из села Матејче, бежећи од Бугара, долази у село Нерав код Криве Паланке и смешта се у једној кући коју су бугарски полицајци сутрадан опколили. У борби која се развила четник Александар Аћимовић је успео да убије једног полицајца док су други бежали.⁶⁴

Упркос оваквој сложеној ситуацији, крајем 1942. године, сви постојећи одреди и батаљони на територији Македоније постали су „бригаде“ ЈВУО у герилском облику, али организација бригада није спроведена у свим областима. Најбоље је спроведена у северној Македонији, нарочито на подручју кумановског (жеглиговског) и скопског среза. У овим срезевима су често боравиле и јединице из кривопаланачког и прешевског среза. Оне су у почетку требале да припадну јединицама које делују у Македонији, али је на крају организацијски ушла само кривопаланачка бригада којом је командовао поручник Анђел Манасијевић, док је прешевска бригада поручника Владе Јовановића ушла у састав Јужноморавског корпуса ЈВУО.⁶⁵

За команданта кумановске (жеглиговске) бригаде постављен је потпоручник Драгољуб Костић, а за команданта скопске бригаде капетан I кл. Софроније Златић. Бригаде су деловале на подручју Скопске Црне Горе, планине Козјак па све до Осоговских планина, спуштајући се једно време до самог Велеса.⁶⁶ Територија централне Македоније обухватала је само организацију на подручју велешког среза, где је деловала Велешка бригада под командом потпоручника Стојана Крстића, будућег команданта Вардарског корпуса ЈВУО. Бригада је неколико пута покушавала да се повеже са групом

63 ВА, ЧА, Микротека „Билећа“, 23/317; ДАРМ, лични досије Војислава Сајковића. Записаник о саслушању Војислава Сајковића, 20. августа 1949. године у УДБ-и Србије у Београду, 3.

64 ВА, НА, кут. 1, док. В-1/1. По преписци бр. 202 од 15. I. 1943 год. Бр. 31/43, Кривично дело Бр.27/43, 3.

65 ВА, немачка архива-микрофилмована документа из Националног архива у Вашингтону (даље: НАВ), серија Т-311 (даље: Т-501), ролна (даље: Р) 196, снимак (даље: С) 000077.

66 *Истио*.

која је деловала на Бабуни, али без успеха. За команданта велешког среза постављен је капетан Крум Поп-Стефановић.⁶⁷

У Поречу је формирана Поречка бригада којом је командовао наредник Миливоје Трбић. У Поречу и велешком крају у току 1942. године постојали су Штабови са бројевима: 168, 169, 170, 171 и 172.⁶⁸ Подаци о бригадама и командантима у тетовском, штипском, битољском и струшком крају не постоје. Очигледно да је погибија капетана Ђорђевића у октобру 1942. године, који је требао да организује тетовски и штипски крај са око 300 пушака у великој мери утицала да овде организација не заживи за једно извесно време.

Бождар Видојевић се за време откривања штаба у Скопљу на време пребацио на албанску територију. За време свог боравка у Тетову, пронашао је Душана Степановића и Жики Миљковића, који су већ вршили организацију у овом крају. Касније је од Трбића добио наређење да изврши организацију равнороске омладине.⁶⁹ Ови подаци представљају све што је познато о покушају формирања наоружаних јединица под командом Драгољуба Михаиловића на територији Јужне Србије и Македоније до краја 1942. године. Све споменуте формације у овом раду током 1943. године чиниће језгро настанка првог корпуса Југословенске војске у отаџбини на територији Македоније који је носио име Вардарски корпус.

Необјављени извори

Војни архив – Београд

Фонд Војска Краљевине Југославије

Немачка микрофилмована документа из серије Вашингтон (НАВ)

Непријатељска архива (Бугари)

Недићева архива

Четничка архива и фонд Билећа

Историјски архив – Ниш

Збирка микрофилмова (1915-1945)

Историјски архив – Београд

Фонд Befehlshaber und des SD

Државни архив Републике Македоније - Скопље

Досије Војислава Сајковића

67 *Исџо*.

68 *Исџо*, ВА, НА, кут. 1, док. изх, бр. 1-8149/12, XII.1942, стр. 2.

69 *Исџо*, 3.

Објављени извори

- Бугарското Управлење във Вардарска Македонија (1941-1944) – Документален сборник, Државна агенција „Архиву“, Софија, 2011.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga (dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941-1942), Beograd, 1981.

Периодика

- Službene novine Kraljevine Jugoslavije* за 1942. godinu

Литература

- Антић 2014: Д. Антић, „Безбедносне прилике и страдање Срба у Косовском и Битољском вилајету 1905. године кроз призму дневног листа *Полиитика*“, *Башишина*, св. 36, Приштина – Лепосавић, Институт за српску културу.
- Ђорђевић 1995: Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд, Службени лист СРЈ.
- Ђурећ 1985: В. Ђурећ, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama (između nacionalnih i ideoloških izazova)*, Beograd, Narodna knjiga: Balkanološki institut SANU.
- Џивотић 2011: А. Џивотић, *Четничке јединице војске Кралевине Југославије у Априлском рату*, *Istorija 20. veka*, 1 (2011), Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Илић 2006: В. Илић, *Српска четничка акција: 1903-1912*, Београд, Ecolibri.
- Краков 1930: С. Краков, *Пламен четничкива*, Београд.
- Марковић 1996: А. Марковић, *Бурни дани трајанској раји на југу Србије (четници и равнојорци у Јабланици 1941-1945)*, Београд, Народна књига.
- Миладиновић – Динчић 2013: П. Миладиновић, А. Динчић, *Зачетак националног покрета у Крушевачком округу 1941, Жуйски зборник (часопис за историјска, културолошка и природњачка истраживања Жуйе)*, година VI-VII, број 6-7, Александровац, Завичајни музеј Жупе.
- Миловановић 1983: Н. Миловановић, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, knj. 4 (Slom), Beograd, Slovo Ljubve.
- Младеновић 2007: Б. Младеновић, „Павле Блажарић Бистрички о Кости Миловановићу Пећанцу“, *Башишина*, св. 23 (2007), Приштина – Лепосавић, Институт за српску културу.
- Николић 2010: К. Николић, „Организација Југословенске војске у отаџбини на југу Србије 1942-1944“, *Караџић (часопис за историју, етнологију, археологију и уметност) – нова серија*, број 2/2010, Алексинац, Завичајни музеј Алексинац.
- Николић 1975: С. Николић, *Лесковачки НОП одред*, Лесковац, Народни музеј Лесковац.
- Николић 1979: Ж. Николић, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941-1945*, Београд, Институт за савремену историју.

- Павловић – Младеновић 2006: М. Павловић, Б. Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац 1879 – 1944 – биографија*, Београд, Институт за савремену историју.
- Павловић 2000: М. Павловић, Коста Миловановић Пећанац у међуратној Југославији 1918-1941, *Историја XX века*, 2 (2000), Београд, Институт за савремену историју.
- Пећанац 1933: К. Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*, Београд.
- Радоњић 2006: Б. Радоњић, *Сећања из рајна, револуције и казамата*, Београд, Dan graf.
- Секуловић 1995: Д. Секуловић, *Жуја у Народноослободилачкој борби 1941-1945*, Александровац, СУБНОР.
- Стојковић – Ракић 1993: Ж. Стојковић, Х. Ракић, *Четници у лесковачком крају 1941-1944*, Лесковац, Народни музеј Лесковац.
- Трбић 1996: В. Трбић, *Мемоари казивања и доживљаји војводе Велешког (1912-1918, 1941-1946)*, књ. 2, Београд.
- Хаџи Васиљевић 1928: Ј. Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд, Штампарија Св. Сава.
- Шешум 2011: У. Шешум, Српска четничка организација у Старој Србији 1903-1908. Теренска организација, *Српске студије*, 2 (2011), Београд, Центар за српске студије.

Aleksandar M. DINCIC

Dejan D. ANTIC

**THE ORGANIZATION OF MILITARY
FORMATIONS OF THE YUGOSLAV ARMY
IN THE HOMELAND IN MACEDONIA
(1941-1942)**

Summary

Unlike other regions in the occupied Yugoslavia, the organization of the Yugoslav Army in the Homeland (Chetnik militia led by General Draza Mihailovic) in the area of Macedonia was formed relatively late, the same as in Slovenia. The process of creating of the first armed units, which would be later acting as entire battalions, brigades and corps in a clandestine sense, had its own peculiarities. There were several reasons that contributed to the slow process of operational units formation, but the first and foremost was the large-scale persecution of the Bulgarian military and police forces whose aim was to destroy the military-political organization in its infancy, which was considered illegal just like its partisan-communist counterpart. This paper is based on archive materials as well as published literature. It deals with the formation of units on the territory which Bulgarian occupation authorities referred to as *Vardar Macedonia*.

Key words: Yugoslav Army, Macedonia, Bulgarians, South Serbia, Chetniks.

УДК 316.644-057.875:[327::911.3(497.115)]”2014”

Живорад М. МИЛЕНОВИЋ*
Учитељски факултет у Призрену

ФАКТОРИ УТИЦАЈА ОБРАЗОВАЊА НА ГЕОПОЛИТИЧКЕ И ВОЈНОПОЛИТИЧКЕ ПРОМЕНЕ У СВЕТУ**

Апстракт: На већини факултета у Србији се све мање учи о геополитичким и војнополитичким променама. Зато је и знање студената о овим проблемима недовољно, иако оно представља основу за дефинисање националног идентитета и редефинисање националног имиџа у новонасталим околностима. Да би се утврдио утицај образовања на геополитичке и војнополитичке промене у свету, у априлу 2016. године, на узорку од 108 студента Учитељског факултета у Призрену, спроведено је истраживање у коме се пошло од опште претпоставке да је образовање значајан фактор геополитичких и војнополитичких промена, али да се о томе током студија недовољно учи. Подаци прикупљени истраживањем обрађени су дескриптивном статистиком и факторском анализом. Дескриптивном статистиком је утврђено да студенти процењују да се о геополитичким и војнополитичким променама у свету недовољно или уопште не учи, како се изјаснило њих 94,44%. Факторском анализом су издвојене две компоненте: 1) национална и војна стратегија, наспрам утицаја угледа државе у свету на формулисање њене националне стратегије и 2) геополитичке и војнополитичке промене у свету и национална безбедност државе, наспрам међусобне зависности националне и војне стратегије (КМО = 0,706; $p = 0,000$) (Табела 3, Дијаграма 1).

Кључне речи: образовање, глобализација, спољнополитичке промене, спољнополитички утицај, геополитичке промене, војнополитичке промене, национална безбедност, војна безбедност

* Доцент, Учитељски факултет у Призрену, zivorad.milenovic@pr.ac.rs

** Рад је резултат истраживања на пројекту *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а реализује у периоду 2010-2016. Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.

УВОД

Данашње друштво карактеришу бројне промене. Оне постоје у свим сферама грађанско-културног живота у читавом свету. То се нарочито односи на бројне геополитичке и војнополитичке промене у свету. Раздвајање бројних држава и стварање нових, довело је до глобалних промена у свету, што се нужно одражава и на целокупну безбедност. Поред тога, бројна дешавања у свету: ратни сукоби у Египту, Либији, Авганистану, Ираку, Либану, Сирији и осталим блискоисточним државама; криза у Ираку; криза између Северне и Јужне Кореје; стални сукоби у појасу Газе; спор између Јапана и Руске Федерације око Курилских острва и остала, нужно се одражавају и на ситуацију у свету. На то је посебно утицао велики број избеглица, али и терористичких напада широм света, што у великој мери урушава безбедност целокупног друштва.

На геополитичке и војнополитичке промене у свету, утицале су и промене унутар Европске уније. Примера је више: дугогодишња криза на Кипру; односи Велике Британије и Шкотске; проблеми у Ирској, Шпанији и осталим чланицама. Даље је утицало и недавно иступање Енглеске из Европске уније, као и најављених многих њених чланица, да преиспитају могућност даљег останка у Европској унији. Утицала је и глобална економска криза унутар саме Европске уније, нарочито у неким њеним чланицама, као, на пример, у Грчкој.

Историјски посматрано, економска криза, ратови и значајни историјски догађаји у Европи, утицали су на различите спољнополитичке утицаје појединих држава. Велика економска криза 30-их година 20. века, довела је до пада Вајмарске републике. То је омогућило нацистима и Адолфу Хитлеру, да дођу на власт у Немачкој. Касније је то довело до Холокауста и Другог светског рата.¹ У то време, Немачка је имала водећи спољнополитички и пре свега војни утицај у свету. Значајан спољнополитички утицај, имале су и државе чланице Сила осовине, Италија и Јапан.

Након завршетка Другог светског рата, дошло је до јачања спољнополитичког утицаја САД и СССР-а у свету. Временом је утицај СССР-а слабио. То је довело до распада Варшавског уговора и СССР-а. Светом је тада доминирала једна држава, односно САД. Без обзира на то, Руска Федерација је све до краја 20. века, захваљујући својој националној и војној стратегији и великом потенцијалу нуклеарног и осталог војног арсенала, успешно одржала свој утицај, као друге војне силе у свету.

1 Живорад Миленовић, „Учење о Холокаусту као фактор неговања културе сећања и очувања националног идентитета“, *Зборник радова Училијског факултета у Призрену / Лепосавић*, Учитељски факултет, Призрен / Лепосавић, 8/2014, 85.

Крајем 20. и почетком 21. века, дошло је до наглог економског развоја Руске Федерације. Почетак 21. века означили су и терористички напади у Њујорку и Вашингтону. Означио је и улазак Кине у Светску трговинску организацију. Кина је даље потписала бројне економске и споразуме о војној сарадњи са Руском Федерацијом. За разлику од тога, у првој деценији 20. века, САД је захватила велика економска криза, која је убрзо прерасла у глобалну кризу.

Све то допринело је јачању позиције Руске Федерације и њеног спољнополитичког и војног утицаја у свету. Да је тако показује и војна интервенција Руске Федерације на Кавказу 2008. године. Показује и њено признавање сецесије Абхазије и Јужне Осетије од Грузије, која је савезница САД-а. Даље показује недавно припајање Крима Руској Федерацији, али и њена кључна улога у сукобима у Украјини, који и даље трају. Руска Федерација је знатно проширила своје територије и у међународним водама Охотског мора и даље у Тихом океану. Показује и чињеница да је Руска Федерација добила организацију Зимских олимпијских игара у Сочију 2014. године, али и организацију Светског фудбалског првенства 2018. године, о чему су управо одлучивале најутичајније државе чланице Европске уније и САД-а.

Уочљиво је да стално долази до промена спољнополитичких утицаја различитих држава у свету. Поменути утицаји одражавају се како на глобалну, тако и на безбедност појединих држава, што доводи до геополитичких и војнополитичких промена у појединим државама света. Зато је реално очекивати да би даљим слабљењем утицаја САД-а у свету и јачањем спољнополитичког утицаја Руске Федерације, могло доћи до промена и у државама Западног Балкана. При том се мисли на подручје Косова и Метохије, које би тиме изгубило ионако нестабилну и само формалну независност, која слаби паралелно са слабљењем утицаја САД и Европске уније. Полазећи од тога, неопходно је јачање националног идентитета Срба на Косову и Метохији, али и редефинисање њиховог националног имиџа,² што би се постигло јачањем веза са Руском Федерацијом.

Моћ образовања, његове границе и његова снага, проблем је који је одувек заокупљао теоретичаре и практичаре из бројних научних области: филозофије, социологије, психологије, дефектологије и осталих. Ипак, образовањем се најдуже и најтемељније бави педагогија, односно њена научна дисциплина. Оно је њен централни и глобални предмет. Поред педагога, образовањем се перманентно баве политиколози и политичари. Вековима уназад, они су покушавали да докуче моћ образовања,

2 Живорад Миленовић, „Национални имиџ и редефинисање националног идентитета Срба на Косову и Метохије у периоду глобализације“, *Башићина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 36/2014, 437.

а онда и да њоме овладају. Зато се и каже, да је образовање увек друштвено-политички условљено.

На глобалном друштвено-политичком плану у данашњем друштву, образовање тако постаје моћно средство остваривања глобалних интереса великих сила. Као такво, нужно се одражава на геополитичке и војнополитичке промене и на целокупну безбедност у свету. Колико је образовање значајан фактор безбедности сваке државе, показује и пример Џона Дјуија с краја деветнаестог, па све до средине 20. века. Овај мислећи педагог је и оснивач педагогије прагматизма. Своје учење заснивао је на васпитању и образовању усмереном у правцу остваривања научних, друштвених и пре свега практичних циљева и интереса.³ Мада је данашња реформа школства немислива без темељних поставки Џона Дјуија, поменути педагошки правац се у пракси није у довољној мери остварио. Средином 20. века, конгрес САД-а је критикујући његово учење, ишао толико далеко, да је осудио његове педагошке идеје и огласио га кривцем зато што је предуго чекање на остварење његових педагошких идеја, утицало на економски напредак и безбедност САД-а.⁴ Приказане расправе указују на значајан утицај образовања на геополитичке и војнополитичке промене и на целокупну националну безбедност сваке државе.

Да би се лакше схватио и разумео проблем овог истраживања, неопходно је да се дефинишу и појмовно разграниче значења појединих термина: национална стратегија, војна стратегија, геополитичке промене и војне промене. Појам национална стратегија је вишезначан. Тако постоји национална стратегија запошљавања младих, социјалне заштите, заштите права националних мањина, инклузије, образовања и сл. За проблем истраживања од значаја је разумевање појма стратегија из аспекта геополитичких и војних промена у данашњем друштву. Биљана Стојковић под појмом стратегија подразумева „...метод, теорију, теорију и праксу, широки систем научних знања, грану ратне вештине, војну или научну дисциплину, доктрину, идеју, али и конкретан развојни план вештина или акција, па чак и друштвених игара или само упутство за акцију у теорији игара“.⁵ Уочљиво је да се појам стратегија не може поистоветити са традиционалном идеолошком поделом на комунистичку и капиталистичку. Догађаји у свету, указују да

3 Tom Deans, „Richard Rorty’s Social Hope and Community Literacy“, *Community Literacy Journal*, Common Ground Publishing, Champaign, 2/2009, 3.

4 Seu Henry, „A Different Approach to Teaching Multiculturalism: Pragmatism as a Pedagogy and Problem-Solving Tool“, *Teachers College Record*, Columbia University, New York, 5/2005, 1060.

5 Биљана Стојковић, „Различити приступи употреби појма стратегија у савременом добу“, *Војно дело*, Министарство одбране Србије, Војно-издавачки завод, Београд, 3/2009, 241.

не постоји јединствени модел концепта националне стратегије, већ да је њено дефинисање проблем сваке појединачне државе, у зависности од њене позиције и утицаја у свету.

Без обзира на одомаћеност појма стратегија у свим областима грађанско-културног живота, стратегија је првенствено војни појам. У основи овог појма је вештина вођења војске, правац акције или средишња тачка ка којој је усмерена акција, односно стратешко опредељење.⁶ Или прецизније, војна стратегија представља *вештину рајдовања*.⁷ На основу тога се може закључити да војна стратегија има две компоненте. Прва је планска, односно припремна, а друга акциона, која подразумева спровођење те одлуке.

Проблем овог истраживања је утицај образовања на геополитичке и војнополитичке промене у свету. Оне се могу двојачко дефинисати. С једне стране, засноване су на принципу моћи, а са друге, геополитичке промене се испољавају као специфичан облик моћи, односно као политичка моћ државе у друштву. Према овој једноставној дефиницији геополитичких промена, војне промене би се могле означити синтагмом *војне моћи* једне државе или више њих у свету. Полазећи од тога, војне промене представљају промену војних утицаја појединих држава у свету, што се нужно одржава и на геополитичке и остале промене у данашњем друштву.

Метод

Циљ истраживања је идентификација процена студената о образовању као фактору геополитичких и војнополитичких промена у свету у условима глобализације. У истраживању се пошло од опште претпоставке да је образовање значајан фактор геополитичких и војнополитичких промена у свету и да од образовања у великој мери зависи национална стратегија и безбедност сваке државе. Пошло се и од посебних претпоставки да ће истраживањем бити утврђено: 1) да студенти имају недовољно знања о геополитичким и војнополитичким променама у свету и 2) да ће бити издвојене компоненте које указују на процене студената о геополитичким и војнополитичким променама у свету.

Коришћене су историјска, дескриптивна и компаративна метода. Истраживачка техника је скалирање. Сprovedено је применом Скале процена студената о утицају образовања на геополитичке и војнополитичке промене у свету (Скалер - УО-ГПВПС). Састоји од 10 ајтема, са тростепеном скалом интензитета сагласности. Конструисан је за ово истраживање.

6 Душан Вишњић, „Стратегија државе као судбина нације“, БИГЗ, Београд, 2005, 57.

7 Миланко Зорић, „Теоријске основе опште стратегије“, *Војно дело*, Министарство одбране Србије, Војно-издавачки завод, Београд, 1/1999, 73.

Поузданост инструмента испитивана је Кронбаховим алфа коефицијентом ($\alpha = 0,906$). На самом истраживању испитивана је и његова факторбилност. Истраживање је спроведено у априлу 2016. године, на узорку од 108 студената разредне наставе на Учитељском факултету у Призрену.

Резултати

Резултати истраживања о учењу студената о геополитичким и војнополитичким променама у свету, приказани су према израчунатим фреквенцијама и процентима.

Табела 1. Учење о геополитичким и војнополитичким променама у свету

Учење	N	%
довољно се учи	6	5,56
недовољно се учи	89	82,41
уопште се не учи	15	12,03
Укупно:	108	100

Према добијеним подацима чак 94,44 одсто студената се изјаснило да недовољно или уопште не уче о геополитичким и војнополитичким променама у свету. Само 5,56 одсто студената се изјаснило да довољно учи о геополитичким и војнополитичким променама у свету (Табела 1).

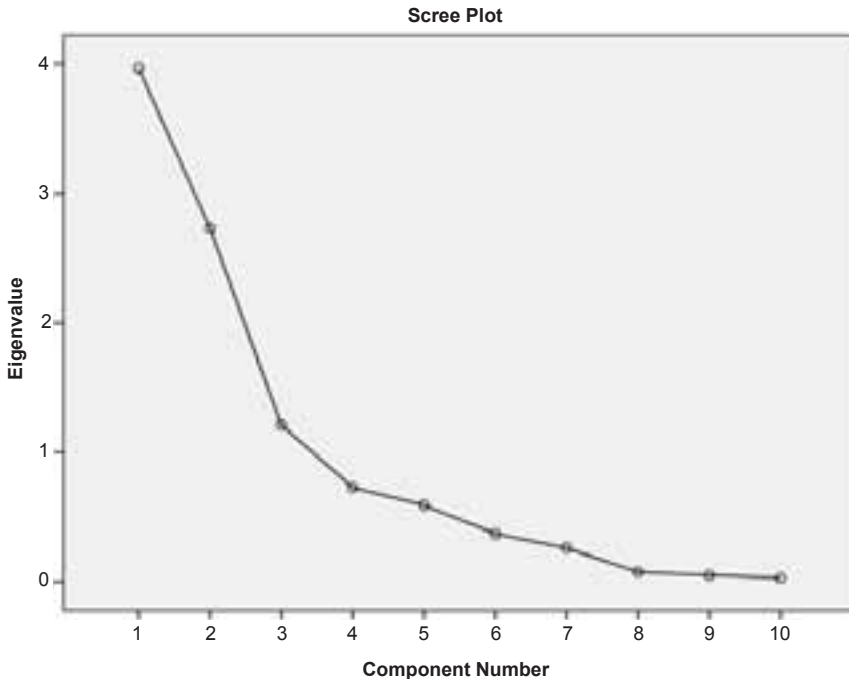
У циљу идентификације компоненти које према проценама студената указују на њихове процене о геополитичким и војнополитичким променама у свету, подаци прикупљени истраживањем подвргнути су анализи главних компоненти, факторском анализом са Варимакс ротацијом.

Табела 2. Карактеристични коренови и % објашњене варијансе након Варимакс ротације

Главне компоненте	Карактеристични корен	% објашњене варијансе	Кумулативни % објашњене варијансе
1.	3,963	39,627	39,627
2.	2,735	27,351	66,979

Применом Гутман-Кајзеровог критеријума издвојене су две главне компоненте са карактеристичним кореном већим од 1, које укупно објашњавају 66,979% заједничке варијансе (Табела 2).

Дијаграм 1. Идентификација компоненти утицаја образовања на геополитичке и војнополитичке промене у свету (Scree Plot)

Прегледом Дијаграма 1, уочљиви су прелази код друге и треће компоненте. За тумачење резултата истраживања превладало је схватање о коначном избору две компоненте, што је утврђено према Гутман-Кајзеровом критеријуму.

Табела 3. Ротирана матрица факторске структуре према Варимакс критеријуму

Ајтеми	Компоненте	
	I	II
a4 Национална стратегија зависи од националног идентитета.	0,961	
a7 Редефинисање националног имиџа је кључна национална идеја.	0,954	
a10 Национална и војна стратегија међусобно су условљене.	0,937	
a9 Углед државе у свету одређује њену националну стратегију.	-0,652	
a2 Војна стратегија зависи од националне стратегије.	0,451	-0,748
a1 Геополитичке промене утичу на безбедност државе.		0,729
a3 Војнополитичке промене су последица геополитичких промена.	0,408	0,724
a8 На безбедност државе утичу бројни сукоби у свету.	-0,346	0,692
a6 Тероризам угоржава безбедност држава у свету.		0,579
a5 Социјални и економски проблеми утичу на националну безбедност.	0,491	0,539

Издвојене су две компоненте које према проценама студената указују на утицај образовања на геополитичке и војнополитичке промене у свету (Табела 3). Полазећи од двополарног карактера девете манифестне варијабле (-0,652), прву компоненту одређује 5 ајтема: 4, 7, 10, 9 и 2; објашњава 39,627% заједничке варијансе и названа је *национална и војна сигурност, наспрам утицаја улога државе у свету на формулисање њене националне сигурности*. Другу компоненту одређује 5 ајтема: 1, 3, 8, 6 и 5; објашњава 27,351% заједничке варијансе и названа је *геополитичке и војнополитичке промене у свету и национална безбедност државе, наспрам међусобне зависности националне и војне сигурности*.

Закључци и расправе

Резултати овог теоријско-емпиријског истраживања су показали да млада генерација и даље нема потребна знања о националној и војној безбедности. Нема ни довољно знања о геополитичким и војнополитичким променама у свету, нити о њиховом глобалном утицају на данашње друштво. Барем је тако према резултатима овог спроведеног истраживања, па се они и односе на процене студената разредне наставе. Популација студената разредне наставе намерно је одабрана, зато што се смисленим учинила потреба провера знања студената о овом проблему и њихове процене о образовању као фактору националне и војне стратегије и националне безбедности, зато што се ради о будућим васпитачима и образоватељима, који наставу реализују са ученицима првог нивоа школовања.

Емпиријским истраживањем овог до сада недовољно истраженог проблема, најпре је утврђено да највећи број студената сматра да се недовољно уче наставни садржаји о геополитичким и војнополитичким променама у свету, како се изјаснило 82,41% испитаних студената, док је њих 12,08% изјавило да се ови садржаји у току школовања и студија на факултету, уопште не учи. Нема сумње да су овакве процене студената тачне. У школама и на факултетима, више не постоје наставни предмети у којима се изучавају наставни садржаји о националној и војној стратегији и безбедности. Таквом стању доприноси и национална стратегија образовања у Србији. Она не предвиђа обавезу учења наставних садржаја о геополитичким и војнополитичким променама у свету.

За разлику од тога, у неким државама у Азији, као, на пример, у Индонезији и Сингапуру, улагање у образовање својих кадрова је кључна национална стратегија У овим државама, то је највећи извозни ресурс у последњих 30 година.⁸

8 Sue Swaffield, „Getting to the Heart of Authentic Assessment for Learning“, *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, Educational Testing Service, Princeton, 4/2011, 440.

Слична ситуација је и на Новом Зеланду, где образовање има троструки утицај на геополитичке промене. Они су: 1) конструктивна оријентација образовања у развоју националне стратегије, 2) промене у образовању услед насталих геополитичких промена у свету и 3) рестриктивна политика образовања у зависности од конкретних економско-политичких и друштвених односа.⁹ Мада се ово образовање свакако разликује од образовања ученика војних школа и академија, које је много комплексније и садржајније, ипак је на знатно вишем нивоу, него што је то случај у Србији.

Истраживањем су на Скалеру – УО-ГПВПШС, издвојене две компоненте које према проценама студената указују на њихове процене о утицају образовања на геополитичке и војнополитичке промене у свету. Оне су: 1) национална и војна стратегија, наспрам утицаја угледа државе у свету на формулисање њене националне стратегије и 2) геополитичке и војнополитичке промене у свету и национална безбедност државе, наспрам међусобне зависности националне и војне стратегије. Код прве компоненте, студенти су највише вредновали и ајтеме који поред националне, указују и на војну стратегију. То показује да они без обзира што немају довољно знања о овом, као што је већ наведено, недовољно истраженом проблему, ипак увиђају повезаност између националне и војне стратегије у контексту геополитичких и војнополитичких промена у свету. Резултати истраживања су даље показали да су студенти највише вредновали ајтеме који указују на утицај образовања на националну безбедност. То потврђује да је образовано становништво предуслов националне безбедности.

Иако су истраживањем испитиване процене студената о војнополитичким и геополитичким променама у свету, исти ће бити анализирани кроз призму бројних истраживања која су показала да на војнополитичке и геополитичке промене у свету, утичу бројни чиниоци. Као један од најчешће помињаних, наводи се образовање. У прилог оваквом схватању, иду и бројна истраживања која су публикована у водећим светским часописима. Резултати истраживања објављени у њима су показали да образовање има велики значај у каналисању друштвено-економских односа, како у развијеним, тако и у неразвијеним државама света. Примера ради, Ирска влада је 2011. године објавила стратегију образовања која ће омогућити да се што већи број њених грађана, поред укључивања у образовање, укључи и у све друштвено-економске и политичке односе.¹⁰

9 William Tunmer et al., „Why the New Zealand National Literacy Strategy Has Failed and What Can Be Done about It: Evidence from the Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS) 2011 and Reading Recovery Monitoring Reports“, *Australian Journal of Learning Difficulties*, LDA Bulletin, Victoria, 2/2013, 133.

10 Annie Breacháin & Leah O'Toole, „Pedagogy or Politics?: Cyclical Trends in Literacy and Numeracy in Ireland and Beyond“, *Irish Educational Studies*, Rutledge, London, 4/2013, 406.

На значај образовања у формулисању националне стратегије, указују резултати истраживања у развијеним државама. Истраживање спроведено у Енглеској је показало да образовање има значајну улогу у креирању националне стратегије и да се као такво нужно одражава на геополитичке промене у свету.¹¹ У једном другом истраживању спроведеном у Аустрији, утврђено је да је образовање значајан фактор и спречавању насиља у школама, које дугорочно може имати негативан утицај на националну безбедност. Резултати истраживања су показали да је у формулисању националне стратегије, примењен систематски поступак „...који подразумева шест области: 1) политика заступања, 2) односи са јавношћу, 3) умрежавање и сарадња, 4) превенције и интервенције, 5) вредновање и истраживање и 6) дефинисање корака неопходних за имплементацију...“¹² Приказане анализе, недвосмислено указују на значај образовања у креирању националне стратегије. Указују и на несумњиви утицај образовања на геополитичке и војнополитичке промене у свету.

Поред развијених, на значај образовања у креирању националне стратегије и његовом утицају на геополитичке промене, указује се и неразвијеним земљама. Један од примера је и Таџикистан. У овој држави бившег СС-СР-а, национална стратегија за развој образовања од 2011. до 2020 године, подразумева поред визије економског развоја и борбе против сиромаштва и незапослености и образовање ученика и студената за разумевање међународних норми и доприносу образовања у „...решавању друштвено-културних баријера.“¹³ Уочљиво је да је суштина националне стратегије у Таџикистану, стављање акцента на образовање, као значајног фактора утицаја на друштвено-економске односе, како на националном, тако и на глобалном нивоу. Чак и у Албанији, која је и даље у великој мери недовољно отворена земља према осталом свету, придаје се велики значај образовању у разумевању геополитичких промена у свету и свету.¹⁴ Из наведеног разлога, све већи број студената из Албаније, кроз бројне међународне пројекте (Tempus, Erasmus Mundus, Erasmus + и осталих), укључује се у различите модерне образовне програме.

11 Sue Swaffield, „Getting to the Heart of Authentic Assessment for Learning“, *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, Educational Testing Service, Princeton, 4/2011, 439.

12 Christiane. Spiel & Dagmar Strohmeier, „National Strategy for Violence Prevention in the Austrian Public School System: Development and Implementation“, *International Journal of Behavioral Development*, Florida Atlantic University, Boca Raton, 5/2011, 416.

13 William Lo et al., „Governance Challenges in the Initiatives for Out-of-School Children in Tajikistan“, *Educational Research for Policy and Practice*, Kluwer Academic, Dordrecht, 2/2015, 141.

14 Zivorad Milenovic, „The impact of secular western education on Albanians in primary schools in southern Serbia“, *International Journal of Pedagogies and learning*, University of Southern Queensland, Brisbane, 3/2012, 197.

Код прве компоненте, студенти су највише вредновали и ајтеме који поред националне, указују и на војну стратегију. То показује да они без обзира што немају довољно знања о овом, као што је већ наведено, недовољно истраженом проблему, ипак увиђају повезаност између националне и војне стратегије у контексту геополитичких и војнополитичких промена у свету. Да за то постоје и оправдани разлози, показују и резултати истраживања спроведеног у Кини, који су показали да САД као угрожавање своје безбедности, сматрају све оно што се њима на било који начин не свиђа у довољној мери.¹⁵ Овакав анофобични однос САД-а према дешавањима у свету, за последицу има њихово мешање у унутрашње ствари свих земаља. На тај начин САД постају једини узрочник бројних геополитичких промена у читавом свету. На то указују и војне интервенције САД-а у многим државама: Вијетнам, Сомалија, Камбоџа, Авганистан, Ирак, Република Српска, Србија и Црна Гора, Либан, Либија, Сирија, у великој мери и у сукобу у Израелу, кризе у Ирану, између Северне и Јужне Кореје и осталим државама. Нема сумње да ту постоји јасна намера САД-а, а не као оправдана реакција и због угрожавања интереса и безбедности САД-а и њених грађана.

Постоје и истраживања у којима је утврђено да на дефинисање војне стратегије, не утиче само образовање ученика и студената, него и њихових родитеља. То се посебно односи на ученике војних школа и кадета војних академија. Ученици војних школа и кадети војних академија, чији су родитељи укључени у различите облике формалног и неформалног образовања и учења и сами су више заинтересовани за своје учење, од ученика војних школа и кадета војних академија чији родитељи нису укључени у различите облике образовања и учења. Утицај образовања и учења родитеља, на образовање и учење њихове деце у војним школама и академијама, утврђен је и у истраживању спроведеним у САД-у.¹⁶ На различите аспекте креирања војне стратегије у САД-у, указано је у истраживањима публикованим у референтним војним часописима у Србији.¹⁷ Утврђен је и у истраживањима спроведеним у неким државама Европе, као, на пример, у Великој Британији и Финској¹⁸.

15 Stephen Hartnett, „Google and the “Twisted Cyber Spy” Affair: US-Chinese Communication in an Age of Globalization“, *Quarterly Journal of Speech*, Rutledge, London, 4/2011, 422.

16 Mike Ushe, „Religious Conflicts and Education in Nigeria: Implications for National Security“, *Journal of Education and Practice*, Walden University, Washington, 2/2015, 120.

17 Тодор Мирковић, „Војна стратегија администрације председника Обаме“, *Војно дело*, Министарство одбране Србије, Војно-издавачки завод, Београд, 4/2010, 83; Биљана Стојковић, „Различити приступи употреби појма стратегија у савременом добу“, *Војно дело*, Министарство одбране Србије, Војно-издавачки завод, Београд, 3/2009, 255.

18 Richard Thain et al., „The Development and Implementation of a Teaching and Learning Strategy at a Modern Military Academy“, *Journal of Further and Higher Education*, Behalf of UCU, London, 4/2008, 302.

Приказане анализе упућују на значај и потребу доживотног образовања и учења у свим сферама друштвеног живота и рада, што значајно доприноси дефинисању војне стратегије. То су уосталом показали и резултати овог спроведеног истраживања.

Резултати истраживања су даље показали да су студенти највише вредновали ајтеме који указују на *геоидолијичке и војноидолијичке фромене у свеиу и национална безбедносид државе насйрам међусобне зависносии националне и војне сйраишеије*, што се такође може довести у везу са образовањем. Образовано становништво је предуслов националне безбедности. Тако на пример, сагледавајући постојеће стање безбедности у Србији, Биљана Стојковић наглашава потребу „...изградње интегрисаног система безбедности...“¹⁹ У неким другим истраживањима, образовање је посредно приказано као фактор националне базбедности. Образовање, с једне стране, доприноси одрживом развоју, што је тренд у свим државама Европе, укључујући и државе са простора негдашње Југославије, као што је то приказано на једном од примера упоредне анализе у Србији, Црној Гори и Хрватској.²⁰ С друге стране, национална безбедност је један од кључних предуслова одрживог развоја. Све то додатно указује на значај образовања у функцији очувања националне безбедности.

Безбедносна ситуација у Србији је углавном добра. Међутим, у поређењу са безбедношћу из периода пре ратних сукоба у државама са простора негдашње Југославије, стање је неповољно. Последице тога управо су социјални проблеми и ситуација у друштву проузрокована ратним сукобима. Данашња млада генерација је одрасла у таквом окружењу. Последице тога су пораст криминала, насиље у породици, насиље међу вршњацима у школи и на спортским утакмицама, пре свега на фудбалским стадионима.²¹

Бројни облици њиховог понашања попримају карактер најтежих кривичних дела. Покушаји државних институција и донети закони углавном нису решили постојеће проблеме. Користи се све што је на располагању: закони, полиција, судство, медији, односно, све оно што је недовољно ефикасно. Оно што недостаје, јесте здраво друштво, темељено на образовним и радним људима. Резултати истраживања су показали да су лица која чине ове преступе, углавном млади и незапослени људи, недовољног и/или без

19 Биљана Стојковић, „Безбедносни аспекти националне стратегије развоја Србије“, *Безбедносид*, Министарство одбране Србије, Војно-издавачки завод, Београд, 3/2012, 33.

20 Дарко Надић, „Компаративна анализа националних стратегија одрживог развоја у републикама Србије, Црне Горе и Хрватске“, *Теме*, Универзитет у Нишу, Ниш, 2/2013, 503.

21 Миомир Ивковић и Живорад Миленовић, „Агресивност ученика основне школе према наставницима“, *Проививуречносии социјализације младих и улоја образовања у афирмацији вредносии културе мир*, (Љубинко Милосављевић), Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања, Ниш, 2009, 142.

икаквог образовања. Као један од фактора који значајно може допринети сублимирању њиховог понашања, истакнуто је образовање.²² Образовани млади људи ће свакако више бити заинтересовани за њима корисније и друштвено прихватљивије активности, од дивљања на улицама, у школи или на фудбалским утакмицама.

У условима сирмаштва, глади, социјалних проблема, рата, незапослености, млади се осећају одбачено и угрожено. Ако се томе дода чињеница да 20 и више година одрастају са насиљем и у ратним условима, нормално је да се од таквих младих људи, барем не свих, не може очекивати да се понашају као академци. То показује и истраживање спроведено на примеру Нигерије.²³ Показују и резултати истраживања спроведеног у САД-а, на узорку младих људи препуштених улици и склони преступима и вршењу кривичних дела.²⁴

Последњих година, у читавом свету, национална безбедност многих држава, угрожена је услед деловања екстремних верских група, истовремено и терористичких организација, које своје деловање заснивају на погрешним тумачењима вере, које званичне религије не признају и као такве саме одбацују и ограђују се од њих. Поменути проблем је одувек био заступљен у друштву. Ескалирао је терористичким нападима у Њујорку и Вашингтону 2001. године. Данас, међутим, овај проблем је више него икада до сада заступљен у читавом свету и представља глобални проблем. Терористичке активности су углавном засноване на погрешном и лоше схваћеном верском учењу.

Иако то није увек правило, у већини случајева, врбовани припадници терористичких група, углавном су недовољно образовани и из слабо развијених и сиромашних држава. Све то додатно указује на значај образовања за националну безбедност. Указује и на потребу већег образовања, посебно припадника исламских организација, укључујући и њихове родитеље. Да за тим има потребе, показује и чињеница да се у исламским државама циљеви и задаци образовања не дефинишу увек на прави начин, што за последицу има друштвено неприхватљиво учење. Зато се и указује на значај и потребу редефинисања учења у исламским државама и његовог усмеравања у три кључна правца: 1) дефинисање и успостављање исламског образовања као важећег и одговарајућег педагошког модела који може допринети и ширем

22 Живорад Миленовић, „Образовање у функцији сузбијања насиља навијачких група на фудбалским утакмицама“, *Безбедност*, Министарство унутрашњих послова Србије, Београд, 1/2012, 12.

23 Mike Ushe, „Religious Conflicts and Education in Nigeria: Implications for National Security“, *Journal of Education and Practice*, Walden University, Washington, 2/2015, 121.

24 Jeff Bale, „Heritage Language Education and the *National Interest*“, *Review of Research in Education*, American Educational Research Association, Washington, 1/2014, 177.

дискурсу алтернативног и верског образовања; 2) стандардизација педагогије и програма исламских школа заснованих на принципима образовања у исламу, али и према друштвено прихватљивим нормама и 3) допринос подизању стандарда исламских школа преко програма за образовање наставника на веродостојним факултетима образовања.²⁵ Природно је очекивати да би веће и друштвено прихватљивије образовање у исламским државама допринело друштвеном просперитету, миру и стабилности у читавом свету.

Полазећи од чињенице да овај рад, поред тероијског (научног), има и практични значај, неопходно је да се на крају изнесу неке педагошке импликације. Поменути проблем је недовољно истражен, па је стога потребна његова даља продубљенија анализа, пре свега емпиријска верификација. Познавање геополитичких и војнополитичких промена, од значаја је за све грађане, нарочито за младе људе, који непосредно учествују у креирању и развоју друштва у коме живе. Зато је неопходно учење наставних садржаја у школама и на факултетима о геополитичким и војнополитичким променама у Европи, ако не као посебних наставних предмета, онда у оквиру осталих наставних предмета. У таквим наставним ситуацијама, наставни садржаји о геополитичким и војнополитичким променама у Европи, били би посредни наставни садржаји. У раду је недвосмислено утврђен утицај и значај образовања за дефинисање националне и војне стратегије и националне безбедности, па је очекивано да би уз веће знање младих о овим проблемима, то значајно допринело стабилности и безбедности Србије.

Литература

- Bale 2014: J. Bale, „Heritage Language Education and the *National Interest*“, *Review of Research in Education*, American Educational Research Association, Washington, 38(1), 166-188.
- Breacháin & O’Toole 2013: A. Breacháin & L. O’Toole, „Pedagogy or Politics?: Cyclical Trends in Literacy and Numeracy in Ireland and Beyond“, *Irish Educational Studies*, Rutledge, London, 32(4), 401-419.
- Вишњић 2005: Д. Вишњић, „Стратегија државе као судбина нације“, БИГЗ, Београд.
- Deans 2009: Т. Deans, „Richard Rorty’s Social Hope and Community Literacy“, *Community Literacy Journal*, Common Ground Publishing, Champaign, 3(2), 3-18.
- Зорић 1999: М. Зорић, „Теоријске основе опште стратегије“, *Војно дело*, Министарство одбране Србије, Војно-издавачки завод, Београд, 51(1), 73-97.

25 Nadeem Memon, „What Islamic School Teachers Want: Towards Developing an Islamic Teacher Education Programme“, *British Journal of Religious Education*, National Association of Teachers of Religious Education, Birmingham, 3/2011.

- Ивковић и Миленовић 2009: М. Ивковић и Ж. Миленовић, „Агресивност ученика основне школе према наставницима“, У: Љ. Милосављевић и сар. прир.: 2009, Тематски зборник радова *Противвречности социјализације младих и улога образовања у афирмацији вредности културе мир*, са научног скупа с међународним учешћем, одржаног у Нишу, 05.06.2009. године (137-154). Универзитет у Ниш, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.
- Lo et al. 2015: Lo et al., „Governance Challenges in the Initiatives for Out-of-School Children in Tajikistan“, *Educational Research for Policy and Practice*, Kluwer Academic, Dordrecht, 14(2), 139-152.
- Миленовић 2014а: Ж. Миленовић, „Национални имиџ и редефинисање националног идентитета Срба на Косову и Метохије у периоду глобализације“, *Башини-на*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 24(36), 437-451.
- Миленовић 2014б: Ж. Миленовић, „Учење о Холокаусту као фактор неговања културе сећања и очувања националног идентитета“, *Зборник радова Училијског факултета у Призрену/Лепосавић*, Учитељски факултет, Призрен/Лепосавић, 10(8), 85-100.
- Миленовић 2012: Ж. Миленовић, „Образовање у функцији сузбијања насиља навијачких група на фудбалским утакмицама“, *Безбедности*, Министарство унутрашњих послова Србије, Београд, 54(1), 7-23.
- Milenovic 2012: Z. Milenovic, „The impact of secular western education on Albanians in primary schools in southern Serbia“, *International Journal of Pedagogies and learning*, University of Southern Queensland, Brisbane, 7(3), 191-199.
- Мирковић 2010: Т. Мирковић, „Војна стратегија администрације председника Обаме“, *Војно дело*, Министарство одбране Србије, Војно-издавачки завод, Београд, 62(4), 82-102.
- Memon 2011: N. Memon, „What Islamic School Teachers Want: Towards Developing an Islamic Teacher Education Programme“, *British Journal of Religious Education*, National Association of Teachers of Religious Education, Birmingham, 33(3), 285-298.
- Надић 2012: Д. Надић, „Компаративна анализа националних стратегија одрживог развоја у републикама Србије, Црне Горе и Хрватске“, *Теме*, Универзитет у Нишу, Ниш, 36(2), 501-523.
- Spiel & Strohmeier 2011: C. Spiel & D. Strohmeier, „National Strategy for Violence Prevention in the Austrian Public School System: Development and Implementation“, *International Journal of Behavioral Development*, Florida Atlantic University, Boca Raton, 35(5), 412-418.
- Стојковић 2012: Б. Стојковић, „Безбедносни аспекти националне стратегије развоја Србије“, *Безбедности*, Министарство унутрашњих послова Србије, Београд, 54(3), 33-61.
- Стојковић 2009: Б. Стојковић, „Различити приступи употреби појма стратегија у савременом добу“, *Војно дело*, Министарство одбране Србије, Војно-издавачки завод, Београд, 61(3), 241-269.
- Swaffield 2011: S. Swaffield, „Getting to the Heart of Authentic Assessment for Learning“, *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, Educational Testing Service, Princeton, 18(4), 433-449.

- Tunmer et al. 2013: W. Tunmer et al., „Why the New Zealand National Literacy Strategy Has Failed and What Can Be Done about It: Evidence from the Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS) 2011 and Reading Recovery Monitoring Reports“, *Australian Journal of Learning Difficulties*, LDA Bulletin, Victoria, 18(2), 139-180.
- Thain et al. 2008: R., Thain, A. McDonough & Alan D, „The Development and Implementation of a Teaching and Learning Strategy at a Modern Military Academy“, *Journal of Further and Higher Education*, Behalf of UCU, London, 32(4), 297-308.
- Ushe 2015: M. Ushe, „Religious Conflicts and Education in Nigeria: Implications for National Security“, *Journal of Education and Practice*, Walden University, Washington, 6(2), 117-129.
- Hartnett 2011: S. Hartnett, „Google and the “Twisted Cyber Spy” Affair: US-Chinese Communication in an Age of Globalization“, *Quarterly Journal of Speech*, Rutledge, London, 97(4), 411-434.
- Henry 2005: S. Henry, „A Different Approach to Teaching Multiculturalism: Pragmatism as a Pedagogy and Problem-Solving Tool“, *Teachers College Record*, Columbia University, New York, 107(5), 1060-1078.

Zivorad M. MILENOVIC

FACTORS OF THE IMPACT OF EDUCATION ON GEOPOLITICAL AND MILITARY POLITICAL CHANGES IN THE WORLD

Abstract

In the majority of faculties in Serbia geopolitical and military political changes are less studied. Due to that, the knowledge of students on these problems is insufficient, although it represents the fundament for the national identity definition, and re-definition of national image in newly-created circumstances. In order to determine the impact of education on geopolitical and military political changes in the world in April 2016, at the sample of 108 students of the Teacher's Faculty in Prizren, a research had been conducted in which it was started from general hypothesis that the education was significant factor of geopolitical, and military political changes, but that problem was not studied enough. The data gathered during the research were processed by descriptive statistics, and factual analysis. By descriptive statistics it was determined the students assessed geopolitical, and military political changes in the world were not studied enough or not at all – in a way how those of 94, 44% declared. By factual analysis two components were singled out: 1) national and military strategy against the impact of the state reputation in the world on the new national strategy formation, and 2) geopolitical and military political changes in the world, and national security of the state against mutual dependence of national and military strategy ($KMO = .706$; $p = .000$) (Chart 3, Diagram 1).

Key words: Education, globalization, foreign policy changes, foreign policy impact, geopolitical changes, military political changes, national security, military security

Срђан Ж. СЛОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина /Лепосавић

ГРОЦИЈУСОВ КОЦЕПТ ПРИРОДНОГ И МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА (Студија случаја Косова и Метохије)**

Ајсџиракиј: Гроцијус је у свом главном делу из области међународног права *De iure belli ac pacis* желео да доведе у склад природно и међународно право. Природно право се налази у основи међународног. У почетном стадијуму свога стваралаштва веровао је да је природно право творевина Бога, да би касније напустио то становиште и прешао у неволунтаризам. Сматра се оцем међународног права, јер је увео тековине попут суверености држава, које ће у потоњим вековима бити стуб међународног права.

Чак и онда када је заступао секуларне принципе односа међу државама, Гроцијус је Бога сматрао креатором природног права и људског разума. Посебне доприносе дао је у ратном праву, јер је рат и мир ставио у контекст моралности. Основно право је право на самоодбрану, а из њега извлачи и право на превентивни рат. Рат је тиме крајње средство за прибављање правде (*ultima ratio*). Свој пун допринос дао је и развоју науке о међународним односима, јер се сматра претечом тзв. Енглеске школе међународних односа.

Гроцијусова схватања међународног права могу се применити и на савремене догађаје на Косову и Метохији, а посебно његово схватање суверенитета и признања једне државе у међународним односима.

Кључне речи: Међународно право, природно право, рат, мир, међународни односи, морал, суверенитет, Косово и Метохија.

* Виши научни сарадник, drsrdjans@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Особености природног права код Хуга Гроцијуса

Природно право је демократско и хумано право. Оно спада у неписано, божје право које произилази из природе човека. У природно право спадају следећа права: право на живот, слободу, једнакост, равноправност без обзира на верску, расну, националну или идеолошку припадност. Овај закон је вечан и „не може му се противречити другим законима, нити се оно може пренети на некога, нити сасвим укинути...“.¹

Насупрот природном, постоји и позитивно право, које је неправедно и конзервативно, јер се њиме глорификује онакав друштвени систем који одговара интересима владајуће класе.²

Гроцијус је велики заговорник идеје природног права. Ова своја схватања изнео је у делу „De iure belli ac pacis“ („О праву рата и мира“) из 1625. године. Био је виновник многих ратова и других турбулентних догађаја, тако да је веровао да би ратови и погибија невиних људи могли бити избегнути уколико би се поклањала пажња моралним вредностима. Те вредности су безграничне и универзалне, јер их свако прихвата као разумске и природне. Штавише, право међу народима такође треба бити засновано на принципима природног права. Оно би се тицало свакога, без обзира на религијску припадност, тако да би означавало секуларизацију самог природног права.³

Природно право је кључ за разумевање и његове концепције међународног права. Везано за дефиниције природног права, Гроцијус је еволуирао: од волунтаристичког ка неволунтаристичком схватању. Према првом схватању, природно право је креација Бога. У том циљу и Бог утврђује садржај свих нормативних категорија. Пошто је Бог створио како Библију, тако и природно право, они нису у контрадикцији. Касније је постао присталица неволунтаристичког схватања, према коме је људска природа основа за проучавање суштине права, политике и етике. Она у себи садржи жељу за самоочувањем и потребу за живљењем у заједници. Гроцијус је желео да идентификује принципе права који би дали основу за мирољубиво решавање сукоба и ратова. Неки аутори⁴ га сматрају и „оцем међународног права“ уз допринос који је дао еволуцији природног права из средњовековног у модерно доба.

У другој етапи свога стваралаштва, „Гроцијус је приступио елаборирању чисто секуларне филозофије права која је у себе укључивала спољни и унутрашњи живот државе“. Дакле, држава се помањала као главни субјект

1 Војин Димитријевић, Милан Пауновић, *Људска њрава*, Београдски центар за људска права, Досије, Београд, 1997, 45.

2 Марксовим речником речено, то је воља владајуће класе пренета на степен закона.

3 Овде је Гроцијус под великим утицајем тридесетогодишњег верског рата (1918-1648), тако да не изненађује што у први план ставља религијску припадност.

4 Otto Gierke, *Natural Law and the Theory of Society, 1500-1800*, Boston, Beacon Press, 1950, 36.

међународног права и међународних односа, а природно право почело да се секуларизује и постаје стриктно везано за човека.⁵

Гроцијусов допринос доктрини природног права није добио признање које је заслужио. Иако је био класификован у два правца која су била резултат еволуције његових ставова, проблем се огледао у недостатку воље за исправним расуђивањем код других мислилаца природног права. Они нису били у стању да прихвате једну софистицирану концепцију религије. Свој религијски став Гроцијус објашњава на односу између човековог разума и Бога. Основна функција разума је да комуницира са Богом, јер је он његова творевина. Слободна воља разума није ни у каквој конфронтацији са Богом, већ је у потпуној конзистенцији са њим. Дакле, природно право се боље објашњава преко теологије. Улога Бога је од круцијалног значаја приликом контроле људског деловања. Јавља се као контролни механизам налик оном у демократским системима где је власт подложна контроли. У овом случају је Бог контролни механизам, јер је стварлац и човека и природе. Човек се јавља као извршно тело, јер спроводи законе у пракси и поново их открива у природи. Начин на који ће их спровести зависи од човековог разума.

Из Гроцијусове теорије природног права може се извући и његов концепт међународног права, саобразно развоју ове дисциплине у његово време. Суштинска одлика међународног права је сувереност држава. Овакав концепт, који је био револуционаран за XVII век, супротстављао се империјализму и теократији. Лична права и слободе су се подразумевали. До оваквих закључака Гроцијус није у то време дошао сам, већ много дугује Суарезу и Виторији. Потоња двојица су такође истицала улогу природног права у обликовању међународног права, али они право сматрају категоријом независном од Бога и искључиво је засновано на људској природи. Мање пажње су поклањали теолошком елементу.⁶ Гроцијус је, извршивши поделу права на три дела (природно, међународно и јавно), све време указивао на значај међународног права и био далеко испред свог времена.

Живећи у време тридесетогодишњег рата и надахнут идејама Бејкона и Декарта, Гроцијус је дао пример како су фундаменталне политичке промене и нове научне парадигме у први план ставиле питања мира и безбедности, рата, националног и међународног права. Дошао је до закључка да су грађански и међународни поредак у зависности од природног поретка. Корени поменутих поредака по природи ствари проистичу из природног права, јер је оно засновано на правичности и моралности; објективност је независна од људске воље, и не примењује се само на појединце већ и на нације.

5   Детаљније видети у: Richard Coy, „Grotius“, нав. према Leo Strauss and Joseph Cropsey, *History of Political Philosophy*, Chicago, The University of Chicago Press, 1987, 389.

6   File:///G The %20 philosophy, %20 international, %20 law, % Suarez, % Grotius, % ... 03/04/2016.

Однос између природног и међународног права

На основу добро проученог природног права, Гроцијус уводи и категорије *ујовора* и *сајласносџи* и подводи их под раван природног и грађанског права. Независно од чињенице што се преузете обавезе утврђују уговором, Гроцијус у први план истиче природно право, јер нас оно подстиче да извршавамо обавезе. Управо то обавезивање међу људима „чини основу грађанског права“. Из сагласности произилази обавеза „свих који се усаглашавају, а кључ им је у придржавању уговорним обавезама“. ⁷ Морално, политичко и правно нису одвојене категорије, јер су изведене из природног. С друге стране, међународно право не треба да буде засновано само на природном праву, уговорима или обичајима. Оно треба да укључи и све тековине до којих су дошле цивилизоване нације.

Гроцијус није био само отац међународног права, већ је био и „стваралац нове науке о моралности“. ⁸ Нова наука би најзначајнију примену нашла у моралној анализи рата. Гроцијус је издиференцирао два приступа, од којих је први средњовековни схоластички приступ заснован на освајањима Шпаније, Португалије, Холандије и Енглеске. Све ово је утицало на постепену ерозију средњовековног правног поретка. Други приступ је био хуманистичког карактера и глорификовао је рат у циљу стварања републиканског уређења. Такође је видео моралну разлику између хришћанске цивилизацијске Европе и варварских народа. Први приступ је противречио освајачким ратовима, док их је други глорификовао зарад стварања суверених држава и развоја трговине. Дакле, идеологија је такође била присутна. ⁹

Гроцијус је веровао у два фундаментална природна права: право на самоодбрану и право на стицање својине неопходне за опстанак. ¹⁰ Гроцијус посебну пажњу поклања праву на самоодбрану и проширује га изнад уобичајених граница дајући појединцу шансу не смо да оштро реагује на непосредну претњу, већ и да казни агресора, али изричито искључује повређивање другог или узимање његове имовине. Независно од Гроцијусове еволуције везане за улогу Бога у креирању природног права, он за крајње прибежиште узима људски разум и искуство ради креирања неопходних правила за друштвену организацију. ¹¹

7 Hugo Grotius, *The Authority of the Highest Powers about Sacred Things*, London, Printed by T.W. Joshua Kriton, 1651, 30-31.

8 Charles J. Reid, Jr, *Hugo Grotius, A Case of Dubious Paternitz – the Right of War and Peace*, Richard Tuck, Libertz Fund, 2005/2006, 116.

9 У то време је 1602. године створена чувена Источно-индијска компанија, а Амстердам постао центар трговине и банкарства.

10 Charles J. Reid, Jr, *Hugo Grotius, A Case of Dubious Paternitz – the Right of War and Peace ...* op. cit., 117.

11 Из наведеног става се види да је Гроцијус био претеча теорије међународног друштва у међународним односима.

Из овога Гроцијус извлачи право приватног насиља, чији је типичан пример поменути Источно-индијска компанија. Из природног права на вођење рата произилази и право на кажњавање и освајање, чиме Гроцијус наступа у име апологете холандских освајања.

Гроцијус се сматра претечом либералних и институционалистичких теорија међународних односа, јер је за разлику од Хобса тврдио да државе нису ангажоване у простој борби као гладијатори у арени, већ су њихови односи ограничени заједничким правилима и институцијама. Овакво схватање је било револуционарног карактера за период у коме је живео. С друге стране, његова либерална схватања су имала и реалистичку основу, јер су суверене државе биле главни субјекти међународне сцене. Њима су за самоодбрану дозвољена сва средства, а рат је био крајње средство за прибављање правде (*ultima ratio*). Пошто се друштво заснива на природном праву, онда се и рат може регулисати путем закона, што се коси са идејама Макијавелија. Међутим, и Рејмон Арон ће касније од Гроцијуса преузети тезу о могућности успостављања мира међу државама путем закона.

У свом делу *De iure belli ac pacis* Гроцијус је желео да теоретски заснује ратно право и успостави правила за државе и појединце. Зло је недостатак друштвеног у човеку. Рат, са своје стране, може бити у сагласности са законом. Гроцијус заговара оне врсте ратова које би „ојачале право“, а све у складу са принципима *bona fides*. Рату се прибегава из оправданих разлога уколико су они везани за одбрану, повратак својине и кажњавање нападача. Услед непостојања врховног арбитра, државе су у одређеним моментима принуђене да саме остварују правду.

Поред постојања божанског и природног права, Гроцијус прави разлику између права народа и муниципалног права. Право народа је међународно право, које представља скуп правила око којих се све нације слажу. Муниципално право је домаће право. Међутим, Гроцијус је највећу пажњу поклатио ратном праву, јер је живео у турбулентном периоду и био ужаснут кршењима људских права посебно у ратним условима. У *De iure belli ac pacis* Гроцијус анализира читав спектар питања везаних за ратно право као што су: да ли је рат допустив, да ли је оправдан, како се утврђују границе међу државама, услови према којима се склапају уговори, право на својину над опљачканим стварима, да ли је дозвољено малтретирање у рату, какве су обавезе савезника, да ли се неко може служити лукавством и прљавим играма, на који начин се објављује примирје, да ли неутралне државе могу трговати са зарађеним странама, да ли су мировни уговори обавезујућег карактера и многа друга релевантна питања.

Гроцијус није само давао одговоре на постављена питања, већ је њих стављао у контекст божанског, природног, међународног или муниципалног права. Рат за Гроцијуса није неморална или антиправна категорија.

Дозвољен је у оној мери у којој појединци и државе имају могућност да ојачавају своја природна права; то је она врста права које се може остварити у оквиру трибунала. У том циљу Гроцијус истиче да „извори из којих произилази рат бивају једнако многобројни као они из којих произилазе парнице“.¹² Уколико се право не оствари путем закона, онда смо близу почетка новог рата. Гроцијус је желео да у исту равн стави приватне и јавне ратове и није правио разлику међу њима. Обема врстама рата треба правичан узрок да би могли и бити вођени. Једина разлика међу њима тиче се не врсте, него степена рата. У својим каснијим делима Гроцијус ће еволуирати и сматрати да су сви ратови једнаки. Једна од тих промена тицаће се права појединаца да у ратној игри стичу одређену корист, али само ако су на то имали право пре почетка рата. Право на својину не припада онима који воде неправедне ратове. У том циљу су и јавни ратови који отпочињу формалном објавом суверена праведни ратови. Државе могу да воде праведне ратове чак и без правичних узрока.¹³ Пошто су ратови праведни, освојена територија са својином за време њиховог трајања постаје правична својина државе која врши освајање. Овде се јасно види идеолошка усмереност Гроцијуса како би глорификовао освајачке подухвате своје земље. Гроцијус предлаже три начина решавања спорова: путем конференције, арбитраже укључујући и трећу страну и путем појединачне борбе.

Уместо закључка

(Осврт на Гроцијусов допринос развоју модерног међународног права и међународних односа)

Гроцијус је инаугурисао модерни нормативни поредак у међународном друштву, које је уважавало реалности државног система који је био у повоју уз поштовање духовног, моралног и правног наслеђа. У питању је нормативно заснована синтеза старог и новог.

Његов допринос науци о међународним односима састојао се у томе што је односе међу државама посматрао као оне засноване на мудрости, моралу и праву. Овакво схватање имплицира коегзистенцију и сарадњу у друштву држава. Према мишљењу чувеног мислиоца анархичне структуре међународног друштва Хедлија Була, учење Гроцијуса било је од кардиналног значаја за развој међународног права и међународних

12 Hugo Grotius, *Rights of War and Peace in Three Books*, translated by: W. Kelsey, Oxford University Press, 1925, II.

13 Hugo Grotius, *Rights of War and Peace in Three Books...* op. cit., III.

односа. У том циљу је истакао „да државе међусобно коегзистирају уз узајамно поштовање суверенитета, уговорних обавеза и осталих правила која ограничавају прибегавање насиљу и учествују у раду заједничких институција у виду поштовања норми међународног права и неговања система дипломатских представника“.¹⁴ Гроцијус је желео да истакне да су државе и њихове вође у односима са другим државама подложни одређеним правилима чиме образују друштво. Чак и када су лишени централних институција, правила и људи могу да сачињавају међу собом једно друштво – анархично или друштво без владе. Захваљујући Гроцијусовој идеји о међународном друштву, образована је чувена енглеска школа међународних односа. Конкретне претече имала је у Вестфалском миру из 1648. године, првом општем мировном уговору међерних времена. Гроцијус би у том контексту представљао *via media* између Макијавелија и Канта, а могао би се схватити и као „идеални тип“ перспективе међународних односа.

Гроцијусов допринос развоју модерног међународног права може се пронаћи у његовој синтагми *ius ad bellum*, чија суштина се састоји у оправдању и ограничењу употребе силе, што, са своје стране, може рат да учини праведним. Ту се ради о претходном понашању државних и недржавних актера који би размотрили сам улазак у рат (Брајан-Келогов пакт из 1928. године и Повеља ОУН из 1945. године).

Једно од најконкретнијих и најчешћих оправдања рата јесте самоодбрана. Гроцијус је дефинише као природно одобрење које свако има у циљу сопствене заштите од угрожавања свог интегритета. Овом тврђом је имплиците утицао на креирање чувеног члана 51. Повеље ОУН, као право држава на индивидуалну и колективну самоодбрану. Ово начело је још практичније развијано и признато у међународном обичајном праву у склопу делатности Међународног суда правде по питању случаја Никарагве из 1986. године. Приликом самоодбране дозвољен је широк спектар средстава.

Гроцијус се такође залагао за међуграничну хуманитарну заштиту становништва које је предмет тираније, а све у циљу утврђивања праведности рата (*bellum justum*). Оваква одредница је предмет Гроцијусовог *ius in bello*. Она ступа на снагу након избијања непријатељстава, а тиче се понашања страна у сукобу према борцима, неборцима, својини и окружењу. У III књизи свог најважнијег дела Гроцијус је истицао да вођење рата треба да сачува смисао хуманости ограничавањем рата према невиним, чак и када су на супротној страни. Овим је Гроцијус поставио темеље

14 Hedley Bull, *The Anarchical Society; A Study of Order in World Politics*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2002, 40.

међународног хуманитарног права. Одатле су касније произашле и међународне хуманитарне мисије.

Још један од Гроцијусових доприноса развоју модерног међународног права, а повезан са принципом *ius in bello*, јесте међународно кривично право. Ту, пре свега, мислимо на Женевске конвенције из 1949. године, које посебан акценат стављају на лица која не учествују у борби. Претходиле су им Хашке конвенције из 1899. и 1907. године, које су указивале на значај ограничења употребе средстава међу државама учесницама рата.

Најзад, наговештавајући своју теорију међународног друштва, Гроцијус иницира стварање друштва нација, које ће да спроводе државе на бази споразума у циљу поштовања истог. Типичан пример оваквог друштва је Европска унија.

Уколико бисмо желели да закључимо ко је оснивач међународног права, Гроцијус или Виторија и Суарес, истину треба да тражимо негде на средини. Наиме, Виторија и Суарес су у свој сколастички трактат о међународном праву укључивали теолошке елементе, па је због тога Гроцијус сматран правим оснивачем међународног права. Други су сматрали да је Гроцијус ученик поменуте двојице, тако да су они били оснивачи међународног права. Истина је негде на средини, јер се мора узети у обзир допринос Виторије и Суареса, али је и Гроцијус својим поменутиим позамашним делом у центар своје пажње ставио питања праведног рата, као и друга фундаментална питања као што су природно право, „*ius gentium*“ (међународно право), уговорно право, дипломатски имунитети и привилегије, питања екстериторијалности, неутралности и др. Најзад, посебну пажњу је посветио слободи мора под насловом „*Mare liberum*“, чиме је поставио темеље међународног поморског права. Дакле, Гроцијус се може сврстати између природноправне и позитивно правне школе – припада тзв. синтетичком приступу.

Студија случаја Косова и Метохије заснована на Гроцијусовом схватању суверенитета, допуњена модерним сазнањима признања држава или влада

1. Из наведене студије можемо закључити да је суверенитет државе основно правило међународног права, које је признато од стране цивилизованих нација. Штавише, њега у први план ставља и сама Повеља Уједињених нација. На примеру Косова и Метохије су се упоредо примењивали класично и модерно међународно право. Класично је било засновано на реализму, а модерно на институционализму и либерализму.

2. Већ током самих сукоба се видело да је албанска заједница деловала независно од владе у Београду и имала своје посебне интересе. Независност је била крајњи циљ. Независно од чињенице што је самопроглашена независност Косова и Метохије за српску владу у Београду била нелегална, косовски Албанци су наставили са започетим активностима. Нису се задовољавали ничим што је било испод независности, мада је српска страна једном приликом током преговора предложила компромисно решење „више од аутономије, мање од независности“. Са реалистичког аспекта посматрано, крајњи интереси обеју „држава“ били су самоодржање, територијални интегритет и безбедност њихових држављана. Разлика је била само у чињеници што је Србија призната као независна држава 1878. године, а Косово је било на путу признања након сецесије. Логичан епилог свега овога био је раскид Косова са матичном државом, јер су они овај начин сматрали најбољим за очување својих интереса. Српска страна се позивала на међународно право и његов основни принцип суверене једнакости држава. Самопрокламовану независност Косова и Метохије није хтела да прихвати јер је то за њу било флагрантно кршење суверенитета и територијалног интегритета једне државе.
3. Сам чин проглашења независности Косова и Метохије 17.02.2008. године по себи је значио да ће мишљења бити подељена: неке земље су биле за, а друге против. Интересантно је напоменути да је исте године 56 држава признало самопроглашену независност Косова и Метохије.¹⁵ Овакав став САД-а уопште није био изненађење. Саобразно тумачењу реалиста, подршка САД-а независности Косова и Метохије је резултат њених геополитичких интереса на Балкану. Положај суперсиле им је дао мандат да утичу на прекрајање карте на Балкану. Узимајући у обзир и улогу и положај НАТО-а, његову анатомију, структуру и циљ постојања, разлога за интервенцију није било. С друге стране, оправдање за интервенцију је нађено у хуманитарној катастрофи насталој услед кршења људских права од стране режима Слободана Милошевића. Свој став су САД изразиле још од конференције у Рамбујеу, када су народу Косова и Метохије признале право на самоопредељење, чиме би се окончали вечни сукоби Срба и Албанаца. Пошто ништа није принуђивало САД да изврше признање Косова и Метохије, ни безбедносна ситуација ни питања опстанка, онда је у први план стављен интерес и тзв. „мека моћ“ садржана у улози САД-а у промовисању мира, демократије, безбедности и људских права. Једном речју, као водећа сила у свету, САД нису могле да остану неутралне. Оне су здружено помагале улогу УНМИК-а и НАТО-а,

15 „Kosovo thanks you“, <http://www.kosovothanksyousom>. accessed July 4th 2014

па, стога, и не чуди њихова преовлађујућа улога у свему. Један од разлога признавања новонастале државне творевине било је проширење НАТО-а, што се косило са схватањима институционалиста, који не верују у међународне организације којима управљају велике силе.

4. На самиту у Букурешту 2008. године је инаугурисана политика проширења НАТО-а, што је одступало од оригиналних циљева ове алијансе. Иако му је оригинални циљ био одбрана од СССР-а, након његовог распада се губи *raison d'être* његовог постојања. САД су у међувремену нашле други циљ: одбрана Европе. Поставља се питање ко би могао да прети безбедности Европе након босанског и косовског сукоба? Основна улога НАТО-а се састојала у борби против тероризма. Ове чињенице наводе на закључак да се постепено губи легитимитет ове војне алијансе уз још једну суштинску: неколико земаља је повукло своје снаге из војних операција НАТО-а. Неореалистичка објашњења ове чињенице везују се за интересе држава чланица, које не желе да своје војнике излажу смртним опасностима. Пошто је признање независности Косова и Метохије у интересу проширења НАТО, то су и све земље које га признају, а нису чланице алијансе, веома пожељне као будуће чланице. Од свих чланица Европске уније, 23 од могућих 28 су признале Косово и Метохију. Грчка, Шпанија, Кишар, Словачка и Румунија су имале своје разлоге за непризнање. Канада, као истакнута чланица НАТО-а, је признала независност Косова и Метохије 18. марта 2008. године. На краткорочној основи није имала никакве интересе, али је на дугорочној желела да се потврди као традиционални партнер САД-а. Слично су урадиле и Велика Британија, Француска и бивше републике Југославије. Желеле су да се потврде као савезник САД-а. Штавише, бити бивша југословенска република која је стекла независност је сасвим довољан разлог да се призна новонастала државна творевина. Надаље, бити чланица Европске уније или кандидат за чланство је више него довољан разлог да се призна независност Косова и Метохије. Неке бивше југословенске републике су веома добро балансирале између Косова и Метохије и матичне државе Србије (Хрватска). Њени лидери су се показали веома „мудрим“ тиме што су сачекали месец дана од самопроглашења независности и након тога извршили декларативно признање. Као неумитно се намеће мишљење да су то урадили поштујући правила декларативне теорије признања у међународним односима, а не конститутивне.¹⁶ Структурално-реалистички посматрано, анархична структура међународног система је та која детерминише сличне реакције држава. Признање независности Косова и Метохије

16 Срђан Словић, „Међународноправно гледање на косовско питање“, *Башићина* св. 26, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 269-287.

од стране бивших југословенских република одговара кључној реалистичкој претпоставци: интерес државе је изнад свега. Признање је корисније и са аспекта безбедности. Државе се у игри моћи понашају рационално: оне желе више релативних добитака у односу на губитке (*zero sum game*). Неореалисти иду корак даље од реалиста истичући да добитак за једнога не мора да апсолутно значи и губитак за другога. Независно Косово не би представљало опасност по међународни систем јер се ради о слабој и економски неразвијеној држави и не би представљало претњу у региону у оној мери у којој је то представљало као део Србије.

5. Државе које не признају независност Косова и Метохије имају своје разлоге за то. Како је већ речено реалистичким речником, свака држава се бори за остварење својих интереса и заштиту својих грађана, тако да је непризнање такође вођено интересом. Ово значи да би ове државе у догледно време и могле да признају независност Косова и Метохије уколико би им то одговарало. Уколико би се признање уколопило у дугорочне плуралистичне циљеве држава у међународним односима, онда би оне сигурно промениле курс. Једино у шта можемо бити сигурни је да држава матица (Србија) неће признати независност Косова и Метохије ни под каквим условима. Србија ову независност сматра нелегалном и чистим кршењем њене суверености. Оваква реакција Србије је сасвим природна. Независно од тога што независност покрајине за неке од великих сила значи повећани мир и безбедност у региону, Србија никако не жели да се одрекне дела своје територије. Државни интерес и очување територијалног интегритета су изнад свега. Либерални теоретичари би овоме приговорили тврђом да је сарадња у региону битнија од сецесије, тако да Србија треба пре да сарађује, него да опонира великим силама.
6. Србију је у непризнавању независности Косова и Метохије подржавала Русија, као њен традиционални пријатељ. Један од разлога непризнавања самопроглашене независности је сама спољнополитичка оријентација Русије, која је и даље усмерена против САД-а, независно од тога што је Хладни рат завршен. Појачано деловање САД-а на Балкану је оно што Русија никако не жели. У том циљу је образована и руско-кinesка реакција на НАТО у виду ЦСТО (Collective Security Treaty Organization) и СОЦ (Shanghai Organization for Co-operation). Са аспекта неореализма, анархична структура међународног система генерише слична понашања држава. Питања безбедности нису застарела компонента међународних односа: Русија сматра НАТО интервенцију на Косову и Метохији непоштовањем политике Уједињених нација и нарушавањем суверенитета једне државе.

Једнострано проглашена независност Косова и Метохије је нелегалан посао. Кина има сличан поглед на самопроглашену независност Косова и Метохије. Имајући Русију за суседа, која се сматра регионалном силом, значи да азијске земље себе виде као део међународног система.

7. Најзад, постоје и земље које нису признале самопроглашену независност Косова и Метохије, због тога што имају сличну унутрашњу ситуацију. Оне се боје за своју безбедност, самоодржање и интегритет. У том циљу оне не признају независност овакве врсте и подржавају Србију. Више пута поменута анархична структура међународног система омогућава сарадњу међу државама са сличним интересима. Румунски став се разликује од америчког и осталих чланица ЕУ, јер је у овом случају сарадња стављена на друго место због тога што су суштински интереси у питању. Узмимо пример Шри Ланке, како она може да подржи самопроглашену независност Косова и Метохије, када дуго година води борбу са Тамилским тигровима који траже независност.? Признање би за њу значило најгори могући унутрашњи сценарио.

Литература

- Bull 2002. H. Bull, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, Basingstake, Palgrave Macmillan.
- Димитријевић, Пауновић, 1997: В. Димитријевић, М. Пауновић, *Људска права*, Београдски центар за људска права, Досије, Београд.
- Edmundson 2004: W. Edmundson, *An Introduction to Rights*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Otto 1950: G. Otto, *Natural Law and the Theory of Society, 1500-1800*, Boston, Beacon Press.
- Grotius 1925: H. Grotius, *Rights of War and Peace in Three Books*, translated by: W. Kelsey, Oxford University Press.
- Reid, Charles 2005/2006: J. Reid, Jr Charles, *Hugo Grotius, A Case of Dubious Paternitz – the Right of War and Peace*, Richard Tuck, Libertz Fund.
- Strauss, Cropsey 1987, L. Strauss, J. Cropsey, *History of Political Philosophy*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Tadić 1983: Lj. Tadić, *Filozofija prava*, Naprijed, Zagreb.

Интернет извори

„Kosovo thanks you“, <http://www.kosovothanksyousom>. accessed July 4th 2014

Srdjan Z. SLOVIC

GROTIUS' CONCEPT OF NATURAL AND INTERNATIONAL LAW (Case Study of Kosovo and Metohija)

Summary

Grotius wished in his main oeuvre from the field of international law *De iure belli ac pacis* to synchronize natural and international law. Natural law is to be found in the basis of international. In the initial period of his research he believed that natural law was the creation of God, and later on he would abandon that attitude, and had turned into non-voluntarism. He is considered as the father of international law, since he introduced the achievements such a sovereignty of states, which in subsequent centuries would represent the pillar of international law.

Even though he advocated secular principles of relationships among states, Grotius had considered the God as the creator of human intellect and natural law. He gave a special contribution to the war law, since war and peace had been put in the context of morality. The basic right is the one of self-defence, and the right to preventive war was drawn out of it. War is thus considered as the ultimate means for justice achievement (*ultima ratio*). He gave a full contribution to the development of the science of international law, since it is the ancestor of the so-called English school of international relations.

Grotius' comprehensions of international law may be applied to the actual situation in Kosovo and Metohija, and especially the comprehension of the sovereignty and recognition of one state in international relations.

Key words: International law, natural law, war, peace, international relations, morale, sovereignty, Kosovo and Metohija.

УДК 35.085:351.74(497.11)”1850”
94:323(497.11)”1842/1858”
342.4(497.11)”1842/1858”

Милош Д. МИЛЕНКОВИЋ*

Факултет безбедности

ЗЛОУПОТРЕБА ОВЛАШЋЕЊА НОСИЛАЦА ПОЛИЦИЈСКЕ ВЛАСТИ ЗА ВРЕМЕ УСТАВОБРАНИТЕЉСКОГ РЕЖИМА

Айсиракӣ: Аутор у раду настоји да прикаже злоупотребе овлашћења носилаца полицијске власти у Србији за време уставобранитељског режима. И поред тога што је овај период значајан у развоју модерне српске државе и што се за њега везују почеци детаљне државне организације стварањем првог судског и административног механизма и првих просветних установа, ипак ће овај период бити упамћен и по бројним злоупотребама носилаца полицијске власти. Иако су широка овлашћења била намењена умањењу нарастајућег броја разних злочинстава и поправљању стања личне и имовинске сигурности, ипак полицијска власт је постала, с једне стране, „продужена рука“ уставобранитељског режима у дисциплиновању народа, а са друге стране, чинилац личног богаћења полицијских чиновника. Имајући у виду значај полиције за држање народа у покорности према власти, јасно је да је било нужно њено уклапање у уставобранитељски концепт владавине по коме је „народ пушила а власт тутор”.

Кључне речи: полицијска власт, уставобранитељски режим, полицијска овлашћења, злоупотреба, богаћење.

Увод

Са развојем модерне српске државе отпочиње успостављање и развој полиције чија је улога у том периоду, пре свега, била да очува односе успостављене у одређеном времену и под одређеним условима. Воља владајуће класе штитила се свим расположивим средствима, па и употребом силе (полиције).

* Мс Милош Миленковић (1986) је докторанд на Факултету безбедности, milos.d.milenkovic@gmail.com.

Уз то, задатак полиције био је да непосредно одржава јавни ред и поредак, штити личну и имовинску сигурност грађана и да као апарат принуде стоји на располагању органима власти у циљу обезбеђивања и остваривања поштовања њихових одлука, применом принуде.

Значајан допринос у конституисању полиције, као и државне управе уопште, учињен је у периоду владавине уставобранитеља. Један од највећих доприноса уставобранитељске владавине огледа се у успостављању знатно кохерентније државне организације, доношењу бројних закона на којима је она почивала, отклањању правне несигурности грађана, стварању установа чији је рад почивао на писаним законима, а не на арбитражној вољи владара. Уставобранитељи су дали важан допринос правном и институционалном конституисању српске државе, њене управе, а тиме и полиције.

Као део државног апарата, задужен за скоро целокупну унутрашњу организацију државе, полиција је представљала један од приоритета уставобранитељске владе. Успостављање стабилне и јаке полиције у значајној мери је гарантовало и стабилност саме уставобранитељске власти. У ту сврху је требало да послужи, између осталог, и акти којима је полицији враћена могућност суђења и изрицања казни за мање преступе. У том погледу, посебан значај имају *Полицијска уредба* и *Казнијелни законик за полицијске пресвијенике*, којима је успостављена јака полицијска власт која је била у стању да држи народ у безусловној послушности.

Током уставобранитељског режима полицијско чиновништво се поставило изнад народа обављајући улогу родитеља или старатеља над народом. Овакав однос полиције заснивао се на претпоставци да је народ политички незрео и неспособан да сам собом управља. Али и на томе да је у том периоду порастао број преступа, док је лична и имовинска безбедност становништва била константно угрожена. Међутим, уместо очинског старања, чиновништво је угњетавало и експлоатисало народне масе. Чиновници, „понајвише у неотесаности оуглали пандури, пропалице, марвени трговци и други, за госпоштином и аговањем јагмећи се нерадини“¹, нису били, нити су могли бити, брижљиви родитељи народу. Уместо обећане патријархалне идиле, уставобранитељски режим донео је са собом сурову бирократску депотију. У ствари, однос уставобранитељске бирократије према народу био је далеко од патријархалног. Напротив, то је било сурово, полицијско и често чак нечовечно, зверско поступање.

Број злоупотреба се нарочито повећао након доношења *Полицијске уредбе* и *Казнијелног законика* 1850. године, када је полиција добила „одрешене руке“ у кажњавању и батинању. Имајући у виду да су полицијске пресуде

1 О томе „каква су се лица узимала у полицајну струку и како су се млади људи наши за то спремали“ пишу *Србске новине*. (Више о томе: „Погледај на нашу полицајну струку I“, *Србске новине*, год. XXVI, бр. 115 од 1.10.1859, 525-526)

извршаване одмах, могућност жалбе је у случају телесних казни постојала тек након добијених батина. Проблем је био и у томе што је полицијски суд био сведен само на једног човека – среског или окружног начелника. Иако су пресуде доношене у судским већима, која су осим њих чинили и државни чиновници, одговорност за њихово доношење је преваходно била везана за начелнике. Тако се повећао степен самовоље среских и окружних начелника, пресуде су састављане накнадно и то без присуства осталих чланова већа. Овакав начин суђења, као и велики број пресуда које су подразумевале телесно кажњавање и самовољно понашање полицијске власти, изазвали су велико незадовољство грађана полицијом и, посредним путем, уставобранитељским режимом.

Самовоља носилаца полицијске власти

Жеља уставобранитеља да полиција добије „дејствителну снагу“ као важан услов за одржавање правног поретка је била остварена. Међутим, одржавање правног поретка „батином“ није омогућило стварање власти на чијим би основама могао да почива неки законити поредак. Од непослушности народа пре доношења *Казнийелној законика* 1850. године отишло се још даље након његовог доношења – у непослушност и злоупотребу овлашћења носилаца полицијске власти. Уставобранитељска полиција, од полицијског законика који јој је дао власт кажњавања, била је „мрска“ у народу.²

Против злоупотреба које су полицијски чиновници могли чинити, испрљивањем својих права наређивања и кажњавања, нису била предвиђена довољна јемства. Као што је већ речено, полицијске казне извршаване су одмах, што је нарочито било изражено код телесних казни. Против полицијских батина човек се могао жалити тек пошто би их добио. Међутим, у пракси такве жалбе или нису биле разматране, или су одлуке обично биле у корист „батинаша“, тиме додатно подстичући њихову самовољу. О томе сведочи и запис у *Србским новинама* из тог периода:

„Више од двадесет људи избио је капетан један зато, што се, пошто свршише одређен им посао обштински, нису хтели склонити да раде на другоме делу истога посла, кои би морали радити људи из друге общине... (ови људи) ишли су, дангубили, трошили ту-жећи се; па ништа. Одговорено им је: »били послушати што старији заповеда«.³

2 Слободан Јовановић, *Уставобраници и њихова влада*, СКА, Београд, 1912, 60-63.

3 „Погледај на нашу полицијну струку IV“, *Србске новине*, год. XXVI, бр. 118 од 8. 10. 1859, 567-568.

Ни могућност жалби, ни могућност добијања праведне накнаде у случају изрицања неправичне одлуке, нису била довољно јака јемства за заштиту грађана од полицијских злоупотреба. Случај Глише Зубана, који је поднео тужбу против управитеља вароши Београда због безразложног хапшења, то потврђује. Казна од десет дана затвора је уследила пре било каквог испитивања и утврђивања кривице. Унапред је утврђено да „тушбу своју не мора доказивати и да због тога од исте одустаје.“⁴

Разлог овакве самовоље је што полицијски чиновници, најчешће, нису кажњавани за своје злоупотребе. Уколико пак јесу, најстрожа казна била је у томе што би дотични полицијски чиновник добио премештај у неки други срез или округ, како би могао „на другом месту наставити што се навикао, док и тамо свету не досади“. Оваква међусобна заштита носилаца полицијске власти је у народу често објашњавана пословицом да „врана врани очи не вади“.⁵ Такав положај полицијски чиновници су толико злоупотребљавали и батинање народа је толико узело маха „да је многим нашем човеку догорело већ до ноката. И морамо се чудити стрпљењу наших људи, које су показали у патњи својој“ пишу *Србске новине*. Узрок оваквом стању један публициста *Србских новина* види у недостацима полицијске уредбе и закона, у којима „има доста што се не слаже са нашим потребама“.⁶

„На кога је капетан киван, - ко се иоле покаже да не спада у телећу стоку, ко и онда кад има право дарне или не намири онако, како он хоће, кога капетановог човека, с којим (боље од кога) и живи, - кои се усуди капетана или кмета »доброга и поштенога« тужити код веће власти, - сваки је у најмањој прилици обаљен и батинан докле је капетану воља, па где се нађе, у селу или код среске куће, у најгушћој шуми или на сред пута“.⁷

Полицијске казне изрицали су окружни и срески начелници, први с два члана начелства, а други с два месна кмета или општинара. С обзиром да је одговорност за „радњу полицијског суда“ лежала искључиво на начелницима, они нису морали водити рачуна о мишљењу друга два члана. У пракси, полицијски суд био је сведен на једног човека, који је могао по својој вољи осудити „на бој до двадесет и пет односно тридесет и пет штапа, и затвор до дванаест, односно тридесет дана. Тај начелник, који је тако самовласно

4 Тужба Глише Зубана против управитеља вароши Београда због безразложног хапшења из 1852. године, *Архив Србије*, МУД II Ф VII ПП^о 110/852.

5 „Погледај на нашу полицайну струку IV“, *Србске новине*, год. XXVI, бр. 118 од 8. 10. 1859, 567-568.

6 Погледај на нашу полицайну струку II, *Србске новине*, год. XXVI, бр. 116 од 3.10.1859, стр. 559.

7 Погледај на нашу полицайну струку III, *Србске новине*, год. XXVI, бр. 117 од 6.10.1859, стр. 563.

судио, није поштовао законе, нити је био мирног уравнотеженог судијског духа. Без великог образовања, најчешће са основном школом, узет из војничког реда, начелник је проводио све време на коњу обилазећи срез или округ, у честом додиру с народом, имајући сваки час повод да плане и у тој љутини одмах да нареди батине“.⁸

Батине су ударане где се стигло, „у селу или код среске куће, у најгушћој шуми или на сред пута“. Пресуда се састављала накнадно. У њој се записивало да је изречена у присуству кметова, иако они о њој нису знали ништа. Полицијски законик се тумачио и примењивао тако да су начелници могли ударати батине без икаквих судских формалности, кад год се наљуте. Како примећује Слободан Јовановић, сељаци су више поднели батина него што „во изе од ружне нарави или пијана рабације“.⁹

Недостатак *Казнишелној закона за полицајне пресудује* је одсуство принципа једнакости чиме су се створиле основе за дискриминацију тако да су за исте полицијске преступе изрицане различите казне за лица различитог друштвеног положаја и имовног стања. Док су сељаци, бећари (надничари), слуге и уопште сиромашни радни људи по овом Закону (члан 45 и 26) кажњавани редовно батинама, под лицемерним изговором да би их казна затвором спутала да зараде своје издржавање, свештеници и чиновници нису могли бити, због полицијских преступа, кажњавани телесним казнама, већ само новчаним и, изузетно, затвором.¹⁰ Према томе, када је реч о грађанским слободама, правима и једнакости, оне за време уставобранитеља нису постојале. У суштини, то је био режим насиља и полицијског терора.

Полицијско чиновништво је постало својим понашањем, поступцима и својим животом непопуларно у народу. Та непопуларност је постепено и стално расла, док се није једног дана претворила у једно опште незадовољство, да се на све стране „викало“ против злоупотреба чиновника, кметова и свештеника. Незадовољан полицијом, народ је пружао отпор где год је могао и са великом упорношћу од носилаца политичке власти тражио да спречи злоупотребе својих полицијских чиновника, а виновнике казни. Под притиском нагомиланог незадовољства, уставобранитељи су били приморани да пристану 8. и 9. децембра, 1858. године у Совјету на закон о стварању комисија које би имале за задатак да „обићу земљу и да извиде кривице и злоупотребе чиновника, да би се повратио нужни мир и поверење народа у власти“.¹¹ Народ се комисијама највише жалио на тиранију кметова у општинама, али и окружни и срески начелници су често оптуживани да спроводе

8 Слободан Јовановић, *Уставобранишелји и њихова влада*, СКА, Београд, 1912, 60.

9 *Ибидем*, 60.

10 *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесћиву Србском*, књига V.

11 *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесћиву Србском*, књига XII, 116.

полицијски терор. Среске начелнике су нарочито оптуживали да су узимали „општински новац под интерес“, било за себе, било за друге.¹² И поред свих тих тужби и жалби, полиција је и даље некако одржавала правни поредак „бастином“.

Богаћење путем злоупотребе полицијске власти

Постојала су два главна услова који су омогућили полицијском чиновништву да злоупотребљава свој службени положај. Њихов привилеговани статус, регулисан Уставом, био је један од важних услова материјалног и друштвеног уздицања чиновничког реда. Наиме, чиновничко питање правно је регулисано најпре Уставом из 1835., а затим Уставом из 1838. године. Ваља приметити да је Сретењски устав из 1835. године читаво једно своје поглавље (XII) посветио регулисању положаја и права чиновника и да је нормирао и она питања која, по својој природи, обично нису предмет уставног регулисања, већ спадају у домен закона и уредаба.¹³ Уношењем свих ових одредаба у Устав, његови творци желели су да што више истакну значај чиновника и да што „чвршће“ правно обезбеде њихове привилегије.

По Уставу из 1835. године, чиновници су постали стални и доживотни у служби. Такође, за време судске истраге могли су да буду суспендовани из службе највише три, односно шест месеци, али се ни у ком случају нису могли отпустити из службе без судске пресуде. „Старим, или због болести своје немогућним служити чиновницима, даје се из обштенародне хазне и до смрти његове пензија по закону...“ (члан 137).¹⁴ Устав из 1838. године (тзв. Турски устав) задржао је све главне привилегије чиновника из претходног, Сретењског устава, и при том додао неке друге. Поред сталности и права на пензију (члан 53), овај Устав предвидео је и ослобођење чиновника од главнице и пореза на плату и забранио да се чиновници кажњавају телесним казнама.¹⁵ Ово је представљало базу на којој се чиновничко господство могло уздићи.

Други услов је био благонаклони став кнеза и Савета према полицијском чиновништву. Иако су кроз уредбе и друге правне прописе Савет и кнез покушавали да дисциплинују, често помахнитало полицијско чиновништво и да му пропишу дужности и начин понашања, у пракси су они толерисали њихове злоупотребе и омогућавали им да се противзаконитим

12 *Ибидем*, 116.

13 На пример, у Устав је унет пропис о путним трошковима чиновника као и текст чиновничке заклетве.

14 *Сретењски устав*, Службени гласник, Београд, 2003.

15 *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, Научна књига, Београд, 1988.

средствима богате. Постоји пуно начина на које су полицијски чиновници акумулирали богатства и при том се стварно изједначавали са владајућом буржоазијом. Зеленаштво, трговина, откуп турских имања, учешће на лици-тацијама, примање мита, гошћење од стране сељака само су неки од њих.

Најчешћи начин богаћења чиновника било је зеленаштво. Зеленаштво је у периоду уставобранитеља достигло велике размере и одиграло врло значајну улогу у упропашћавању ситних произвођача, с једне стране, и концентрисању новчаног богатства у рукама малог броја капиталиста, с друге стране. Полицијски чиновници су били и сами међу првим зеленашима, као и први заштитници зеленаша. У штампи су навођени „небројени али и нечувени случајеви глобљења, закидања и нечовечним интересима упропашћавања појединих људи, у чему су чиновници први и дали повод несавестним интересчијама, које што су сами почели узимати нечовечан интерес, које што су таквим људима у свему на руку ишли за своју несавестну корист“.¹⁶

Србске Новине отоврено пишу о учешћу чиновника у овом противзаконитом чину. Новембра 1952. године у распису полицијској власти, Попечитељство унутрашњих дела саопштава како је „готово из свију крајева отечества“ добило извештаје да се

„... како по селима и паланкама тако и по варошима, као местима окружним, новци издају под интерес незакони и прекомерни, чим се не само са једне стране поједина лица и породице, него и већа част народа нашег знаменито упропашћава, а с друге стране заводи и укорењава нечовечан и упропашћавајући обичај. Колико је овакова вест попечитељству непријатна, толико оно још негодовати мора, што је у исто време и то дознало, да се међу онима који под овакав противзакони интерес новце народу издају, налази и чиновника.“¹⁷

Такође, званичне *Србске новине* у свом уводнику од 5. 3. 1857. године износе разне податке о несметаном криминалном пљачкању и упропашћавању од стране зеленаша. Наведени пример то најбоље илуструје:

„Има у нас ... два окружја, где се народ понајвише земљоделством занима, и баш је у тим окружјама народ презадужен и у најжалостнијем стању. У једноме од ови окружја заведен је жалостан обичај, да сељак, како потребује два-три-пет #, одмах трчи у варош познатим већ цицијама, и од ови тражи новаца у зајам, и то на будући плод свои усева, и то се зове на зелен. Дошавши сељак оваквом бездушном спекуланту – зеленашу – иште на пример 5 # у зајам, и овај му то обећа,

16 „Погледај на нашу полицајну струку II“, *Србске новине*, год. XXVI, бр. 116 од 3.10. 1859, 559.

17 „О даванию новаца подъ прекомеранъ незаконный интересъ I“, *Србске новине*, год. XXIV, бр. 28 од 9.03.1857, 109.

но под тим условијем, да му на јесен даде 1.400 ока кукуруза, рачунајући 100 ока по један талир ... кад дође јесен да се кукуруз зеленашу преда, сељаку или није родило, или је градом убијен, дође бедан и потужи се поверитано да није у стању рану предати; овај знајући како његов дужник стои, пристане на то да сељака и даље до нове ране чека, али облигацију од 1.400 ока кукуруза, или на 42 талира гласећу, замени другом од 4.200 ока кукуруза или 126 талира, рачунајући 100 ока опет по један талир. И тако то иде од године до године ... пошто се поверитељ изјасни, да неће дужника даље за дуг да чека, онда изиђе пресуда да се дуг продајом имања наплати. А кад се стане пресуда извршавати и имање продавати, то стои вика, плач и кукњава жене и деце, али све бадава – пресуда мора да се изврши. У једном од ови окружја има у свакоме селу а у једноме срезу готово житеља цели села, кои су без сваког имања остали, па и без кућа, те су сада пали на терет сродницима и обштинама...Сада овакови један зеленаш има толико земаља, колико једва 12 или 13 сељака имају, па опет он плаћа 5 талира порезе! И ако се овоме злу на пут не стане, за 10 – 20 година начиниће ови зеленашаи, кои пре две-три године нису имали у капиталу ни гроша, себи читаве спахилуке, а сељаци биће њиово робље и надничари...

У другом опет окружју – а има још неки – постои обичај, како се стане пореза купити, да одмах заиђу спекуланти са бисагама па сељацима дају новац у зајам, но ови захтевају човечнији интерес, само на дукат по једну цванику а често и по два месечно! ... око главне вароши у том окружју по готову све су земље заузеле ти спекуланти.¹⁸

У оваквој ситуацији масовног упропашћавања и пропадања ситних произвођача на селу, уставобранитељска влада није узела за сходно да било шта предузме, већ само опомиње народ „на убитачна за њега следства“ и саветује га да се „од узимања и давања већег интереса чува“.¹⁹ Разлог немогућности владе да помогне лежи и у томе што су и сами полицијски чиновници били зеленашаи или су подржавали исте. На Светоандрејској скупштини 1858. године, изнето је неколико примера злоупотреба овлашћења носилаца полицијске власти. Један окружни начелник је „од трговаца узимао у зајам, па ове преко служитеља полицајни разашпињао кметовима сеоским да на зелен сељанима раздају“.²⁰

Полицијски чиновници осим зеленаштвом бавили су се и трговином иако им је то било забрањено и Уставом (члан 138) и специјалном наредбом кнеза донетом под притиском народа после скупштине 1858. године.

18 „О хипотечнимъ банкама за земљоделце II“, *Србске новине*, год. XXIV, бр. 28 од 5.03.1857, 101.

19 „О даванию новаца подъ прекомеранъ незаконный интересъ I“, *Србске новине*, год. XXIV, бр. 28, од 9.3.1857, 109.

20 Јеврем Грујић, *Зайиси Јеврема Грујића*, Књ. 1. Пред Светоандрејску скупштину, Српска краљевска академија, Београд, 1922, 236.

„Истина да у отечеству нашем слободна трговина постои, но с једне стране точност и одношенија Правитељствене службе, коју Чиновници испуњавају; а с друге стране потребност обезбеђенија права и слободе целог Народа, нарочито у итвествим обстојатељствима, дају довољно повода, да се постојећа слобода трговине над Чиновницима у неке границе постави. На овом сам дакле основу Ја са Советом и закључио: »Да се чиновницима забрани, да сами собом или преко други, но под своим именом, воде трговину са производима земаљским (не обделаним и не спадајућим у ред рукоделија), а кои би се и при овој забрани у таково трговање упустио, тај да се лишењем службе казни.«²¹

То несумњиво показује и неколико примера који су били изнети на Светоандрејској скупштини. Један окружни начелник је:

„полицајне служитеље у ползу своје спекулације употребљавао. Чрез њи је он и преко кметова сеоски куповао и бирао вина, куповао кукурузе и свиње. Он је средством тамношњег народа изсекао шуму народњу, у фатове слагао и у Влашку продавао, и народ му је правио оборе за држање свиња. Народ му је и грађу за оборе и свињце и кукуруз за рану свиња бесплатно довлачити морао као и вино на обалу дунавску, одкуда га је он за Београд товарио. Он је трговину своју протеривао са полицајним служитељима а на терет обштина сеоски, кроз које је пролазила. Јер обштине су и његове људе и трговину дочекивати и испраћати морале о своме трошку обштинском“²²

Други (окружни начелник) „ништа није радио по званичној дужности, него је заузимао обштинске земље и шуме и градио воденице“. Он је заузео земљу четири општине која је по процени једне комисије имала до 2.000 дана орања. Трећи окружни начелник откупљивао је имања од босанских Турака по лажним турским тапијама. „Он је тукао, пребијао и силом разсељавао људе с фамилијом и ситном децом са земаља, на које је он бацио око да ји заузме. Он је које земаља обштински које шуме општенородне заузео више од 1500 плугова“²³

Као што су старешине за време Устанка откупљивале турска имања по веома ниским ценама, тако су и сада полицајски чиновници куповали од исељеника Турака њихове бивше поседе у Србији. Баш тим путем, путем откупљивања турских имања по багателним ценама, настао је у време уставобранитеља изванредно број крупних земаљских поседа „нових спахилука“ у Србији. Интересантне и веома значајне податке налазимо у листу „Јавност“ који пише:

21 *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесћиву Србском*, књига IV, 177

22 Јеврем Грујић, *Зайиси Јеврема Грујића*, Књ. 1. Пред Светоандрејску скупштину, Српска краљевска академија, Београд, 1922, 235-236.

23 *Ибидем*, 235-236.

„Што је правитељство од 1839. године трговало за себе, то су могли чинити и други, који су у Јањи, Зворнику и другим местима од Турака куповали буд зашто њихове чифлуке, и тако је постала „Костина ада“, „Нинића ада, што се може видети и на картама Србије. Кад се што несретно започне онда се држи, већ нема куд натраг; и тако влада Карађорђевића својим законом од Децембра 1843 осигура то откупљивање и удари темељ данашњем српском спајилуку. По овоме закону сваки је могао своју земљу до Петровадне 1844 од Турака откупити, а после тога, да може ко год хоће куповати испод другога. Тај рок не употреби готово нико а држало се, што и јест, за неправу. Зато, удари јуриш у откупљивање од другога за маленкост: на пример читаве аде од 200 плуга за 150 талира, јер су Турци једва дочекали да им се цаба даје новац. На тај начин, једне године од несретног закона, дуж Дрине од Лознице до Раче ниче много сајибџија од стотину плуга земље и више. Природна грамзивост у човека иде даље, па згодним начином, задужењима, залагама, куповинама у нужди прикуља у гомилу више и више, те сад од Лознице до Раче на простору 7 – 8 сати има осам газда, од којих сваки има преко 500 плуга (200 хектара) а осам који имају 100 плуга... Осим ових, има још око 30 газда које дају земље своје сиромашнима, који или немају земље никако или врло мало, и од њих узимају половину или трећину... како су се развили газдаши у овом крају, тако је ишло по целој Србији, где у мањем где у много већем размеру.“²⁴

Због тога је кнез 22. јула 1857. године донео наредбу у чијем уводу констатује да „људи наши, купујући од Турака земље њихове у Србији заоставше, млога злоупотребленија чине“. Даље се наводи као пример, „између многи други случајева“, случај начелника Сврљишког среза, који је „отишао у Турску и од једног Турчина, који је у Бањи нешто земље имао, и који је године 1836 истога Г. Стојановића на земљу речену изводио и сам му својевољно показао, да ту више од 20 дана његове собственности нема, - на име тог парчета земље, сву Бањску утрину и шуму, око 2000 дана ораће земље износиће, пазарио, и на то од Турчина тапију узео, због чега се сад парница на Суду између општине Бањске и начелника повела“.²⁵

Такође, полицијски чиновници су на лицитацијама откупљивали сељачка имања, куће, и друге непокретне и покретне ствари по веома ниским ценама. Без обзира на владину наредбу да не смеју учествовати на лицитацијама, нити било шта куповати за себе, полицијски чиновници су проналазили начине да заобиђу такву забрану.

24 Шабач 19. децембра, *Јавносѝ: листи за науке и љолийику*, година I, бр. 26, од 25.12. 1873.

25 *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесѝву Србском*, књ. IV, 177.

„Но многи су ови у несавесним пословима веома досетни и окретни постали, па су ма каквог забрани могли стати на пут. Они су напуштали своје људе, или пандуре, те су имање лицитирали, па су их у протокол продаје записивали као да су они ствари, стоку итд. за себе узели, а међутим је све то за себе узео полицајни чиновник што је продајом управљао. Посао је тај на местима тако уобичајен био, да су људи већ знали какву струку имања, стоке или других добара капетан купује обично, па ил' нису ни ишли на продају, или ако су долазили, нису се ни упуштали у лицитирање онога, што још напред знају да је за капетана или ћату. Ако би пак случајно наишао какав човек из другог среза или округа, па би пошто пото хтео узети што, што је добро, - старешине су наше и за такве купце били приправни да им стану на пут. Нису хтели другчије, него су сву стоку уједно продавали... Тако су господа ова долазила до добрих земаља, волова, коња и оваца, што су будзашто куповали, а после преко ортака својих, или и јавно тргујући са таквим стварима, с великим добитком продавали.“²⁶

У акту оптужбе против кнеза Александра, на Светоандрејској скупштини, тврди се да су полицајски чиновници у већини „постали трговци, они закупи свега, што се под закуп средством јавне лицитације издаје, они пупиларна имања пошто зашто на лицитацијама откупљују, они су ортаци у мејанама, дућанима и воденицама, они заузимају жирородне горе, и са својим капиталима раде банкерске послове, као што је ту скоро на једној скупштини срезкој један началник срезски обнародовао да има преко две илјаде дуката на зајам и да ће послужити сваког са интересом месечно цванцик на један дукат. Они, ако ко што противу његови овакви поступака рекне ома таковог за бунтовника прогласују, па или га сами казне или га вишој власти с најцрњим бојама описују“.²⁷

Примање мита је био један од начина богаћења полицајских чиновника. Ова врста корупције захватила је све нивое полицајске власти, од најнижих до највиших. Богати сељаци су могли захватити имања, „заграђивати забрану“, сећи хиљаде грмова, само ако су најпре капетану (среском начелнику) „очи замазали“. Сиромашни сељаци могли су доћи до својих права, до онога што им по закону припада, тек онда ако претходно подмите капетана. *Србске новине* пишу да су „капетани овамо гору обарали и на своју потребу или спекулативно окретали, а овамо сељацима за прописану таксу нису хтели дати допуштение да кое дрво посеку, док им не донесу врећу брашна, јечма, итд.“²⁸

26 „Погледај на нашу полицајну струку VI“, *Србске новине*, год. XXVI, бр. 120 од 13.10.1859. 575.

27 Јеврем Грујић, *Зайиси Јеврема Грујића*, Књ. 1. Пред Светоандрејску скупштину, Српска краљевска академија, Београд, 1922, 236-237.

28 „Погледај на нашу полицајну струку VI“, *Србске новине*, год. XXVI, бр. 119 од 10. 10. 1859, 571.

Посебан облик „глобљења“ сељака представљала су обавезна гошћења полицијских чиновника по селима. Као што су у средњем веку сељаци били обавезни да трпезом дочекују владаре и властелу (право приселице) или, под Турцима, спахије и аге, тако су и у време уставобранитеља сељаци морали да чине и с полицијским чиновницима, понекад и више него што су некада давали српским и турским феудалцима.

„Не знам – пише један публициста „Србских новина“ – кои је ага могао у једној кнежини преко године 10, 15 и више хиљада гроша трошка учинити, частећи се по селима? А ми имамо доста таквих примера, кои су гостољубиве сељаке наше за срце ујели“.²⁹ Чак су и кнез и Савет признавали 1855. године „да се у чињењу приреза на дочек Правителствени’ чиновника и служитеља’, по званични дели путујући’, велика злоупотребленија чине“.³⁰

Народ се, наравно, жалио на трошкове које је имао при дочеку полицијске власти. Начелници су непрестано ишли по срезу или округу, и кад би дошли у неко село, сељани су били у обавези да их трпезом угосте. Пред њих се износило што се више могло, тако да се њихов дочек претварао у велику сеоску част, којој су присуствовали сви угледни мештани. Такав један дочек је коштао пуно, а то су показивали рачуни који су се, мада не увек сасвим тачно, правили након дочека. По једном рачуну излазило је да је капетан попио две „оке“ љуте, а четири до пет „ока“ љуте ракије, и уз то десет до двадесет „ока“ вина. Исти капетан појео је неколико пари гушчића, пилића и пачића, поред уобичајеног целог јагњета. На његове и коње осталих гостију, отишло је тридесет до четрдесет „ока“ јечма и зоби. За једног окружног начелника причало се да је све што би од гозбе преостало, (јагњад, пилићи, зоб, итд.) товарио на кола и слао кући.³¹

У том периоду је и настала прича о глави шећера коју је пандур носио за капетаном из општине у општину. Пандур је поверљиво достављао људима информацију да капетан пије слатку кафу. У то време несташице, у целој општини се није могло наћи шећера, па је пандур, да би извукао општину из забуне, пристајао да јој за добар новац прода једну главу шећера. „Случајно“, баш у тој општини, капетан није хтео да пије кафу коју је пандур наводно зашећерио. На тај начин пандуру је остајала неокрњена глава шећера, да би је већ у некој другој општини продавао поново.

Обогативши се на ове и сличне начине, полицијски чиновници су представљали један посебан привилеговани сталеж у српској држави, са тенденцијама

29 „Погледъ на нашу полицайну струку VI“, *Србске новине*, год. XXVI, бр. 122, од 17.10.1859, 583.

30 *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесџиву Србском*, књ. VIII, 101.

31 Слободан Јовановић, *Уставобраници и њихова влада*, СКА, Београд, 1912.

кастинског одвајања од народа и унутрашњег дељења на степенасте хијерархијске слојеве. У условима продора робно-новчане привреде на село, сељаци се нису најбоље снашли и под теретом дугова ствара се прилика да корист стичу зеленаши и корумпирани представници власти.

„Чиновништво је било све“ – присећа се у својим мемоарима један тадашњи чиновник, Димитрије Маринковић. „Чиновништво је било у великом угледу. Помислите да је један човек, као што је био по. Црнобарац, имао обичај рећи: да човек почиње бити човек тек од 1000 талира плате“.³²

„Неотечествени синови“ који су се видели на врху државне управе, и једна полиција која је батинала где је кога стигла, и коју је народ морао чистити као Турчина кад дође у село, учинили су уставобранитељско чиновништво непопуларним, на челу са полицијским. Оваква непопуларност дошла је на наплату на Светоандрејској скупштини када је, незадовољством целог народа, била свргнута постојећа власт. Мада је тај изразити и крути бирократски централистички систем који су створили уставобранитељи остао и даље на снази.

Закључак

Када је реч о полицијској организацији, уставобранитељи су остварили значајан напредак и у нормативно-правној регулативи полицијског рада и у самој организацији полиције. Донет је низ закона и уредаба који су допринели бољој организацији полицијске власти, јаснијем утврђивању њене надлежности и одговорности. У том контексту, битно је истаћи и резултате који су постигнути у обезбеђивању законитости рада полиције и одговорности њених чиновника. То су омогућавале бројне одредбе и решења попут обавезе вођења деловодника у току истраге, обавезу среских и окружних начелника да подносе редовне извештаје министарству унутрашњих дела, могућност губитка службе и покретања судског поступка услед изрицања неправичних и пристрасних одлука, као и могућност надокнаде штете неправично осуђеним лицима.

И поред бројних недостатка који су били уочљиви у њеној примени, *Полицијска уредба* из 1850. године је један од најдуготрајнијих српских закона. Донет у циљу да се нарастајући број разних злочинаста умањи и поправи стање у погледу личне и имовинске безбедности становништва, он је уједно и један од најпотпунијих закона онога времена, посебно ако се

32 Драгослав Страњаковић, *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869*, Српска краљевска академија, Београд, 1939, 16-17.

посматра као целина са *Казнијелним закоником* из те године. Њихов значај је драгоцен посебно што осликавају ставове и мишљења тадашњег министра „внутрених дела“, Илије Гарашанина, који нису нимало изгубили на актуелности ни након више од 150 година. Посебно ако се узме у обзир његова намера да „правда и правда набљудавају“ у наведеним прописима. Ипак, ова тежња је била остварива само онда када се полицијска власт придржавала правила и граница постављених у полицијској уредби, а нажалост то је радила јако ретко.

Треба истаћи да је Уредба из 1850. године садржавала одредбе које су се тичале саме контроле полицијског рада. У том смислу, члан 18 је предвиђао да ће министарство унутрашњих дела управљати и контролисати полицијску власт, односно начин на који доказују и пресуђују полицијске преступе. Министарство је осим тога имало право да онима над којима је извршена неправедна и противзаконита пресуда, изрекне накнаду проузроковане штете, повређене части и претрпљене казне. Извесни облик унутрашње контроле полицијског рада је постојао у виду обавезе подношења редовних извештаја о раду који су средски и окружни начелници морали да подносе једном у три месеца министарству унутрашњих дела (члан 38). Извештаји су заправо садржали детаљне податке о врсти инкриминисаног дела, починиоцу и исходу поступка.

Посматрано са нормативно-правног становишта, све су ово решења која су, на сасвим задовољавајући начин за оно време, регулисала питања контроле законитости рада полиције и њене одговорности. Са становишта праксе, уочавали су се бројни проблеми. У овом раду указали смо на неке када смо говорили о злоупотребама овлашћења, самовољи и личном богаћењу полицијских чиновника, жалбеном поступку, извршном карактеру полицијских одлука, као и о чињеници да се у пракси полицијско веће сводило само на једног члана – средског или окружног начелника. Једноставно, уставобранитељи су јако добро искористили значај који је полиција имала у држању народа у покорности према власти и такву улогу полиције су тежили да што боље прилагоде свом концепту владавине по коме је „народ пушила а власт татор“.

Штампа и периодика

Јавносїй: лисїй за науке и йолиїику
Србске новине

Необјављени извори

Архив Србије, Министарство унутрашњих дела.

Објављени извори

- Зборник закона и уредаба изданих у Књажејеву Србском, књ. VIII.
Зборник закона и уредаба изданих у Књажејеву Србском, књига IV.
Зборник закона и уредаба изданих у Књажејеву Србском, књига V.
Зборник закона и уредаба изданих у Књажејеву Србском, књига XII.
Срејњски ујав, Београд, Службени гласник, 2003.
Ујави Кнежевине и Краљевине Србије 1835—1903, Београд, Научна књига, 1988.

Литература

- Грујић 1922: Ј. Грујић, *Зайиси Јеврема Грујића*, Књига 1. Пред Светоандрејску скупштину, Српска краљевска академија, Београд.
Јовановић 1912: С. Јовановић, *Ујавобранишељи и њихова влада*, Српска краљевска академија, Београд.
Страњаковић 1939: Д. Страњаковић, *Ујомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869*, Српска краљевска академија, Београд.

Milos D. MILENKOVIC

AUTHORIZATIONS ABUSE OF POLICE AUTHORITY HOLDERS DURING CONSTITUTIONALIST REGIME

Summary

As part of the state apparatus, responsible for almost all of the internal organization of the state, police was one of the priorities of Constitutionalist government. The establishment of a stable and strong police force significantly guaranteed the stability of the Constitutionalist government. For this purpose it is supposed to serve acts, among other things, which returned police possibility to trial and sentencing for minor offenses. In this regard, the particular importance has had *Police Regulation and the Criminal Code for police offenders*, which has established a strong police authority, which was able to keep the people in an unconditional obedience. During the Constitutionalist regime, police bureaucracy put themselves above the people, doing the role of a parent or guardian over the people. This attitude of the police was based on the assumption that the people are politically immature and that there are incapable of self-governing. But also the fact that during this period number of offenses increased, and the personal and property safety of the population was constantly threatened. Instead of the promised patriarchal idyll, Constitutionalist regime brought with it harsh bureaucratic despotism, which was accompanied by harsh and often, even inhuman police conduction. Given the importance of the police to hold people in obedience to the government, it is clear that it was necessary to integrate it into the Constitution-concept according to which "people are pupils and authority is tutor."

In this paper, author attempts to show the authorizations abuse of police authority holders in Serbia during the Constitutionalist regime. Although this was a significant period in the development of the modern Serbian state and in which is connected with beginnings of state organizations by creating the first judicial and administrative mechanism and the first educational institution, however, this period will be remembered by numerous abuses of police authority holders. Although the broad authority was given in order to reduce growing number of various crimes and improvement of personal and property safety, nevertheless police authority has become, on the one hand, the "long arm" of Constitutionalist government in disciplining the nation, and on the other hand, the factor of personal enrichment of police officials. Number of abuse is particularly increased after the adoption of the *Police Regulation and*

the Criminal Code for Police Offenders, when police received a “free hands” for punishing and beatings. Bearing in mind that the police executed the judgment immediately, the possibility of appeal in the case of corporal punishment existed just after the beating. The problem was in the fact that the Police Court was reduced to only one man - a county or district mayor. Although judgments were taken in the trial chambers, which was made by state officials beside them, the responsibility for their decision was primarily related to the mayors. Hence, the degree of highhandedness of county and district mayors rose, and judgments are subsequently assembled and without the presence of the other trial chambers members. This manner of trials, as well as a large number of judgments that involved physical punishment and the highhandedness behaviour of the police authorities caused great dissatisfaction of the people with police, culminating in the St. Andrew's Day Assembly when by the dissatisfaction of the whole nation Constitutionalist regime was dethroned.

Key words: Police authorities, Constitutionalist regime, police authorization, abuse, enrichment.

Каменко М. МАРКОВИЋ

О СТВАРАЛАШТВУ ЗЛАТКА ПАВЛОВИЋА

Златко Павловић рођен је 1947. године у Алексинцу. Завршио је Учитељску школу у свом родном граду и VIШШ – група за књижевност у Нишу. Још у детињству је заволео сликарство. На жалост, није сачуван ниједан од његових ђачких радова, но свакако да се иза њих назирао озбиљнији дар будући да су они били изложени 1963, када је Павловић похађао седми разред основне школе у Алексинцу. Три године потом, 1966, имао је прву самосталну изложбу слика. Он је још у најранијем детињству упио очима у душу своју боје, учио потом од свих оних који су га томе подучавали и нашао пут којим је стигао у чаробни свет сликарства. Временом он постаје фанатик сликарства; слика тамо где стигне, и нико му, и ништа му, не смета.

Слике Златка Павловића су мале чаролије смарагдних, ћилибарских, рубинских, модрозелених, бледожутих или црвенкастих тонова на којима је забележен један кратки, надахнути тренутак, спонтано пренет по целој површини слике која постаје тиме дело непролазно и ванредно. Никада се Павловић неће изгубити у баналностима, нити ће икад сликати пипаво и бојаљиво, са пажљивим неговањем површина својих слика. Једна од одлика његове, по много чему необичне уметности, јесте скроман и штедљив избор средстава којима је слика начињена. Павловић не заборавља да у уметности све има меру, све има своју логику.

Златко Павловић је мајстор детаља. Врло често су то дивна руменила и модрина. На свакој Златковој слици као основни знак његове технике наћи ћете по један „талас“, по један вал. Тај талас открива увек његову сликарску мисао.

Колорит Златка Павловића се креће у распону од хладних до топлих колористичких вибрација и он изражава различите временске интервале. На сликама *Свануће*, *Јујиро*, *Јујитарњи сусрећ*, *Сушон* и *Вече*, то делује неописиво.

Павловићева најбоља дела су пејзажи, то су песме бојом. Последњих година, ти пејзажи су натопљени неким новим, чудним сјајем. Пред тим сликама, готово једнаке вредности, човека понекад збуњује лепота његовог дела, али ретко изненађује.

У чипкастим и руменим бокорима жбунова на промрзлим гранама бреза, на огуљеним дуварима бојадисаних сесоких кућа, на зеленкастој, једва замрешканој површини Мораве, у оном бешумном лелујању врба начичканих гнездима врана, или светлуцању сумрачја над обалама реке, насликаним лаким, испрекиданим потезима, помоћу зашиљене сликарске четкице, има нечег од сна и дискретне поезије, има нечег неопишљивог и вечног. Морава, њени спрудови, брзаци и вирови, цветна поља и далека зелена брда откривају вам себе и у њима налазите смисао живота.

То су радови на којима су око и рука дејствовали са начелом тренутног, откривајући и појачавајући говор виђеног, доводећи ове разнолике фрагменте у кохерентну целину. На тим сликама су његови снови и на њима живи пред нашим очима један део њега самог.

Слике Златка Павловића су такве да пожелите да их имате уз себе, слике уз које се дивно сањари. Слике које се расплињују пред вашим очима, оставајући за собом неку питому сету. Такве су: *Сањарење*, *Рајсогија*, *Меланхолија*, *Чаролија*, *Лирска исјовесћ*, *Зимска идила*. Па онда, пун ваздуха пејзаж, из околине Алексинца.

Са пејзажа насликаних око Бованског језера светлуцају капљице воде, које као да је позлатила дуга, и само се понегде на небеском своду оцртавају дивне крошње витког дрвећа. Том низу припадају: *Појлед на Бованско језеро*, *Бованско језеро*, *Околина Бованског језера*.

Да поменем још неколико ванредних Златкових слика: *Моравски врбаци*, *Зимски пејзаж*, *Појлед на Алексинац*, *Јесен*, *Зима*, *Јесењи пејзаж*, *Обала Мораве*, *Вече над Моравом*. Те малене слике су архитектуре са бојом, назидана вода, земља и небо.

Златко Павловић је врло плодан као сликар пејзажа, тако са су његове вазе с цвећем сразмерно ретке. Ипак је током највећег дела каријере повремено сликао мртве природе с цвећем. Његово сликарско око записало је понешто од оног што му је остало на души. Тако је са дивљењем сликао бокоре ситних плавичастих цветова које воли, и које је уметнички надахнуће, као чаролијом, засуло прахом од сребра.

Златко Павловић, лиричар, сав занесен својим сновима, успео је да нађе, склад између колорита и материје, откривајући на својим мртвим природима лепоту реалног света. На први поглед, све то делује мирно, статично. Али у Павловићевом миру има за осетљив слух и оштрије око неког дискретног кретања које очаравља. Његове на моменте плаховите потезе четкицом, умеће да читају сви љубитељи уметности вични откривању уметничке душе.

Златко Павловић је јуна 2013. у алексиначком Центру за културу приредио изложбу слика – којом је симболично обележио 47 година уметничког делања. На тој изложби приказао је своје најновије радове – старе мостове Алексинца и старе, оронуте куће вољеног града. Мостови настали на основу

историјских чињеница и, преточени у визуелен доживљај сведоче о настојању алексинчана да на неколико места, мостовима, споје леву и десну обалу Мораве.

Што се кућа тиче, Павловић је насликао тридесетак њих. Стара стамбена архитектура у Алексинцу, из периода XIX и прве половине XX века, припада по начину градње карактеристичном за централнобалканску зону која је за разлику од других типова кућа на осталом делу српског етничког простора, изнедрила посебан облик бондручаре моравског типа. Детерминисана пре свега, географским условима: климом, конфигурацијом терена и доступним материјалом за градњу, основна карактеристика овог типа куће јесте бондручна конструкција тј. лагана дрвена конструкција, испуњена плетером односно плетеним пружењем облепљеног блатом (чатма или чакма, те одуда и често носи назив чатмара).

Сходно друштвено-историјским и економским околностима, овај тип куће пролази кроз неколико фаза, од обичне једноделне чатмаре до стамбеног објекта са раскошним сводовима на трему. Најједноставнији вид је свакако једноделна чатмара, правоугаоног облика у чијем средишту се налазило огњиште, а чији је један преграђени део служио за чување ситне стоке. Са појавом тавана, огњиште добија „комин“ односно оцак за одвод дима, што условљава даљи развитак куће. Овај тип куће је доминирао до 40-тих година XIX века, када ослобођењем Алексинца од Турака и економским напретком, народ почиње да прави комфорније „доксатаре“ које представљају следећу фазу у развоју куће. На предњој страни доксатаре читавом дужином, простире се „ајат“ или „ајет“ (трем) чији је један део уздигнутији од осталог и назива се „доксат“, по чему и сама кућа носи назив. Из трема се улази директно у просторију са огњиштем или „кућу“ (ижа, оцаклија) иза које се опет улази у собу и евентуално у малу просторију која је имала функцију оставе. Кров на доксатари је благог нагиба, покривен ћерамидом и наткриљује трем са доксатом.

По завршетку српско-турских ратова (1876-1878) настаје нови тип куће, моравска кућа, по угледу на чифчијске приземљуше са Косова и Метохије и из Повардарја. Наиме, доксат се све чешће преграђује и трансформише у трећу собу, а на ограђеном ајату се, јављају сводови односно лукови као главна декорација на кући. Моравска кућа је у употреби до Првог светског рата.

Неколико таквих старих кућа је сачувано до данашњег дана, и Павловић их је директно сликао, друге је радио на основу старих фотографија, позајмљених од Завичајног музеја у Алексинцу. Оно што оставља посматрача без даха, то су мајсторски насликани детаљи тих кућа: камена степеништа, дрвени прозори, врата, димњаци, кров, зидови, лукови, доксати. И све „мирише“ на мемлу, трулеж, а посматрач има осећај да присуствује самом чину

распадања тих потпуно напуштених и зубу времена препуштених објеката. Захваљујући Златку Павловићу лепота ових кућа је заувек сачувана. У међувремену, оних неколико сачуваних старих кућа озбиљно су оштетили снегови, кише и ветар.

Павловић је током 2015. на основу фотографија старог Призрена, насликао тридесетак акварела. На тим сликама је раскошна лепота града који су Срби освојили од Византинаца почетком XIII века. Незаборавна је слика *Кућа са чесмом у Приземљу*.

Златко Павловић је насликао око 6000 акварела, приредио четрдесет и осам самосталних изложби у земљи и шест у иностранству (Француска, Бугарска, Словенија, Швајцарска, Румунија). Његови радови се налазе у тридесетак земаља света. Живи и ствара у Алексинцу.

Поштоване колеге,

Наш часопис *Баштина* задовољава критеријуме Акта Министарства просвете, науке и технолошког развоја о уређивању научних часописа; Акта Министарства о критеријумима за учешће и финансирање издавања научних часописа за категорију М52 – 2 бода. *Баштина* се редовно, у електронском и штампаном облику, шаље ЦЕОН-у – Репозиторијуму за обраду домаћих часописа за праћење и вредновање у оквиру библиометријског извештаја о часописима и реферисање у српском цитатном индексу.

Зато је потребно да Ваши прилози садрже све неопходне елементе, да буду графички прегледни и правописно, граматички и стилски коректни. У том циљу, Уређивачки одбор *Баштине* даје упутство ауторима. Молимо Вас да се придржавате Упутства приликом припреме рукописа за штампу, иначе радови неће бити узимани у разматрање.

Захваљујемо на разумевању и сарадњи.

УПУТСТВО АУТОРИМА

На левој страни у заглављу унети име и презиме, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима. Сви текстови на српском језику треба да буду куцани ћирилицом. У тексту италиком (курзивом) истаћи речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, односно 16-25 страна.

После ових података следи *Ајсџиракџи* који треба да садржи од 100 до 250 речи. У *ајсџиракџи*у треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки поступци, резултати, закључак или одређене препоруке. Иза апстракта дати *Кључне речи* чији број не сме бити већи од 10. На крају рада написати *Резиме (Summary)* чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор треба да у кратким цртама изложи најважније резултате својих истраживања до којих је дошао у широј форми него у апстракту. *Резиме и кључне речи* треба превести на енглески језик, а ако је рад на страном језику, њих треба превести на српски језик.

Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, величина 12, са увученим пасусима и проредом 1,0 – ћирилично писмо. Међунаслов куцати у фонту *Times New Roman*, величина слова 12. И наслов и међунасловје треба болдирати.

Фусноте у форми напомена дају се на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођена литература. Треба их куцати по шеми Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота треба се руководити следећим упутствима:

– када се ради о **монографији**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавача, место, годину издања и број стране. На пример: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – њорекло, идеје, њракса*, Војноисторијски институт, Београд, 1985, 149;

– када се ради о **чланку**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издавања, број, годину излажења и број страница. На пример: Весна Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године“, *Башићина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28/2010, 167;

– када се ради о **зборнику радова**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у гради навести приређивача (уредника) зборника, издавача, место издања, годину издања, број стране. На пример: Бранко Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији“, у: *Културно наслеђе Косова и Метихије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2009, 71);

– **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу. На пример: <http://www.tnsmediumgallup.co.rs/>;

– **архивска грађа**, мора да садржи потпуне податке, сигнатуре и одговоре на питања где се налази. Затим се креће од навођења највеће целине, а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Иза сваког рада треба навести литературу, грађу и изворе по азбучном реду, са следећим елементима:

– **књиге**: презиме аутора и година издања, иницијали имена и презиме аутора, наслов књиге у италику, издавач, место. На пример: Борозан 1985: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – њорекло, идеје, њракса*, Војноисторијски институт, Београд;

– **чланци**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издања, број. На пример: Зарковић 2010: В. Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године“, *Башићина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28, број страна;

– **зборници**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавач, место издања. На пример: Надовеза 2010: Б. Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији“, у: *Културно наслеђе Косова и Мейхохије – научно виђење исходниша, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић;

– **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу. На пример: <http://www.tnsmediumgallup.co.rs/>;

– **архивска грађа** се наводи од највеће целине а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Радове слати у електронском облику на e-mail адресу: institut.skr@gmail.com

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе побољшању квалитета часописа. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обратно – аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези рада који треба да рецензира, потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељио своје *тврдње*? Да ли је рад комплетан према *Упутству за ауторе*? Којој научној области рад *припада*? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба *прихваћити у садашњем облику*, да ли *прихваћити уз сујерисане измене* или *не прихваћити* због наведених разлога у рецензији.

Рецензенти бројева „Баштина“ 40. и 41. у 2016. години:

Проф. др Синиша Мишић, редовни професор, Филозофски факултет у Београду;
Др Игор Јанев, научни саветник, Институт за политичке студије Београд;
Др Владета Петровић, научни сарадник, Историјски институт САНУ Београд;
Проф. др Јасна Парлић Божовић, редовни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици;
Др Драгана Јањић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина;
Др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина;
Др Срђан Словић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина;
Проф. др Владан Виријевић, ванредни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици;

Др Александар Растовић, виши научни сарадник, Историјски институт САНУ Београд;

Др Драгомир Бонцић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд;

Проф. др Сунчица Денић, редовни професор, Учитељски факултет у Врању;

Др Иван Бецић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина;

Др Весна Зарковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина;

Др Далибор Велојић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, истраживач сарадник, Институт за српску културу – Приштина.

СР - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и
одговорни уредник Иван Бецић. - 1991, св. 1- .
- Приштина-Лепосавић : Институт за српску
културу, 1991- (Краљево : Graficolor). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)

COBISS.SR-ID 3404300